

Bebyggelsehistorisk tidskrift

www.bebyggelsehistoria.org

Manus eller frågor kan skickas till:
red@bebyggelsehistoria.org

Författarinstruktion och information om utkomna nummer
finns på tidskriftens hemsida www.bebyggelsehistoria.org

ISSN 2002-3812 (Online)

Bebyggelsehistorisk tidskrift

är Nordens största vetenskapliga
tidskrift inom det bebyggelsehisto-
riska området. Tidskriften utges med
två nummer per år av Föreningen
Bebyggelsehistorisk tidskrift. Se även
www.bebyggelsehistoria.org

Bebyggelsehistorisk tidskrift

OMSLAGSBILDEN: Gunnebo slott, vy över Norra Trädgården. Trädgårdsmästarna är i färd med skötsel av det gröna kulturarvet i form av kantklippning av gräskanter med hantverksmässiga metoder. De synliga trädgårdsmästarna förmedlar trädgårdshantverket som immateriellt kulturarv i tillägg till trädgård som materiellt monument. FOTO: Elina Antell, augusti 2017.

BAKSIDESBILDEN: Gunnebo slott, detalj av rekonstruerad tegelstomme till trädgårdsgrottan i Gunnebo orangeri. Orangeriet byggdes ursprungligen 1786, men revs redan omkring 1830. År 2013 påbörjades en rekonstruktion av Gunnebo orangeri projekterad av slottsarkitekt Stefan Günther. Grottan skall, i enlighet med Carl Wilhelm Carlbergs bevarade ritningar, putsas och kläs med stuck i form av bland annat gräpar, girlander och droppstensdekor. Kupolen är, i likhet med dess antika förebilder, murad utan form. FOTO: Elina Antell, augusti 2017.

NR 75 2018

Bebyggelsehistorisk tidskrift

Nr 75/2018

I DETTA NUMMER: Historic Lawn Management Regimes. The skill of the gardeners at Gunnebo House • Swedish Lawns: history and etymological roots • Danske havebyer 1898-1925 • Transformasjonen av Halsnøy kloster til verdslig gårds- og residenskompleks • **PÅGÅENDE FORSKNING:** Att skapa utrymme för komplexa kulturarv • **UPPSLAGET:** Att styra staden: om aktörer, drivkrafter, processer • Kulturmiljöfrämjandets första workshop • **RECENSIONER**

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 75 • 2018

REDAKTÖRER

EMILIE KALRSMO & CATHRINE MELLANDER BACKMAN

Bebyggelsehistorisk tidskrift

REDAKTIONENS ADRESS

Ekonomisk-historiska institutionen,
Uppsala universitet
Box 513 751 20 Uppsala

www.bebyggelsehistoria.org

E-post: red@bebyggelsehistoria.org

RECENSIONER

Eva Löfgren

E-post:

eva.lofgren@conservation.gu.se

PRENUMERATION OCH DISTRIBUTION

Eddy.se ab

Box 1310

621 24 Visby

Telefon 0498-253 900

E-post: order@bokorder.se

PRENUMERATION för 2018 kan tecknas på tidskriftens ordersida <http://bht.bokorder.se> eller via E-post order@bokorder.se eller telefon 0498-253 900, fax 0498-249 789.

En årsprenumeration kostar 450 kr inkl. moms.

LÖSNUMMER och äldre nummer beställs på samma sätt via E-post eller telefon/fax.

Lösnummerpris 225 kr + porto.

© Respektive namngiven författare

GRAFISK FORM, TEKNISK REDAKTÖR

Elina Antell, Uppsala

ENGELSK ÖVERSÄTTNING

(Summaries)

Aidan Allen, Stockholm

TRYCK

Bulls Graphics AB, Halmstad, 2018

ISSN 0349-2834

ISSN 2002-3812 (Online)

Tryckt med bidrag från
Brandförsäkringsverkets stiftelse
för bebyggelsehistorisk forskning

Bebyggelsehistorisk tidskrift utges av den för ändamålet stiftade föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift. Tidskriften utkommer med två nummer per år. Varje nummer redigeras av därtill utsedda redaktörer. Härvid medverkar också tidskriftens redaktionskommitté som innehåller företrädare för en rad ämnen. Recensionsavdelningen i tidskriften handhas av en särskild recensionsansvarig.

Samtliga vetenskapliga artiklar i numret är peer review-bedömda. Tidskriften är indexerad i *IBA International Bibliography of Art*, *EBSCO Art & Architecture Index* samt *EBSCO Art & Architecture Complete* (innehåller artiklarna i fullängd). Rankad 1 i Database for statistikk om høgre utdanning (DBH), Norge.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göran Ulväng, Uppsala universitet, ordf., ansvarig utgivare
Paul Agnidakis, Uppsala universitet
Mia Geijer, Länsstyrelsen Örebro län
Sofia Holmlund, Stockholms universitet
Anders Houltz, Centrum för Näringslivshistoria, Bromma
Emilie Karlsmo, Uppsala universitet
Magnus Källström, Riksantikvarieämbetet, Stockholm
Jesper Larsson, Sveriges Lantbruksuniversitet, SLU, Uppsala
Mattias Legnér, Uppsala universitet Camous Gotland
Eva Löfgren, Göteborgs universitet
Fredrika Mellander Rönn, Bjerking, Stockholm
Catharina Nolin, Stockholms universitet
Hedvig Schönback, Riksantikvarieämbetet, Stockholm
Anders Wästfelt, Stockholms universitet

ADVISORY BOARD

Mia Åkerfelt, Åbo Akademi, Finland; Renja Suominen-Kokkonen, Helsingfors universitet, Finland; Lena Liepe, Oslo universitet, Norge; Frode Iversen, Kulturhistorisk museum, Oslo, Norge; Svava Riesto, Köpenhamns universitet, Danmark; Ulla Kjær, Nationalmuseum, Köpenhamn, Danmark.

REDAKTÖRER FÖR DETTA NUMMER

Emilie Karlsmo
Konstvetenskapliga institutionen
Uppsala universitet
Box 630
751 26 Uppsala
emilie.karlsmo@konstvet.uu.se

Cathrine Mellander Backman
Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm
cathrine.mellander.backman@raa.se

Innehåll

- 5 Till nytta och nöje – grönytor utifrån praktik, ekologi och återbruk
For benefit and recreation – green spaces: practice, ecology and reuse
av *Emilie Karlsmo & Cathrine Mellander Backman*
- 8 Historic Lawn Management Regimes
The skill of the gardeners at Gunnebo House
av *Joakim Seiler*
- 26 Lawns in Sweden: History and etymological roots,
European parallels and future alternative pathways
av *Maria Ignatieva, Clas Florgård & Katarina Lundin*
- 48 Danske havebyer 1898–1925
– sammenlignet med England og Tyskland
av *Helle Ravn & Peter Dragsbo*
- 69 Transformasjonen av Halsnøy kloster
til verdslig gårds- og residenskompleks i perioden 1537–1800
av *Lars Jacob Hvinden-Haug & Regin Meyer*
- PÅGÅENDE FORSKNING**
- 95 Att skapa utrymme för komplexa kulturarv
av *Hedvig Mårdh*
- UPPSLAGET**
- IOI Att styra staden
– Om aktörer, drivkrafter, prosesser
av *Ingrid Sjöström*
- IO6 Referat från Kulturmiljöfrämjandets första workshop
av *Agneta Åkerlund*
- RECENSIONER**
- III ANDERS KALIFF & JULIA MATTES, *Tempel och kulthus i det forna Skandinavien.
Myter och arkeologiska fakta*
av *Jakob Lindblad*
- II3 MATS HÖGLUND, *Kampen om fredsmilen:
kartan som makt- och kontrollinstrument i 1655 års reduktion*
av *Ådel Vestbö Franzén*
- II8 ESTHER FIHL (red.), *The Governor's Residence in Tanquebar:
The House and the daily Life of Its People, 1770–1845*
av *Jonas Monié Nordin*

Arkitektur Förlag presenterar:

A MAP

En serie kartor över Stockholms mest sevärda arkitektur.

Klassikerkartan är en vägvisare till närmare 100 fantastiska byggnader i innerstaden.

Interiörkartan visar var du kan hitta Stockholms 80 vackraste, ståtligaste och mest stämningsfulla rum.

Urval och text av Rasmus Wærn. På svenska och engelska.

Paketpris!

200 kr för båda kartorna, 130 kr för en.

Vid köp av båda, ange rabattkod: AMAP

www.arkitektur.se/butik

a ARKITEKTUR
FÖRLAG

Till nytta och nöje

- grönytor utifrån praktik, ekologi och återbruk

Bebyggelsehistorisk tidskrift har länge haft som målsättning att vara en angelägen tidskrift för hela Norden, en gemensam kanal för aktuell nordisk forskning inom det bebyggelsehistoriska fältet, vilket på ett glädjande sätt kommer till uttryck i detta nummer. Denna gång föranleder de skilda språken en inledning även på engelska.

Joakim Seiler tar oss i sin artikel till Gunnebo slott utanför Göteborg. Där används de historiska trädgårdarna som laboratorium för att undersöka *skötselregimer* under gångna tider. Genom att själv praktisera de olika redskap, som var aktuella under 1600- och 1700-talen, utforskar författaren ett historiskt trädgårdshantverk och visar på tillämpbarheten i vår tid. Seiler argumenterar för att skötsel utifrån ett historiskt förhållningssätt inte skulle behöva ta mera tid än gängse tekniker. Tillämpningen av ett historiskt trädgårdshantverk skulle också kunna innebära att man inte behöver förlita sig till industriellt framtagna bekämpningsmedel.

Maria Ignatieva, Clas Florgård och Katarina Lundin vidgar vår förståelse för den svenska gräsmattan genom att sätta den i en europeisk kontext. Det tvärvetenskapliga angreppssättet kombinerar ämnen såsom etymologi (svenska, engelska, franska) och konst och visuell kultur med ett ekologiskt framåtsyftande förhållningssätt. Från förmoderna blomstrande ängar via barockens strama trädgårdar tar författarna oss till den svenska välfärdsstatens gröna rum gestaltade för det stora flertalet. Avslutningsvis förordar författarna en återgång till biotopisk mångfald med svenska förtecken.

I tidskriftens tredje artikel är trädgården ett element i stadsplanering och bostadsbyggande. *Helle Ravns* och *Peter Dragsbos* ämne är de danska trädgårdsstäderna under 1900-talets första årtionden. Ämnet kan förefalla utforskat, men genom att jämföra utvecklingen i Danmark med den i England och Tyskland påvisas här ett tidigt engagemang för frågan, delvis före den teoretiska idéspridningen från nämnda länder. Bland dessa kan nämnas arbetarrörelsen, kommunala strävanden och privata intressen. Artikelförfattarna framhåller sammanfattningsvis trädgårdsstadens mänskliga skala och frågar retoriskt om den kan vara en modell för framtiden.

Lars Jacob Hvinden-Haug och *Regin Meyer* tar oss slutligen med till norska Halsnøy kloster utanför Bergen. Ämnet är dock inte augustinerklostrets epok utan dess transformation till ett profant gårdskomplex och dess bruk ända fram till 1800. Med utgångspunkt i tidigare förbisedda arkeologiska strukturer och historiografisk reflektion visar författarna på kontinuitet och återbruk. Genom att kombinera georadarundersökningar med det skriftliga källmaterialet kan de visa på rumsdispositionens förändrade funktion över tid.

Med detta nummer lanserar vi också två nya sektioner. *Hedvig Mårdh* presenterar under *Pågående forskning* en studie om hur ett äldre psykiatriskt sjukhusområde omvandlas till stadsnära bostadsområde. Projektets syfte är att skapa förutsättningar för en bredare representation och lyfter frågan huruvida ett bevarande av ett komplext kulturarv står i vägen för samtida utveckling eller faktiskt bidrar till historisk medvetenhet och platsens betydelse. *Ingrid Sjöström* och *Agneta Åkerlund* redogör i sektionen *Uppslaget* för pågående stadsbyggnadsprojekt i Stockholm respektive för den nystartade föreningen Kulturmiljöfrämjandet. Det är vår förhoppning att dessa nya sektioner kan utgöra plattformar för aktuella frågor. Hit hör givetvis frågan om hur kulturmiljöfrågorna ofta nedprioriteras då de istället borde lyftas fram som den viktiga resurs de faktiskt utgör.

Vi önskar alla en god läsning!

Emilie Karlsmo & Cathrine Mellander Backman

For benefit and recreation – green spaces: practice, ecology and reuse

The journal *Bebyggelsehistorisk tidskrift* has consistently aimed to be relevant to all the Nordic countries, a common channel for current Nordic research into the built environment. This, we are pleased to see, is reflected in the present issue, where the range of languages has also given rise to an introduction in English.

Joakim Seiler takes us in his article to Gunnebo House near Gothenburg. Here the historic gardens are used as a laboratory to analyse past *management regimes*. The author, employing common 17th- and 18th-century tools, has examined historical gardening techniques and how they can be applied today. Seiler argues that management using a

historical approach consumes no more time than modern techniques. Using historical methods also means that gardeners need not rely on industrial pesticides.

Maria Ignatieva, Clas Florgård and Katarina Lundin widen our understanding of the lawn in Sweden by placing it in a European context. Their interdisciplinary approach combines subjects such as etymology (Swedish, English, French), art and visual culture with an ecological, proactive philosophy. From premodern flowering meadows, via austere Baroque gardens, the authors lead us to the green spaces created by the Swedish welfare state for the benefit of all. In conclusion the authors recommend a return to a Swedish form of biotopic diversity.

In the third article the garden is a component of urban planning and housing construction. *Helle Ravn and Peter Dragsbo* have studied the Danish garden city in the first decades of the 20th century. The subject may seem adequately researched, yet comparing developments in Denmark with those in England and Germany reveals that various Danish groups showed an early interest in the subject, partly before the spread of theoretical ideas. These groups included workers' associations, municipalities and private concerns. To conclude, the authors emphasise the human scale of the garden city and ask, rhetorically, if this may serve as a model for the future.

Finally *Lars Jacob Hvinden-Haug and Regin Meyer* take us to Halsnøy Abbey near Bergen in Norway. Yet their subject is not the Augustinian era but the site's transformation into a secular estate and its use until 1800. Starting with records of previously neglected archaeological remains, the authors use historiographic reflection to show continuity and reuse. Combining ground-penetrating radar data with an analysis of written sources shows how spatial distribution has changed over time.

This issue sees the launch of two new sections. Under *Pågående forskning* (Current Research) *Hedvig Mårdh* presents a study showing how a former psychiatric hospital complex has been transformed into a central housing area. The project aims to broaden culture-historical representation. It also examines whether the conservation of a challenging heritage site hinders modern redevelopment, or whether it actually stimulates historical interest, increasing understanding of the site's significance. Under *Uppslaget* (Ideas and Suggestions) *Ingrid Sjöström* and *Agneta Åkerlund* detail current urban-planning projects in Stockholm, and describe Kulturmiljöfrämjandet, a new heritage association. We hope these new sections will provide a platform for current topics. One obvious subject here is why heritage matters are routinely overlooked, instead of being prioritised as the vital resource they really are.

We wish everyone happy reading!

Emilie Karlsmo & Cathrine Mellander Backman

Historic Lawn Management Regimes

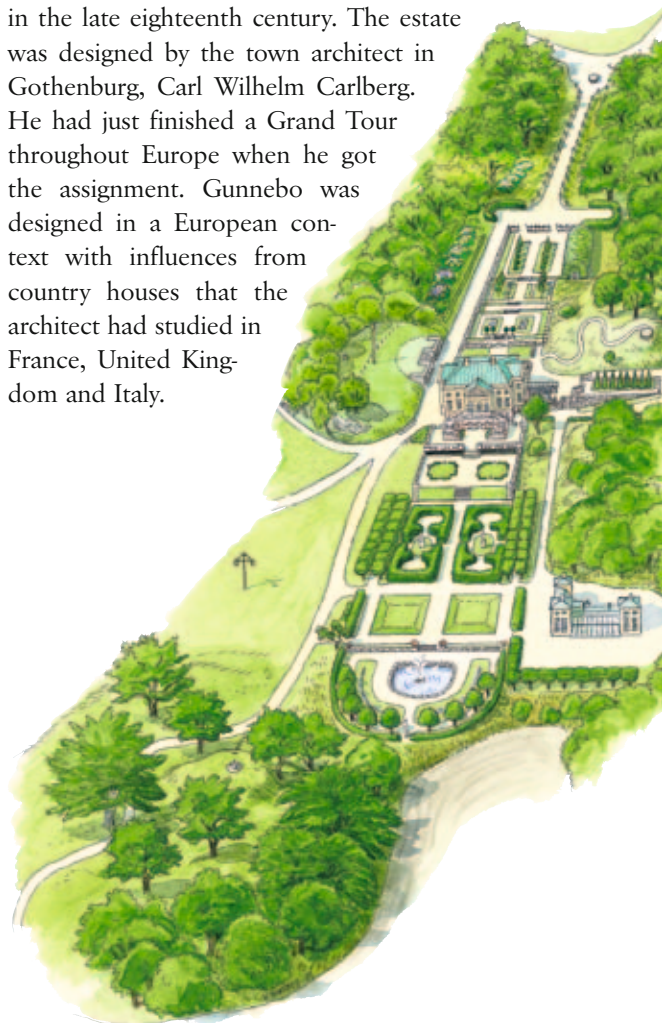
The skill of the gardeners at Gunnebo House

by Joakim Seiler

Lawns are a cultural product, not a natural landscape element, and as such a significant structural component in historical gardens. The lawn as a structural element of Swedish formal gardens emerged during the seventeenth century. The management for lawns was significantly changed with the invention of the lawn mower in 1830.¹ Lawns used to be a rare element before the spread of the lawn mower. The lawn's exclusivity was due in part to its costly need for management, especially if the lawns were large. This has changed gradually during the last two hundred years with the spread of the lawn mower. The lawn has become ordinary and ubiquitous in our society.

The aim for the research presented in this article is to investigate historic management for lawns during the 18th century and compare and evaluate historic and modern methods for use in contemporary gardens with cultural historical significance. The study is part of a research project concerning management regimes in historic gardens involving lawns, hedges and gravel paths. The research is practice directed and addresses the balance of the garden's horticultural characteristics and the contemporary context with respect to the use, management capacity and long-term goals. The expected result of the project is a theoretical concept analysis with a focus on the relationship between cultural heritage, horticulture and handicrafts, as well as a more practice-directed analysis on lawns, walks and hedges. This paper presents the practice-directed research on historical management regimes for lawns.

The concept *management regimes* is used to describe the ideology of maintenance and care of garden through the uses of means and allocation of resources. The historical gardens of Gunnebo House outside of Gothenburg, Sweden are used as a laboratory. Gunnebo House was originally built as a country house for the merchant John Hall and his family in the late eighteenth century. The estate was designed by the town architect in Gothenburg, Carl Wilhelm Carlberg. He had just finished a Grand Tour throughout Europe when he got the assignment. Gunnebo was designed in a European context with influences from country houses that the architect had studied in France, United Kingdom and Italy.

Gunnebo House has to a large extent been well preserved and gradually became considered as a cultural heritage during the 20th century. Comprehensive restoration and reconstruction has been undertaken since 1949. During the last twenty years, particular emphasis has been given to recreating the formal gardens and kitchen gardens, and to reconstructing the surrounding buildings. Every year 350,000 guests visit Gunnebo. Craftsmanship has played a central role and served as a unifying link in every reconstruction project. Craftsmanship is in this paper perceived as traditional gardening craft involving hand tools and personal craft skill. It is linked to the everyday management at Gunnebo, not a spectacle for public events.

However, there is a noticeable tension between the desire for historical credibility on one hand and time efficient management on the other. Historical credibility is a concept which in this particular case relates to the time of the creation of Gunnebo House and its gardens in the 18th century. Both objects, like the lawn, and the management activities related to the object can be assessed as more or less historical credible, i.e. consistent with the 18th

century. What does the notion “efficient” stand for, at an estate like Gunnebo House? What does “rational” mean in a context like this?

Research questions and method

This study began while the author of this article and the gardener Daniel Lundberg were engaged in lawn care duties in the garden at Gunnebo, where one of the guiding concepts is *historical credibility*. The question that arose was, *How did they manage these lawns in the eighteenth century?* The question led to a review of historical literature and images depicting historical lawn management practices. Historical garden literature and images of gardens provide clues to the practice of garden management. However, literature of the eighteenth century mainly deals with theory and esthetics and rarely with management. Even when practical manuals increased in number during the eighteenth century they seldom described the management of lawns. This is addressed already by Philip Miller in 1731 who says of the garden books of the time, “... scarce any of them condescending to write of the Manual Operation”.² One reason for this could be that lawn management was common knowledge at the time. As the accounts are scarce both Swedish and foreign sources are used in the study. It is reasonable to include foreign sources as Swedish gardeners

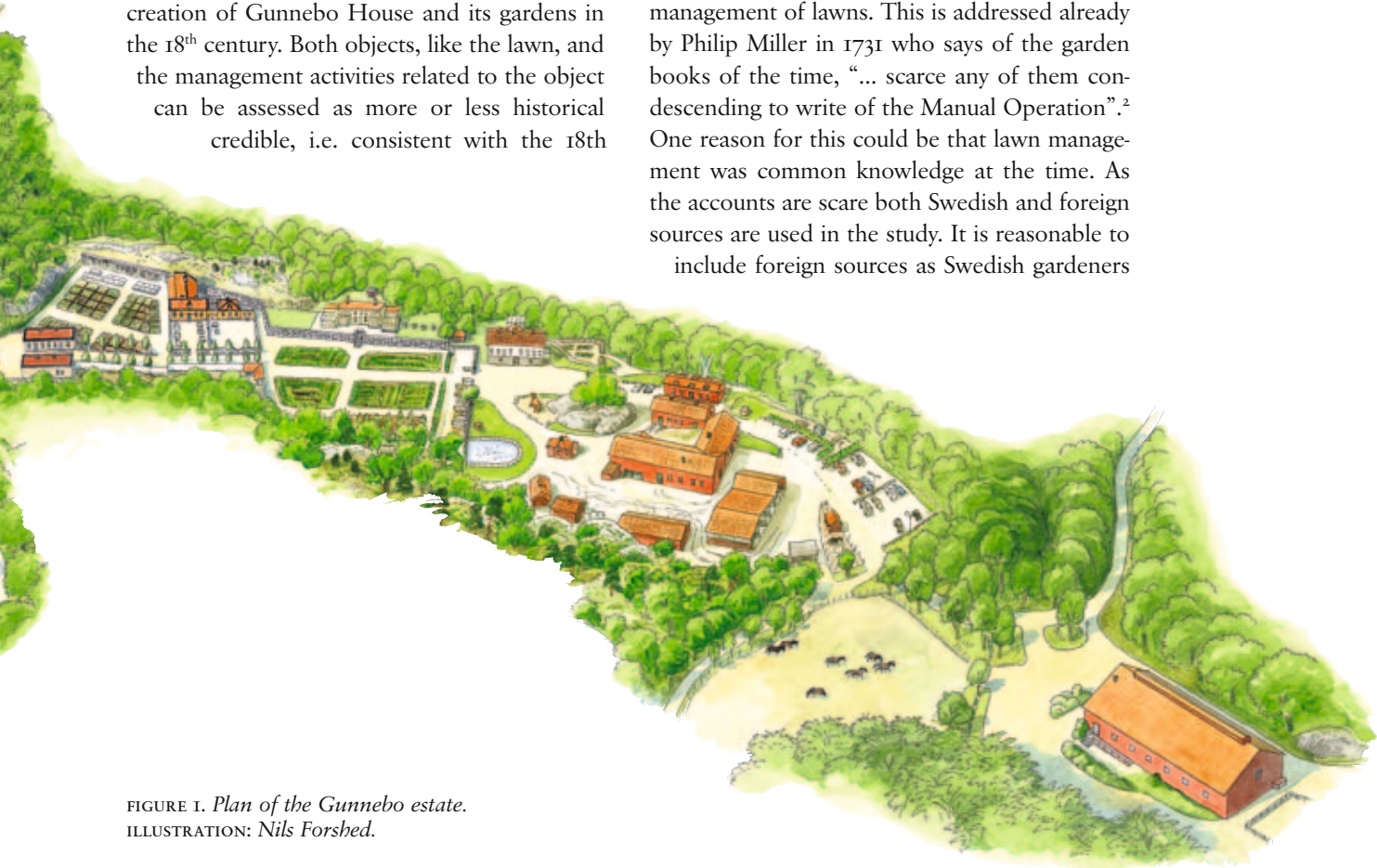

FIGURE 1. *Plan of the Gunnebo estate.*
ILLUSTRATION: Nils Forshed.

at castles and manors commonly possessed literature and interacted with gardeners and societies in other European countries, and not least from England.³ Descriptions of lawn management become frequent when there is a shift in technology and new methods emerge that need to be described. That can be seen in the mid-nineteenth century with the shift of technology from scythe to lawn mower. Some of the practices described in the accounts were tested in the garden. From this development work a systematic research project was initiated, using the gardens of Gunnebo House as a case and also a laboratory for experimental craft research.

Lawns can generally be categorized into at least two types: *fine lawns* and *utility lawns*.

These concepts can be traced back in garden history. However, their meaning and use have changed. A fine lawn today, and in this paper, is a manicured lawn with conscious management. It is not a lawn for use like play, sports and walking. It is a decorative element of the garden to be enjoyed by the sight. A utility lawn on the other hand is a lawn for activities like walking, playing and sporting. These are the contemporary concepts. The historical concepts are different. In the 17th and 18th century the fine lawn was an ornamental element but also an area for play. The habit to play bowling called for short grass and is in fact one aspect of the origin of the historical fine lawn. The concept of utility lawn did not exist in the 18th century. The contemporary concept *fine lawn* is in this paper expanded since it is managed with a historical management regime and deviates from the short mown lawn of today.

The study explores a number of questions. What management regimes were applied to fine lawns during the eighteenth century in Sweden? What tools did they use? What kind of craftsmanship and skills were required? How much time did they take? What did the result look like? Are historical management regimes possible today?

Information from text and image sources are interpreted as hypothetical procedures and tested in a practical context, which is the lawn care at Gunnebo House. The experiments in-

volve the fine lawns around the main building at Gunnebo. The total area is approximately 2680 square meters, about half of it mown with a scythe and the rest with push reel mower.⁴ The fine lawns of Gunnebo are neither the perfect front lawns commonly found in the United States nor the impeccably manicured lawns of the grand estates in the United Kingdom. Many of the fine lawns at Gunnebo have been reconstructed during the last twenty years, but some are older. In the reconstructions the choice of lawn type has been one of the usual types found on the market – no special composition of historical species. The reconstructed lawns have been made with roll-out grass sod, not by sowing seeds. Generally the lawns facing north consist of moss and grass and those in more sunny locations consist of grass and herbs.⁵ The garden in itself does not provide clues for this type of craft experiments. Traces of tools and management techniques vanish quickly on living material like the lawn unlike the traces by building craft in a historical building.

One motive for the craft-based experiment, similar to traditional experimental archaeology, is to test and verify or refute the hypotheses about the gardening method, and to calculate time requirements and assess results. However, another important aspect is the augmented understanding of the historical skills.⁶ The hypothesis embodies the practical act and its context of environment, tools, materials and other resources. The method of this craft research sets out from a *dwelling perspective*, with reference to Tim Ingold. The study of skill, Ingold states, “demands a perspective which situates the practitioner, right from the start, in the context of an active engagement with the constituents of his or her surroundings”.⁷ The hypothesis does not originate from textual interpretation only; it is also formulated based on experience, empathy and creative processing in the action of doing. The research process form an iterative and dialogical structure between interpretation of text and image sources and the affordances provided in action. The significance of the angle of a scythe blade or gardeners body position depicted in an historical image is enlightened

FIGURE 2. Part of painting showing Gunnebo House by Justus Fredrik Weinberg from the late eighteenth century. At least three of the seven or so paintings Weinberg made of Gunnebo House depict gardeners with their tools. In this painting a man (the gardener?) is carrying a scythe and a rake and a garden maid is carrying a basket. The workers are present in Weinberg's paintings, but they are not the focus of the scene.⁸

through experiences in practice. The methodology provide the researcher, being at the same time subject and object in the research process, an extended code competence in regard of multiple types of historical sources.⁹

Previous research

Swedish gardeners at the castles and manors of the eighteenth century had international contacts, and read literature and handbooks from Denmark, Germany, Holland, France, and England.¹⁰ This makes the international context relevant in interpretations of management regimes in Sweden.

The popular writers Julia Berrall¹¹ and Anthony Huxley¹², the art historian Monique Mosser¹³, and the website *Parks & Gardens UK*¹⁴ have offered an introduction to historical garden maintenance. Historical lawn management is presented in previous research by garden historian Jan Woudstra and James Hitchmough in their in-

vestigation of the medieval flowering lawn¹⁵ and by Woudstra and Sally O'Halloran in an article on the advanced knowledge of the gardeners at Knolle in the seventeenth century.¹⁶ The previous research mentioned above provides general information on historical tools and procedure; however knowledge and experience of the actual performing of the craft is not achieved.

Lionel Smith and Mark D.E. Fellowes at the University of Reading have worked on the development of a new kind of grass-free lawn and also describe the plant composition of the historical lawn beyond the ordinary modern lawn.¹⁷

Maria Ignatieva at SLU Ultuna in Sweden worked on the development of new sustainable lawns and presents historical perspectives in *The Lawn Project 2013-16*.¹⁸ Ignatieva has introduced the concept of Swedish lawns and argued that they are distinct from lawns in the US or UK, for example. Swedish lawns are generally not so perfect. The management regimes have a lower

frequency, and less chemical herbicide, pesticide, and fertilizer are used. The mix of species is also generally broader and consists to a large extent of indigenous species. The concept of ‘freedom lawns’ was introduced by Herbert Borman, Diana Balmori and Gordon Geballe in their study *Redesigning the American Lawn: A Search for Environmental Harmony*. Their study defined a new kind of environmentally friendly lawn in contrast to the ‘industrial lawn’ that had previously dominated.

The importance of historical gardening craft for reconstruction and conservation of historical gardens has been stressed by garden historian Michael Rohde¹⁹ and garden researcher Maria Flinck.²⁰

Cultural History of Lawn Care

In 1651 the French royal gardener André Mollet wrote his gardening treatise *Le Jardin de Plaisir* while working for Queen Christina in Stockholm. He worked in France, Holland, Sweden, and England. The book is a valuable document for gardening research because it contains descriptions of how to perform practical work.²¹ It was first published in French, German and Swedish. The eleventh chapter of the book, dealing solely with the royal pleasure garden, was also published in English in 1670, five years after the author’s death.²² He describes lawns as important decorative elements of the garden and is said to be the inventor of the grass parterre.²³ The lawns were to be cut every week *or* rolled with a stone or wooden roller, according to the Swedish edition of his book, and low flowers in the grass surface were welcome.²⁴ This can be interpreted as an esthetic ideal with connection to medieval lawns that are frequently depicted as grassy areas full of both flowers and grass. According to the garden designs of the time, these grass areas were not large lawns but rather bold grass borders made as design elements in the composition of a parterre garden. Mollet also writes of planter beds with turf grass, which says something of how grass surfaces were seen in that era.²⁵ In the English version a more intense management regime is described. One should

start with a wooden roller to remove the worm casts and then proceed with a stone roller to firm the ground: “This rousing must be done every day, or at the least every other day; and it must be mowed at the least twice a week.”²⁶ He also emphasizes the importance of maintaining the lie of the scythe blade horizontal and close to the ground.

The lawn itself was a development of the seventeenth and eighteenth centuries in England, first in conjunction with the rising popularity of bowling, which required smooth grass surfaces, and later during the eighteenth century as esthetic ideals called for increasingly large areas of grass.²⁷ In the seventeenth and eighteenth centuries, lawns were managed primarily with three tools: the scythe, the roller, and the broom. The tools and the methods for their use seem to have been the same throughout Europe and are described by a number of authors.²⁸

John Abercrombie (1726–1806) was a commercial gardener from Scotland working in London. He started to write gardening books after the age of fifty, by which time he had lifetime of practical experience. His books were not illustrated but are full of practical knowledge and give a comprehensive description of gardening in the late eighteenth century.²⁹ Abercrombie is used in this study owing to his descriptions of practical work based on his own experience.

In Sweden, author Anders Lundström (1781–1865) offered information on lawn management, in addition to the already mentioned Mollet.³⁰ Lundström was a gardener and director for the Bergianska Gardening School in Stockholm. His *Gardening Manual* was first published in 1831 and proposed a regime for lawn care that may have been used at Gunnebo.³¹

Species in the Lawn

Specific evidence on the species in the lawn in Sweden during the 18th century has not been found. However, there are international sources from the 18th century and Swedish sources from the 17th and 19th centuries that provide some general information. In international and Swedish historical sources sod is recommended rather than seeds until the 19th century.³²

Low flowers in the grass surface were welcome and sod should be collected in the landscape were sheep grazed according to André Mollet.³³ Chamomile and white clover were mixed with grass seeds in England during the 17th century.³⁴

Shering Rosenhane has written on husbandry in Sweden in the 17th century. He presents some advice on lawns, among other things how moss in the lawn can be stopped by using ashes.³⁵ On the practice of sweeping Lundström writes, "(...) one should with a stiff broom sweep the grass surface; (...) the ground can thereby be kept clean, so that neither moss nor other weeds can break in; the grass itself can also thereby become tight and fine, and will retain an ever young and lively appearance".³⁶ This indicates that moss in the lawn already during the 17th and 19th century in Sweden was unwanted.

The most comprehensive historical description of species for the lawn in Sweden is found in the *Gardening Manual* by Lundström 1852:

In foreign countries Ryegrass, *Lolium perenne*, is used for lawns, but this cannot stand the winter in central Sweden, and therefore I dare not recommend it. We have several native grasses of equal beauty but our lower grasses have weak roots, so they would be drawn up when the lawn was cut or when the lawn was swept. Therefore we use our tall grasses, though in their wild state they grow tall and thick, they can form quite a beautiful turf when the lawn is cared for properly, namely, when the lawn is reaped with a sharp scythe every fourteen days so that the grass is not allowed to produce seeds. Under these conditions timothy (*Phleum pratense*), orchard grass (*Dactylis glomerata*), meadow foxtail (*Alopecurus pratensis*), honey grass, *Holcus lanatus* (Yorkshire fog), musk grass (*Hierochloë odorata*), and others can be used.³⁷

This quotation indicates the unique character of the historic Swedish lawn in species composition. It also provides some information about the tools and frequency of management.

Frequency of Management

Different sources advise diverse frequency in the management of lawns. According to the 1651 Swedish edition of Mollet's *The Pleasure Garden*, lawns were to be mown every week or rolled with a stone or wooden roller.³⁸ The English edition of his book advocates mowing twice

a week with the scythe.³⁹ Lundström changes his recommendations in different editions. 1833 Lundström recommends mowing the lawn every third week in Sweden and says that in England they mow every fourteen days. Later, in the 1852 edition of his manual, the English standard is also recommended for Sweden.⁴⁰

The Roller

Rollers are found in many sources and were used on both grass and gravel. This tool seems to have been important for the management of lawns and is common in the English sources. In Sweden rollers for lawn maintenance are mentioned by Mollet,⁴¹ but not by Lundström (except for construction of lawns).⁴² Rollers could be made from a variety of different materials, including wood, stone, lead, and iron. Some rollers were meant to be managed by one or two people, others by up to six, and still others by horses that had to wear special shoes to avoid destroying the fine lawns. A lighter roller is always recommended before mowing with the scythe and a heavy roller occasionally after rain.⁴³

FIGURE 3. *The roller in use at Hall Barn, Buckinghamshire. Part of an engraving by William Woollett (1735-1785). © UK Government Art Collection*

The Scythe

Before the invention of the push reel mower around 1830, the tool for mowing lawns was primarily the scythe. It was used in a management regime together with the roller and the broom. The tool is documented in a great number of the sources, both in texts and images.⁴⁴

John Abercrombie provides the most complete description of the scythe and its use. He describes the design, necessary adjustments to be made before use and all technical facts in great detail. When tested in the craft experiment his descriptions were validated. He suggested to “... mow back again directly in the same swarth contraryways to the first mowing, lightly, to take out all marks of the scythe and other irregularities occurring in the first cut, and thereby have an even smooth surface”.⁴⁵ Abercrombie advised that mowing with the scythe should be done with the greatest care.⁴⁶

The Broom

To collect the grass after mowing with the scythe on a lawn a broom is needed. The broom is rarely described in the text sources but appears in several historical images. One of the authors, Lundström, also indicates the use of the broom for keeping a lawn healthy, free of

moss and weeds, by sweeping the lawn with a stiff broom once a week.⁴⁸

Conclusion on documentary evidence

As seen in the documentary evidence, the eighteenth-century lawn was managed primarily with the roller and the scythe. The broom was also an important tool, although it was not mentioned in the written sources as often as the roller and the scythe. England had the most intensive and well-informed management regimes. The least intense management is described by Lundström in 1833, when he indicated that the lawn in Sweden was cut every third week. Other recommended frequencies for cutting with the scythe or rolling were every week or two in Sweden.⁴⁹

The image sources provide a very direct illustration of the historical craft as seen in Figure 2, 3, 4 and 5. At the sketch by John Hall the younger (Figure 4) and at the paintings by William Woollett (Figure 3 and 5, here only a detail of the full painting is shown) the gardeners and their work are the focal point of the picture. However, at the paintings by Weinberg of which one is included in this paper (Figure 2) the gardeners and the gardening is not the main point, but they are present in at least three of the paintings. Woollett and Hall shows actual work being done, Weinberg shows gardeners transporting their tools through the garden. The full evidential value of the image sources has to be further analyzed and a comparison between the English Woollett and the Swedish Weinberg should be continued. In this study the image sources has been important because of the scarcity of sources providing information about the historical lawn management regimes.

The selection of sources has been limited firstly by that they should be: a) Swedish, b) from the 18th century and c) providing information about lawn management. No such sources have been found. So broader criteria had to be established. Two types of sources were then accepted. *Either*: a) Swedish, d) as near to the 18th century as possible and c) providing information about lawn management. *Or*: c) providing information about lawn management. b) from the 18th century and e) non Swedish sources.

FIGURE 4. Sketch by John Hall the Younger, who was the son in the house when Gunnebo was created. The paintings by Weinberg (see Figure 1) and the sketch by John Hall the Younger indicates that scythes were in use at Gunnebo House.⁴⁷

FIGURE 5. Part of engraving showing gardeners at work with the grit stone, the scythe, and the broom. William Hannan and William Woollett, *A View of the Cascade &c in the Garden of Sir Francis Dashwood Bart., of the Parish Church &c at West Wycomb in the County of Bucks* (1751-53). © Tsarskoye Selo State Museum, Saint-Petersburg.

The sources for postulating the common lawn management regime in eighteenth-century Sweden are either not Swedish but are from the eighteenth century or are Swedish but from the seventeenth (Mollet) or nineteenth centuries (Lundström). No Swedish sources on lawn management from the eighteenth century have been found. The most comprehensive of all sources are the books by Abercrombie, who advocates an ambitious lawn management regime with hands-on descriptions.⁵⁰ There is no indication that his management regime has ever been practiced in Sweden.

Results from the Craft Experiment

The documentary evidence offers general information on the use of tools, working methods, and possible time sequence, but to get a real un-

derstanding of historical lawn care the historical regime was put into practice and developed over the course of several years. The activity involves a roller that flattens the ground and any worm casts. The grass is mown with a scythe, which requires a great deal of skill and training before it can be done efficiently. The birch broom is used to collect the clippings after mowing with the scythe. One purpose of our practical testing of traditional lawn-care techniques was to evaluate the historical implements and management regimes indicated in the historical study.

One result indicated by the craft experiment is that a management regime with scythe mowing every week promotes fine-leaved grass and reduces the forbs (broad-leaved herbs) in the lawn. That regime was tested in 2012 only. The forbs did not die off, but reappeared when the regime stopped. The long-term effect on species

FIGURE 5. *The author mowing fine lawns at Gunnebo. This mowing is performed late in the season and the lawn has been left growing for three weeks. The practitioner has to be careful mowing the edge so that the clippings won't fall on the gravel walks. This specific lawn is on the northern side of the manor and is dominated by grass rather than herbs or mosses. Photographer Malin Arnesson 2015.*

composition with a one-week mowing frequency has not been tested because that regime was not common practice in eighteenth-century Sweden according to the documentary evidence. The management regimes with less frequency of mowing did not affect the species composition in the short term, but enhanced the sustainability potential of the mixed-species lawns by letting the herbs flower.

Contemporary ambitions and obligations regarding sustainability and biodiversity cannot be neglected in a historic, public garden. The primary reason is the sustainability- and biodiversity potential in the parks and gardens as green infrastructure providing ecosystem services. The secondary reason is the fact that the gardens are public and with their working methods act as

examples for their visitors. This is the power of the good example and the responsibility of being public. This study has shown that historical management regimes for lawns have a powerful sustainability potential, there are no opposition between these aims and the cultural historical values.

The craft experiment indicated that the use of white clover in lawns in the seventeenth and eighteenth centuries was in tune with the fact that the plant is easy to reap with the scythe, being soft and juicy, and also responds well to the scythe mowing. However, this was not the case when the mowing took place every week.

In support of our practical exploration of the craft of scythe mowing, we retained the help of Mats Rosengren, a landscaping business owner

with extensive experience of reaping meadows with a scythe. The authors own scythe mowing technique was rather good at the start of our experiment, but not good at sharpening the blade, which meant the author had to compensate with muscular effort. Over the course of the study the technique got better and the author developed a certain amount of muscle memory or routine through repetition, though nowhere near as much experience as we can assume a reaper or gardener would have had in years gone by. The time requirements indicated by the study should therefore be taken only as approximate guidelines. This is also true regarding the esthetical results of the experiments. However, the study has been conducted during five years and the craft skill has improved by the author which gives both the time requirements and esthetical results historical credibility.

The historical craft activities bridges time and provide an experience of historical life and work in a very direct embodied way. History is experienced through craft activities and by visitors to the garden through the experience of seeing historical craft in action.

The Roller in the Craft Experiment

When lawns were mown with a scythe in this study, the tool often left circular marks on the ground. These marks came from the decapitation of the lawn with the sharp scythe during some movements from the practitioner. These traces of the tool were also apparent in the seventeenth, eighteenth, and nineteenth centuries.⁵¹ In our experiment the circular wounds in the lawn occurred more often where the ground was not level. The historical method of leveling the ground was with the roller. This explains why the roller was such an important tool in the historical management regime. It is no longer a common tool for lawn care in Sweden and has not been for decades.

The historical literature recommends light rollers for getting rid of worm casts before mowing because worm cast is described as unattractive on the lawn. Heavy rollers are recommended from time to time to make the ground smooth and even and take away the worm casts so they won't blunt the scythe edge.⁵²

The roller in the craft experiment was a concrete and steel roller of about 100 kg. The prac-

FIGURE 6. *The flowering fine lawns at Gunnebo. During spring and early summer a less frequent mowing with the scythe (every three weeks) resulted in this flowering lawn. Later in the season the herbs proved less willing to bloom. Photographer Joakim Seiler 2012.*

tice of rolling the lawn the day before mowing with the scythe was tested. The roller increased the smoothness of the ground and the result improved after several times of use. It seems like the roller is closely connected to the management regime with the scythe and gradually vanished when lawn mowers were introduced. The function of the roller was built into the lawn mowers and disappeared as a tool on its own. In using this tool a conflict arises between historical authenticity and organic lawn care: in contemporary organic lawn care the roller is not recommended because it decreases the oxygen level in the soil, negatively impacting soil life.⁵³ Organic lawn care is a concept that has been developed from the 1990s and onwards. It is a reaction against 20th century lawn characterized by monoculture in species composition and

chemically intense management. Organic lawn care could be said to be the first step towards natural lawns.

The Scythe in the Craft Experiment

There is a difference between using a scythe to mow a fine lawn and using it to cut meadow. On a lawn the grass is already short before you mow, which means it hasn't yet developed the stiffness that fully-grown meadow grass has. It gives less resistance to the scythe blade. It is therefore particularly important to maintain a sharp edge and the proper lie of the blade when mowing a fine lawn, so that the blade is horizontal rather than angled slightly upward as one would want for clearing a meadow. It is also beneficial to use a scythe for fine conditions with a flat profile. This enables the craftsman

FIGURE 7. *The lawn has been rolled the previous day and the light and dark stripes are still visible. The grass has been growing for three weeks and is 7–8 cm high. Photographer Daniel Lundberg, 2015.*

to mow closer to the ground than with an ordinary meadow scythe. The scythe used in the experiment was a scythe with the name 85 2010 made by the Austrian firm Fux. It is a peening scythe with a length of 85 cm. A long and wide scythe blade constructed for fine mowing/reaping. The snath (handle) used in the experiment was an extended wooden adjustable snath from the Danish firm Orebo.

The Broom in the Craft Experiment

The broom is no longer a common garden tool in Sweden for lawn care.⁵⁴ The grass from the scythe mowing is not evenly spread over the lawn but lies in a string. This makes collecting the grass necessary but also easier. The broom is a very pleasant tool to work with on small lawns and it enhances the historical atmosphere

and credibility of the garden. Using a plastic rake is really disturbing in terms of historical atmosphere and credibility, but on large areas this light tool is more ergonomic than the broom.

Time efficiency

The management regimes are based on historical documentary evidence. The time requirements are based on the craft experiments performed in the garden 2012–2016.⁵⁵

Below, table 1, is showing time requirements for various lawn care practices as determined by practical tests conducted on a fine lawn of 100 m². A season was assumed to be six months long.

It is important to bear in mind that all the time requirements are site-specific and in many cases also situation-specific and linked to personal level of skill and experience. In

FIGURE 8. After mowing the lawn with the scythe. The arc-shaped imprint of the tool is clearly evident as are traces of the gardeners feet. The imprint of the tool will last three days or so but the footprints will vanish in one day. The grass is about 3 cm high after mowing. Photographer Daniel Lundberg, 2015.

Table 1: Time efficiency	Sweeping with a broom	Rolling	Mowing	Total time
Test 1: Lundström 1852	10 hrs/season	2.8 hrs/season	6 hrs/season	18.8 hrs
Test 2: Push reel mower				7.5 hrs
Test 3: Rotary power mower				3.8 hrs
Test 4: Lundström 1833	10 hrs/season	1.6 hrs/season	2.3 hrs	14.0 hrs
Test 5: Historical modified regime	2.9 hrs/season	1.6 hrs/season	2.3 hrs/season	6.9 hrs

Table 1.

TEST 1: *A lawn management regime according to Lundström 1852, with sweeping once a week, scythe mowing every other week, and rolling every other week.*

TEST 2: *Push reel mower used for mowing once a week.*

TEST 3: *Rotary power mower used once a week.*

TEST 4: *Lawn care regime from Lundström 1833³⁶, which presumably was undertaken every three weeks. The lawn is swept once a week, and rolled and mowed with a scythe seven times per season.*

TEST 5: *Historical modified regime is similar to Test 4 but with the modification of sweeping only to gather up the clippings after mowing.*

addition the esthetical result on the lawn differs a lot.

Conclusion

The esthetic considerations revealed by the craft experiment are numerous. The first discovery was that it was possible to mow the fine lawns with the scythe. It was possible to mow even if the grass was only 4 or 5 cm high when starting and 2.5 or 3 cm when finished. The esthetic quality of the result was determined not by the tool but by the practitioner. Every stroke, i. e. every semicircular movement with the scythe, could be good or bad – it required skill and concentration. On a good day the result could be even and beautiful. On a bad day the lawn could bear lots of yellow or brown semicircular wounds. The result was affected by a combination of the weather, the condition of the lawn, the state of the tool, and the condition and skill of the practitioner. The lawns mown with the scythe did not look like lawns mown with any kind of mower. The surface were rarely as even as with lawn mowers and the traces of the tool were semicircular instead of straight lines running back and forth on the lawn, like with mowers.

The cultural historical qualities of the lawns were significantly increased by the craft experiment. Whereas they had previously been just ordinary lawns, the historical management regimes activated them as cultural historical elements. The scythe-mown lawns suddenly had a unique history to tell about how lawns were managed before the lawn mower was invented. The experiential values connected to the craft experiment were among the most obvious results. Skillful gardeners at Gunnebo performing a unique craft activity in the garden were an attraction to the visitors. The interaction between the gardeners and the visitors of the garden increased with the use of historical craft methods.

There are different stages in the history of the lawn. The flowering medieval meadow was followed by the lawn of the seventeenth and eighteenth centuries, which was managed with rollers, scythes, and brooms. That period was followed by what could be called the modern lawn, or the ‘industrial lawn’,⁵⁷ starting with the invention of the lawn mower around 1830 and ending in the 1980s and 90s. This period of the modern lawn or industrial lawn was characterized by mechanical and chemical inventions for lawn management. The present stage is charac-

terized by the development of alternative lawns, organic lawns, ‘freedom lawns’,⁵⁸ and sustainable lawns in the last two decades. Today the focus is on biodiversity and experience values linked to the lawn. This study of the historical craft is entirely in line with the current development of the sustainable contemporary lawn.

The formal garden can be understood as an analogy of a building with structural elements as floors, walls and sometimes ceilings. Just like different rooms in a building contains diverse floor materials and decorative carpets so has the quarters of the formal garden. The fine lawn can be understood in that context as an esthetical ideal. Often the historical sources describe the lawn with words as “velvet” or “carpet” which alludes on interior building elements.⁵⁹ The cultural landscape origin of the lawn can be traced back to the intensely grazed pasture as role model. The lawn was originally constructed by the collection of sod in pastures that was brought to the gardens as described by Mollet and other authors of the 17th and 18th century. A third component that affected the development and the esthetical ideal of the lawn was the ball sports played on short grass which gave birth to the intensely manicured bowling green. So, the origin of the lawn can be said to be a synthesis of influences from building architecture, pasture landscape and the sport bowling.

This study has been one of craft research in the garden in which eighteenth-century management regimes for lawns have been studied from the inside, meaning the researcher has been practicing the craft himself. This produces knowledge *in* historical craft, not only knowledge *of* historical craft. The results have emphasized historical craft as a key element for the credibility in an estate like Gunnebo House. Not only the paint at the manor house contributes to authenticity; the historical craft is also of great importance in this respect. Furthermore, the result of the study on a practical level is that it is completely natural to choose the scythe as a mowing tool for the gardeners at Gunnebo and all gardening students at the site get to learn the basics of scythe mowing. Scythe mowing as management regime at Gunnebo will not end

FIGURE 9. *The author sharpening the scythe with the grit stone. Complete concentration is required to prevent injuring oneself during this activity. The frequent use of the whetstone or grit stone mentioned by the documentary sources proved necessary in the craft experiment.*⁶⁰ Photographer Jennie Smith.

now. Five years of training has given the gardeners confidence, routine and skill. Every following year with practice will continue to develop this craftsmanship. One result of the study is that Gunnebo has become a center for learning the craft of the scythe, manifested in everyday learning in the gardens and a yearly scythe festival and courses.

The 18th century management regimes utilized three tools primarily: the roller to flatten the ground and get rid of worm casts, the scythe to cut the lawn, and the broom to collect the clippings. The tools were used in that order: roller the day before mowing, next day the scythe, and lastly the broom. The recommended mowing frequency for Swedish conditions varies in the literature, with Mollet prescribing mowing every week, Lundström 1852 every second week, and Lundström 1833 every third week.

The modern high-quality lawn mower has all historical tools built into the same machine. It has a basket in front for collecting the grass clippings, a light roller behind that, then a broom that lifts the blades of grass, after the broom the

cylinder that cuts the grass, and finally a heavy roller that flattens the ground.⁶¹

The practical experiment has shown that the scythe requires a great deal of skill. The quality of the result is determined not by the tool, but is instead completely dependent on the skill of the practitioner. All of the technical details are more crucial when mowing a lawn with a scythe than when reaping a meadow. The angle of the lie of the blade to the ground is vital and can be slightly more horizontal for mowing a lawn. The sharpness of the blade is essential, and the moisture in the grass is also critical. To summarize: with scythe mowing the technical details are important. The roller and the broom require less skill: with these tools the importance lies in contextual timing - in other words using the tools in the right order and at the right time. Gunnebo House is a public park with 350 000 guests each year and serve as an inspiration and role model for the visitors. It also has a significant role among historic and public gardens in Sweden. This makes the choices of methods at Gunnebo important. The gardeners have shown that it is possible to manage fine lawns without machines with push reel mowers for twenty years. Now, with this experiment we have shown that it is feasible to manage the lawns with scythes. The management regime is fossil free and a possible method in a future without oil. In this study the positive effect on biodiversity mainly has to do with the low management frequency which allows herbs in the lawn to flower. The long term effect on the plant composition in the lawn has not been studied.

The craft experiment, in contrast to documentary evidence, can verify the time required to execute historical craft techniques described in the literature. This is one possible result that may be specific to craft experiments.

The study also addressed the question: what did the esthetic result look like? The scythe produces arc-shaped marks in the lawn that may include brownish, rough marks in the underlying soil that are visible immediately after mowing. The imprint left by the scythe is different from the imprint of the lawn mower. With the use of the scythe the esthetic result was deter-

mined not by the tool but by the practitioner. Every stroke could be good or bad - it required skill and concentration. The result was caused by a combination of the weather conditions, the condition of the lawn, the condition of the tool, and the condition and skill of the practitioner. The lawns mown with the scythe did not look like lawns mown with push reel or power mowers. The esthetic result of the scythe management regime improves the esthetical authenticity of the lawn. Ordinary lawn care in historic gardens consists of applying modern tools on modern lawns. This study has been applying historical tools on modern lawns. To further develop our knowledge on the historical lawns future research could reconstruct the structure and plant composition and then apply historical management regimes to that lawn. Another aspect of authenticity does not focus on product but process. Scythe mowing is an authentic process in an 18th century garden. Power mowing or push reel mowing is not. This is of significance in contemporary management of the horticultural heritage and for public sites with visitors. So authenticity in an 18th century estate is both improved regarding the esthetics on the lawn and the processes of work taking place in the garden.

If one expects the appearance of a modern fine lawn, then historically managed lawns will disappoint. But the results indicate that this is primarily a pedagogical challenge. Gardening is too often regarded as an activity that requires no particular knowledge. This study demonstrates that lawn care has an important element of expertise and a cultural historical significance. The choice of tools and techniques determines the cultural historical qualities. That fact, which is commonly recognized in the field of building conservation, has been largely overlooked in Sweden in the conservation of heritage landscapes, parks, and gardens. Concepts of implement traces and reconstructive management need to be more thoroughly researched in historical gardens.

This craft experiment has been conducted primarily on lawns constructed in the last decades. A question for future research is how a

reconstructed historical lawn, managed with historical management regimes would be. This study has also indicated the sustainability potential in the historical management regimes. Future research can develop this perspective and combine historical craft with contemporary bio-diverse planting design.

The conclusion is that it is possible to adopt a historical management regime at Gunnebo House without increasing the time requirement for lawn care on the condition that the staff has sufficient skill in scythe mowing. Another presumption is that the lawns are limited in size and that the concept of the lawn is historically accurate, as shown in the documents, and sustainable rather than an industrial lawn.

Acknowledgements

Gardener Daniel Lundberg at Gunnebo House has contributed to the empirical craft experiments and the dialogue with the author. Mats Rosengren has contributed by teaching the craft of the scythe. Tina Westerlund, Maria Flinck, and Klara Holmqvist have contributed to the project in reading and discussions.

The Tsarskoye Selo State Museum in St. Petersburg, has granted permission for the use of Figure 4 in this article, *A View of the Cascade &c in the Garden of Sir Francis Dashwood Bart., of the Parish Church &c at West Wycomb in the County of Bucks* by William Hannan and William Woollett (1751-53).

The Department of Conservation at the University of Gothenburg has been research base for the study and Gunnebo House has been the employer as well as serving as a laboratory.

JOAKIM SEILER has been Head Gardener at Gunnebo House since 2004. During this period he has led reconstruction work in the gardens and made management- and development plans as well as working as a hands on gardener. Since 2015 Joakim is a PhD Student at the Department of Conservation at Gothenburg University. His main field of interest is in historical gardening craft.

joakim.seiler@gunneboslott.se

Göteborgs universitet
Institutionen för kulturvård
Box 130
405 30 Göteborg

Noter

- 1 Fort 2008.
- 2 Miller 1731, p. x.
- 3 Ahrland 2005, pp. 241-242
- 4 Different amounts of lawn have been managed with the scythe since 2012, starting with about 50 m², peaking at around 1300 m² in 2013 and 2015 and ending with about 680 m² in 2016.
- 5 The typical management regime for the fine lawns at Gunnebo has been organic and historically inspired since 1996 with the use of the push reel mower.
- 6 Ingold 2013.
- 7 Ingold 2000, Perception of the environment, p. 5.
- 8 Gunnebo Slott och Tradgardar, Christina Halls Vag, 431 36 Molndal, Sweden.
- 9 Almevik 2017, p. 260.
- 10 Ahrland 2005, p. 246.
- 11 Berrall 1967.
- 12 Huxley 1978.
- 13 Mosser 1999.
- 14 <https://parksandgardensuk.wordpress.com/2015/11/21/snaths-nibs-chines-very-sharp-dengles/> (Cached 2017-01-04.)
- 15 Woudstra and Hitchmough 2000, pp. 29-47.
- 16 O'Halloran and Woudstra 2012, p. 47.
- 17 Smith and Fellowes 2013.
- 18 Ignatieva 2014, p. 75.
- 19 Rohde and Schomann (eds.), 2004, pp. 278-83.
- 20 Flinck 2013.
- 21 Mollet [1651], facsimile edition 2006.
- 22 Mollet 2007, p. 183.
- 23 Karling 1970, p. 107.
- 24 Mollet [1651] 2007, p. 171.
- 25 Mollet [1651] 2007, p. 171.
- 26 Mollet [1670] 2007, p. (9).

- 27 Berrall 1967.
- 28 Lundström 1833; Lundström 1852; Mollet 1651; Berrall 1967; Dézallier 1728; Mosser 1999.
- 29 <https://parksandgardensuk.wordpress.com/2016/12/03/john-abercrombie/> (Cached 2017-01-24.)
- 30 Lundström 1833; Lundström 1852.
- 31 The editions of Anders Lundströms manuals used in this study are the second edition from 1833 and the fourth edition from 1852.
- 32 O'Halloran and Woudstra 2012, p. 47.
- 33 Mollet [1651] 2007, p. 171.
- 34 "Camomile was started by 'sets' which made runners, and therefore grew better if walked upon, or if rolled, for this pushed them firmly into the soil". Berrall 1967, p. 379.
- 35 Rosenhane 1944, p. 88.
- 36 Lundström 1852, p. 382. Author's translation.
- 37 Lundström 1852, p. 381. Author's translation.
- 38 Mollet [1651] 2007, p. 171.
- 39 Mollet [1670] 2007, p. (9).
- 40 Lundström 1852, p. 381.
- 41 Mollet [1651] 2007, p. 171.
- 42 Lundström 1852, p. 382.
- 43 Abercrombie 1789, pp. 496-97.
- 44 Abercrombie 1789, pp. 503-07 and Berrall 1967 and Mosser in Teyssot (eds.) 1999 and Lundström 1852 and Lundström 1833 and Huxley 1978 and Mollet 1651, p. 171 and O'Halloran and Woudstra 2012, p. 47.
- 45 Abercrombie 1789, p. 506.
- 46 Abercrombie and Mawe 1782, p. 209.
- 47 Bäckström 1977, p. 37.
- 48 Lundström 1852, p. 382.
- 49 Lundström 1852, p. 382 and Mollet [1651] 2007, p. 171.
- 50 Abercrombie 1789, pp. 491-508 and Abercrombie and Mawe 1782, p. 209.
- 51 Huxley 1978, p. 284.
- 52 Abercrombie 1789, pp. 496-97.
- 53 <https://www.smilinggardener.com/organic-gardening-tips/lawn-dethatching-and-lawn-rolling/> (Cached 2017-01-23.) <http://whygoodnature.com/to-roll-or-not-to-roll> (Cached 2017-01-23.)
- 54 Berg 2015.
- 55 The following time requirements have been calculated for each activity: mowing 300 m²/hour, sweeping 240 m²/hour, and rolling 432 m²/hour. This results in a time requirement of 97 m²/hour not including the time needed to peen the scythe and for set-up and adjustments. Our tests of mechanical lawn mowers found the following time requirements: push reel mower 330 m²/hour, self-propelled rotary power mower 630 m²/hour.
- 56 Anders Lundström 1833, p. 128.
- 57 Smith and Fellowes 2013, p. 8.
- 58 Smith and Fellowes 2013, p. 8.
- 59 Dézallier 1728, p. 77 and Teyssot 1999, p. 5.
- 60 Abercrombie 1789, p. 506.
- 61 Berg 2015, p. 76.

Printed sources and literature

- Abercrombie, John, 1789, *The complete kitchen gardener, and hot bed forcer; with the thorough practical management of hot-houses, fire-walls and forcing-houses, ...*
- Abercrombie, John & Mawe, Thomas, 1782, *Every man his own gardener.*
- Ahrland, Åsa, 2005, *Den osynliga handen.*
- Almevik, Gunnar (ed.), 2017. *Hantverksvetenskap.*
- Bäckström, Arvid, 1977, *Gunnebo 1, Egendomen och ägarna.*
- Berg, Olle, 2015, *Gräsmattan: så lyckas du!*
- Berrall, Julia S., 1967, *The Garden.*
- Dézallier d'Argenville, Antoine-Joseph, & Le Blond, J., 1728, *The theory and practice of gardening.*
- Flinck, Maria, 2013, *Historiska trädgårdar: att bevara ett föränderligt kulturarv.*
- Fort, Tom, 2008, *The Grass is Greener: An Anglo-Saxon Passion.*
- Huxley, Anthony, 1978, *An illustrated history of gardening.*
- Ignatieva, Maria, 2014, "Why do we love lawns so much? Swedish alternative to 'green carpets'", *Urban Magazine* 02.
- Ingold, Tim, 2000, *The perception of the environment: essays on livelihood, dwelling and skill.*
- Ingold, Tim, 2013, *Making: anthropology, archaeology, art and architecture.*
- Karling, Sten, 1970, "Drottning Christinas franske trädgårdsmästare", särtryck ur Föreningen för dendrologi och parkvärd årsbok *Lustgården* 1969-70, pp. 95-125.
- Lundström, Anders 1833, *Handbok i Trädgårdsskötseln*, 2nd edn.
- Lundström, Anders, 1852, *Handbok i Trädgårds-skötseln*, 4th edn.
- Miller, Philip, 1731, *The gardeners calendar.*
- Mollet, André, 1651, *Le Jardin de Plaisir - Der Lust Garten - Lustgård.* Facsimile edition 2006, Gyllene Snittet, Uppsala.
- Mollet, André, *Le Jardin de Plaisir - Der Lust Garten - Lustgård - The garden of pleasure : inledning, kommentarer - introduction, commentaries.* Göran Lindahl et al. (eds.), Gyllene Snittet, Uppsala 2007.
- Mosser, Monique, 1999, "The Saga of Grass: From the Heavenly Carpet to Fallen Fields", in Georges Teyssot (ed.), *The American Lawn* (pp. 40-62).
- O'Halloran, Sally & Woudstra, Jan, 2012, "Keeping The Garden At Knolle: The Gardeners Of Knolle In Sevenoaks, Kent, 1622-1711", *Garden History*, Vol. 40, No. 1. pp. 34-55 Accessed: 04-11-2016 08:13 UTC, <http://www.jstor.org/stable/41719886> (2012).
- Rohde, Michael & Schomann, Rainer (eds.), 2004, *Historic gardens today.*
- Rosenhane, Schering, 1944, *Æconomia.*
- Smith, Lionel S. & Fellowes, Mark D.E. 2013, "Towards a lawn without grass: the journey of the imperfect lawn and its analogues", *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes: An International Quarterly*, DOI: 10.1080/14601176.2013.799314, 2013. pp. 1-13.
- Switzer, Stephen, 1715, *The nobleman, gentleman, and gardener's recreation.*

- Teyssot, Georges (ed.), 1999, *The American lawn*.
- Wood, Nicola, 2006, *Transmitting craft knowledge: designing interactive media to support tacit skills learning*.
- Woudstra, Jan & Hitchmough, James, 2000, "The enameled mead: History and practice of exotic perennials grown in grassy swards", *Landscape Research*, 25 (1), pp. 29-47.

Online sources

- On John Abercrombie:
[https://parksandgardensuk.wordpress.com/2016/12/03/john-abercrombie/\(2017-01-24\)](https://parksandgardensuk.wordpress.com/2016/12/03/john-abercrombie/(2017-01-24)).

- On organic lawn care:
[https://www.smilinggardener.com/organic-gardening-tips/lawn-dethatching-and-lawn-rolling/\(2017-01-23\)](https://www.smilinggardener.com/organic-gardening-tips/lawn-dethatching-and-lawn-rolling/(2017-01-23)).
[http://whygoodnature.com/to-roll-or-not-to-roll\(2017-01-23\)](http://whygoodnature.com/to-roll-or-not-to-roll(2017-01-23)).
[http://www.lawnsmith.co.uk/topic/lawn-cuttings/rolling-the-lawn\(2017-01-23\)](http://www.lawnsmith.co.uk/topic/lawn-cuttings/rolling-the-lawn(2017-01-23)).

- On lawn care with scythes:
[https://parksandgardensuk.wordpress.com/2015/11/21/snaths-nibs-chines-very-sharp-dengles/\(2017-01-04\)](https://parksandgardensuk.wordpress.com/2015/11/21/snaths-nibs-chines-very-sharp-dengles/(2017-01-04)).

Historic Lawn Management Regimes The skill of the gardeners at Gunnebo House

by Joakim Seiler

Summary

Lawns are significant structural elements of historic gardens. Lawn-management regimes have changed gradually over the past two hundred years with the spread of the lawnmower. In the current project, the historic gardens at Gunnebo House near Gothenburg have served as a laboratory for studying historical lawn-management regimes. The study forms part of a doctoral thesis on management schemes for lawns, gravel paths and hedges in historic gardens.

According to written sources, 17th- and 18th-century lawns were usually maintained using three types of tool: the roller, scythe and besom broom, with a frequency in Sweden of every week, every two weeks or every three weeks. This has been tested in the garden of the present study. The results show that aesthetic quality was guaranteed not by the scythe itself but depended entirely on the skill of the user. Cutting a lawn with a scythe demands skill and concentration. Technique is more decisive when

cutting a lawn with a scythe than when cutting a meadow. The roller and the besom need less skill than the scythe. The historical management regimes activated the garden's lawns as historic features. In the present study the doctoral student applied these historical skills himself. This yielded knowledge of historical gardening in practice, not just in theory. The results of the study demonstrate how historical skills are key to the historic credibility of a property such as Gunnebo House.

In conclusion, a historical management regime can be applied to lawns such as those at Gunnebo House without increasing the time needed for their care. This demands that gardeners have sufficient knowledge and skill when cutting with a scythe, and that notions relating to the appearance and care of lawns are based on sustainability and diversity, not on the chemical, industrial lawns of the 20th century.

Keywords: Lawns, Historical lawn management, Historical lawn management regime, Horticultural heritage, Craft.

Lawns in Sweden

History and etymological roots, European parallels and future alternative pathways

by Maria Ignatieva, Clas Florgård & Katarina Lundin

Lawns are today among the most common features in urban landscapes world-wide. The advantages of lawns are that they supply positive ecosystem services for urban environment (recreational and cultural opportunities, helping to mitigate global warming, contributing to infiltration of rainwater). Disadvantages are that they are expensive and consume resources, with millions of litres of municipal water and tons of chemicals being used. Intensively managed grass areas contribute negatively to the environment due to the need for constant mowing using machines powered by fossil fuels.

There is also recent evidence of lawns contributing to unification of urban environments. Similar green areas, consisting of a few grass species (grown in large nurseries), are used everywhere, leading to loss of local identity and homogenisation (ecological similarity) of lawns.¹ Thus, there is a growing search for alternatives to lawns that are more environmentally and economically friendly.^{2,3}

Despite of the widespread use of lawns, there is limited research on the subject. Most previous studies have examined ecological and social aspects of lawns in the USA, UK⁴ and Germany.⁵ Only recently, with the globalisation process bringing lawns to cities world-wide, has there been some research in other European countries, for example in France.⁶ Historical and cultural aspects of Anglo-American lawns are for

example described in the book *The American Lawn* edited by Georges Teyssot.⁷

There has been very little research to date on the history and development of lawns as an important garden element or analysis of reasons for widespread use of lawn in Swedish cities, although lawns comprise 50% of the total urban green areas in Sweden.⁸ This means that lawns are the most visible and dominant element in all open urban areas, and need to be studied in depth from different points of view. The only study taking Swedish lawn as a subject of deep historical research is Joakim Seiler's work based on theoretical and practical analysis, as applied by reconstructing historical management regimes in Gunnebo gardens.⁹ However, there is no research on the development history of conventional lawns and possible alternatives. The main hypothesis in the historical research of the LAWN project, conducted at SLU 2013-17, was that lawn is quite a young feature in Sweden and started to be the dominant type of urban green open space only about 100 years ago.

The present study, which this article is based on, takes an innovative interdisciplinary angle by attempting to connect the etymology of the word *lawn* with the development history of lawn as an important green open space element. At the same time, the study traces inspiration and the use of lawn alternatives in Sweden, which can contribute to the creation of a new

FIGURE I. *Active use of lawn for recreation on SLU Campus, Umeå.* PHOTO: Maria Ignatieva 2017.

generation of sustainable green areas. Sweden was used as a case study in the analysis, to demonstrate the specific trajectory of the universal garden feature of lawn, and its dependence on local cultural, political, economic and geographical conditions.

Research questions and methods

This study examines the cultural and ecological origins of conventional lawns in Sweden, their historical development and the connection to lawns in Europe, and the evolution of Swedish terminology relating to lawn (*gräsmatta*). This work was an important part of transdisciplinary project “Lawn as ecological and cultural phenomenon. Searching for sustainable lawns in Sweden”.¹⁰ The aim was to obtain interdisciplinary quantitative and qualitative data on lawns in order to estimate the values of different lawns, critically evaluate them, and connect to people’s needs and finally suggest a new planning, design and management paradigm.

The aim of this particular part of the LAWN project was to demonstrate the importance of historical and etymological knowledge in an interdisciplinary study. Main research questions were: can words used for describing grasses and lawns be the key to understanding the nature and origin of Swedish lawns? Can we decode their similarities to European counterparts and identify differences related to the peculiarities of geographical and historical development of Swedish society? Another important issue was to investigate the development history of alternative solutions to conventional regularly cut lawns and examine whether ancient and more contemporary Swedish thoughts and practices can be used for development of a new generation of sustainable lawns in Sweden. The analysis also aimed to understand the historic vision of lawn as a specially created purely decorative garden element (pleasure ground) and trace its development in Europe and in parallel in Sweden from medieval times to the present day.

The main study object was lawn as an ele-

ment of private (house, mansion, palace and castle) and public green areas (park, garden and multifamily residential area) and its development through the history. Lawn management (weed control, use of fertilisers, equipment and machines) and specific questions such as the use of particular seed mixtures in Sweden are only mentioned in the context of particular garden periods. We refer the reader to Seiler's research for details of lawn management in Swedish historic gardens (see Seiler, pp. 8–25, in this issue). Aspects of lawn's biodiversity (higher vascular plants, pollinators and earthworms) were researched as part of the LAWN project and the results were used throughout this study.

The work was based on a review of the literature (sources in English and Swedish) relating primarily to the lawn's history and lawn as a garden element.

A full-scale etymological survey was not the main goal of this study. Etymological discussion is supposed to contribute to a new perspective that supports the main research question regarding the origin and development of lawns in Sweden. The main sources for etymological origins of terms were well-known sources such as SAOB, the Svenska Akademiens Ordbok¹¹ and the Swedish etymological dictionary published in 1922 by Elof Hellquist¹², which was the first comprehensive work of the development of the individual words in the Swedish language and the etymology of words.

Images such as paintings and engravings by Old Masters (fourteenth-fifteenth-sixteenth century, Italian, German, Dutch, Swedish, Flemish and French) and postcards from the nineteenth and twentieth centuries portraying lawns in decorative parks and gardens were researched in European museums (the Swedish History Museum, the Medieval Museum of Stockholm, Skansen Open-Air Museum, Malmö Museer, the National Gallery in Denmark, the Gemäldegalerie in Berlin, the National Gallery in London, the Louvre Museum in Paris and the Hermitage Museum in St. Petersburg). The main goal of analysing paintings by Old Masters was to chart the evolution of lawns through the imaginary interpretations of grass-dominated decorative elements

and flowering meadows depicted in the gardens. Even though some painters could have used their imagination, when painting motifs such as gardens and their details, those artists obviously portrayed important events and visions of their surrounding world which we can interpret and understand.

Information gained during historical research on lawns, presented in this paper, inspired the creation of practical demonstration experimental sites of alternative lawns at SLU Ultuna Campus in Uppsala (2014–2017), including tapestry (grass-free) lawns (lawns which have only low growing perennial native species and no grasses), Swedish meadows (perennial meadows consisted of grasses and flowering perennial species) and a meadow-mat bench (prefabricated turf-mat with low growing grasses and perennials). The results obtained from these alternative experimental sites have been published in a practical manual for Swedish stakeholders.¹³

Definition of lawn and its essence

Due to the very complex ecological and cultural nature of lawns, there is no single definition of lawn in recent scientific publications. It seems as though lawn is an accepted entity that is known to everyone. The situation is further complicated by the fact that the terminology relating to grassed areas is interpreted differently in different languages (e.g. in English words such as 'lawn', 'turf', 'grassland', 'meadow'). In addition, the definition and understanding of lawns seem to be dependent on the researcher's background and the purpose of the study.

Botanists and lawn practitioners, in their definition, acknowledge first of all the man-made nature of lawns. They view lawn as a "type of man-made meadow-like plant community which is made by sowing or planting of turf grasses (predominantly perennial *graminoids*) and which is used for recreational, aesthetic, sport and other purposes".¹⁴ The approach is botanical ('*plant community*'), but the most crucial feature of lawn is considered to be its function for people (see Figure 1).

The garden history aspect of lawn is very clearly expressed in a most trustworthy source, the Oxford Companion to Gardens¹⁵: “Lawn is a plant community in the natural sense and lawn cultivation concentrates on maintaining the balance between the different species of grasses.” One of the most crucial elements of lawn is thereby identified: the importance of cultivation and maintenance of grasses, which are often the first aspects that spring to mind when the word ‘lawn’ is mentioned.

Based on analysis of existing definitions and our previous research on lawns, we suggest our own detailed definition of lawns¹⁶, where we acknowledge that lawn is a special plant community created exclusively for human pleasure, a plant community consisting predominantly of grasses (but with possibility of presence of herbaceous flowering plants) and must be maintained. One of the most important aspects of lawn is the *turf* (*sward*, *sod*), which is the upper level of soil closely covered by grasses and forbs with intertwined roots and in symbiosis with soil fauna, which actually makes a lawn.

A common characteristic of lawns is their specific construction technique (preparation of soil and seed mixtures, designed to achieve a certain density of sod) and management regime (mowing, fertilising and watering) aimed at maintaining selected grass species, controlling weeds and mosses, and keeping desirable grass height and even green colour.

The origin of lawn

The origin of European lawns and the word ‘lawn’ in English and French

There are different hypotheses on the origin of lawns. Some believe they derive from natural or anthropogenic grazed grasslands in Europe. Actually, in agriculture ‘meadow’ is also grassland, but is ungrazed or used for grazing only after being mown to produce fodder for livestock. Smith and Fellowes¹⁷ believe that lawn’s history most likely started in north-west Europe (Britain and northern France), because of the particular climate with mild winters and warm humid summers, which was favourable for grow-

ing certain species of grasses (*Lolium perenne*, *Poa pratensis*, *Festuca* and *Agrostis* species, *Alopecurus pratensis*, *Cynosurus cristatus*, *Dactylis glomerata*).

According to Fort¹⁸ and Möller¹⁹, the English word *lawn* is derived from the old French *laund* (or old French *lande*), which means heath, moor or barren land. According to Woudstra and Hitchmough²⁰, however, *laund* meant “a grassy compartment in a deer park”. Mosser²¹ suggests that *lawn* is “the corruption of the Middle English word *launde*, designating a field or place of wildflowers”. There are also opinions that the word *lawn* could come from the Breton *lann* (heath).²²

In English, the word *lawn* appeared for the first time in 1548 in Thomas Elyot’s dictionary and was described as an open space among trees.²³ From that time onwards, the very important function of the lawn as a special, connected element in the landscape was recognised. In France the term *gazon*, believed to be rooted in the Frankish *wason*, was widely used for “designating a ground covered by grass”.²⁴ *Gazon* could also be related to the word *laune* (which sounds very close to *laund*), which is associated with the French town of Laon that is famous for its interesting and irregularly textured linen. Teyssot argues that the etymology of the word lawn “captures the possible alignments between the ancestral activity of weaving and the technological activism of the industrial lawn”.²⁵ However, the origin of the word *lawn* is still being debated by etymologists and garden history researchers.²⁶

When were the first ‘true’ lawns created?

It is not easy to say where and when the first “true” lawn, as a grass-dominated community designed mostly for decorative purposes (pleasure ground), was created. The word *lawn* was not known in medieval times. Many authors believe that in Europe, cut turf (*sod*) from meadows or grasslands was most probably used in monasteries and castle gardens. Many European painters portrayed images of cut turf with numerous flowers (daisies, carnations, plantain and oth-

FIGURE 2 a: ‘Emilia in the garden’ by Barthélémy d’Eyck (1460–1465), where Emilia is sitting on a grassy bench. Illustration for the Giovanni Boccaccio book *Théséide*. Österreichische Nationalbibliothek, codex. 2617, f. 53, Vienna.

FIGURE 2 b: ‘Pleasure garden in *Ruralia commoda*’ (1305) by Pietro de Crescenzi, where a couple are sitting on raised grassy turf seats. PHOTO: www.pinterest.se

ers), referencing the Garden of Eden.²⁷ Owing to the widespread use of Latin by monks, the Latin word *pratium* was mostly employed. This word is translated into English as *mead* (meadow), from the Old English *medwe*. Each wild flower portrayed in tapestries, engravings and pictures had an important religious symbolic meaning. They were connected to Bible stories and were probably inspired by real meadows in surrounding landscapes. English garden historian Elean-

our Sinclair Rohde introduced the special term “flowery mead” for medieval lawns, which had many flowering forbs among grasses.²⁸

Modern garden historians argue that medieval monasteries and the gardens of the nobility contained some plots of cultivated short-grass turf. This had connections with the meaning of the colour green as a symbol of rebirth, resurrection and spiritual happiness.²⁹ English authors are especially successful at searching for traces of protolawns – smoothly cut grass-dominated areas. Thacker³⁰ believes that Albertus Magnus, in his book *De Vegetabilis* (1260), provided the first instructions for creating grassed plots. He recommended clearing the area of the roots of weeds by digging them up, then applying boiling water and finally placing turf sods cut from a “good” grassy meadow. Finally, the turfed area was rammed down with wooden mallets. The goal was to create a surface resembling a fine-textured cloth. This recommendation was familiar in many European countries, since *De Vegetabilis* was published in Latin.

Woudstra and Hitchmough believe that from the Middle Ages on, there were “two types of grassy sward: either a kind of green velvet (‘lawn’) or a flower-rich sward”.³¹ The latter was achieved by planting additional native and exotic herbaceous plants in existing grass-dominated turf. Existing garden images from medieval times confirm the existence of two types of grassy surfaces. In some pictures, it is easy to see more or less short-cut grasses (Figure 2).

In other paintings there are clearly depicted turf benches with flower-rich turf surfaces, as shown in the painting from the fifteenth century portrayed in Figure 3.

Turf benches or raised turf banks were made from timber, brick, earth or stones and filled in with rubble and some soil, and finally topped with turf (cut from the nearest available pasture or grassland) or planted with scented plants. It is important to understand that short-grass areas in European gardens were created as a pleasure ground and were directly connected to notions of safety and political stability. For educated and wealthy people of the sixteenth century, it started to be possible to create new gardens in

which larger spaces, such as lawns, were dedicated solely to pleasure and aesthetics.

The origin of Swedish lawn:

Etymological roots

The Swedish word for lawn is *gräsmatta* (pl. *gräsmattor*), a compound word that means “grass carpet”. The word *gräsmatta* was first used in the Swedish dictionary in 1852 in the current meaning of a green grass carpet or “mat-like quilt made by (fine and impenetrable) grass covering the ground”.³²

Before that date, other words were used to describe grass-covered surfaces.³³ The use of the word *gräs* from ancient times reflects the development of Swedish agriculture, where grass-covered areas had great significance for stock rearing since 4000 BCE. Grazing of cattle was performed not only in meadows, but also in forests (wood-pasture), and resulted in domination of grass species and heather, which replaced the original ground cover vegetation.³⁴

It appears that the word *gräs* was generally used in a broader meaning in old Swedish than nowadays.³⁵ In old German, *Gras* could contain the meaning *grao* (eat), *grastis* (green fodder, fodder-plant) and *gro* (grow).³⁶ *Gräs* also meant something edible and good for grazing animals. Nowadays, the first meaning of the word *gräs* is a ground cover with a large proportion of species belonging to the family Poaceae (grass family).

In the Swedish Bible (1526 translation), the compound word *gräsplats* is mentioned: *Och the satte sigh j roota taal på gräsplatzanar*³⁷, meaning a place overgrown with grass. Words relating to *gräsmatta* are also noted in the word *gräsplan*, ‘grass field’. It was used already in 1761 to refer to a field in a garden or park covered with grass.³⁸ The related word *gräsplats*, ‘grass court’, i.e. ‘grass place’ was used in 1807 to refer to a place/court covered with grass, with specific added information regarding a type of grass considered particularly nutritious among English species of grass when feeding animals.³⁹ This corresponds with observations by British authors, who argue that areas of uniform cut grass regarded today as lawns were “referred to

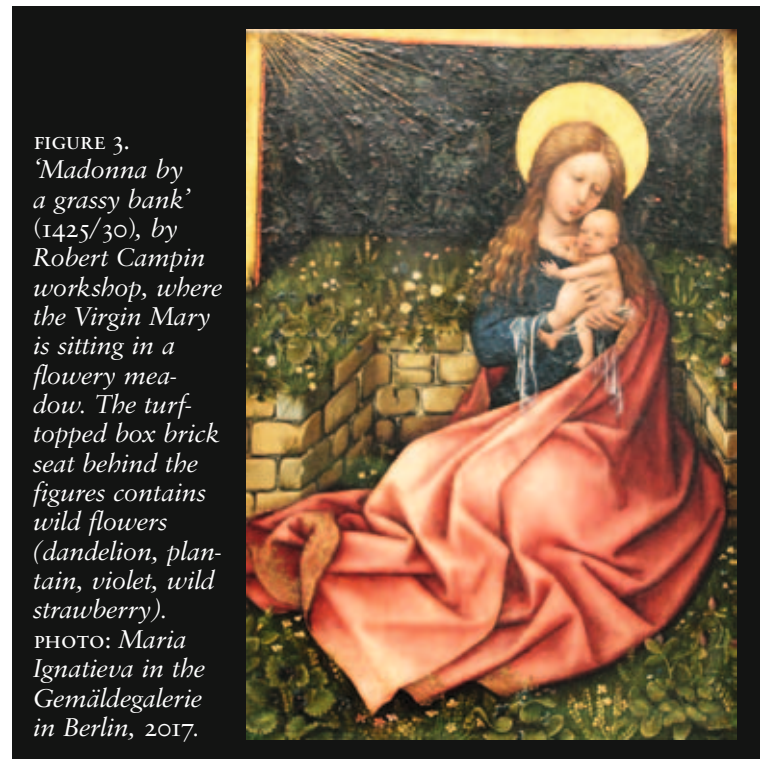

FIGURE 3.
‘Madonna by
a grassy bank’
(1425/30), by
Robert Campin
workshop, where
the Virgin Mary
is sitting in a
flowery mea-
dow. The turf-
topped box brick
seat behind the
figures contains
wild flowers
(dandelion, plan-
tain, violet, wild
strawberry).
PHOTO: Maria
Ignatieva in the
Gemäldegalerie
in Berlin, 2017.

as *grass plats* or *plots*” in medieval times and up to the eighteenth century.⁴⁰ However, the word *gräsplats* is not commonly used nowadays in Sweden.

The origin of Swedish lawns:

Historical conditions

The oldest known form of deliberately cultivated land in Sweden was *lövängar*, grazed meadows with trees. *Trädgård* (a tree-covered place) is now the Swedish word for ‘garden’. At the beginning, it was probably a meadow with fruit trees.⁴¹ The cut grass was already part of Swedish culture when lawn as a special garden decorative feature arrived in the country, probably after the acceptance of Christianity around the eleventh century. Because of the development of churches and monasteries, the Latin word *pratium* (meadow, hay-field) was also known in Sweden. For monastery and castle gardening, patches of sod were probably lifted from pastures. Sweden has a long tradition of using cut turf from existing grasslands for green roofs (*torvtak*). In that case, however, the turf was strictly utilitarian

FIGURE 4. *Reconstructed green roof on one of the wooden buildings in the Disagården open-air museum in Uppsala. PHOTO: Maria Ignatieva, 2015.*

and aimed to protect a waterproof layer made of birch bark sheets. This practice was used in some houses in Scandinavia up to the end of the nineteenth century.⁴² (Figure 4)

Turf benches and meadows can be found in some paintings acquired by Swedish churches. One example is the altar paintings dating from the 1500s and attributed to the Antwerp masters. The painting in figure 5 was obtained by Vaksala Church in Uppland, Sweden. In one of the parts of the triptych, St. Clare is portrayed sitting next to the Virgin Mary on a turf surface (Figure 5).

Lawns in European gardens of seventeen century and their influence in Sweden

Lawns in formal gardens

Lawn played an important role in the development of the French formal garden style of the

seventeenth century. Smooth short grass surfaces were essential features in open space elements: *tapis vert* (literally ‘green carpet’) and *parterre* – open space adjoining the house, laid out in a regular decorative pattern with use of live (plants) and inert elements (coloured earth etc.). The formal French park was a continuation of a palace under the sky, where parterres were seen as garden floors within which lawns were essential living elements.⁴³ The acceptance of the French garden style in all European countries by the late seventeenth-early eighteenth century resulted in the introduction of the particular French words (*parterre*, *bosquet* and *gazon*), into other European languages. For example, in Russia the word *gazon* was first recorded in the written Russian language in 1708 as a word of French origin⁴⁴ and related directly to the time of the introduction of European garden culture to Russia by Peter the Great in the early 1700s.

In Sweden one of the first appearances of the word *gazon* was probably in the *Le Jardin*

FIGURE 5 a, above: 'St. Clare and Virgin Mary' (1500s), by Antwerp workshop, Altarpiece. Courtesy of the Swedish History Museum, Stockholm. PHOTO: Maria Ignatieva, 2016.

FIGURE 5 b, below: Inspired by medieval images, this meadow-mat picnic bench with native Swedish plants was installed in Ultuna Campus in 2016. PHOTO: Maria Ignatieva, 2016.

de Plaisir by André Mollet, published in French, German and Swedish in 1651. Mollet aimed to introduce, to the Swedish kingdom, his experience of French gardening and to adapt his knowledge to Swedish conditions. He describes several types of parterres. One of these was the *parterre de broderie*, which uses a continuous flowing line of box (*Buxus sempervirens*). Another was the *compartiments de gazon* ('embroidery of grass'),⁴⁵ parterres composed of different geometric pieces filled in with short cut grass (Figure 6). The latter was Mollet's attempt to offer alternatives to a very complicated embroidery parterre and employ patterns that would be easier to achieve in the cold Nordic climate. Except from southern Sweden, the boxwood could not withstand the harsh conditions.⁴⁶ According to Swedish art historian Göran Lindahl⁴⁷, the technique of working with cut surfaces of grass was used in Swedish gardens and was known as *gräsritningar* (grass designs). Mollet particularly mentioned the importance of keeping turf in the parterres "after the English manner"⁴⁸, *i.e.* of very high quality, thus recognising English leadership in the cultivation of lawns. The English definitely favoured lawns with very short and evenly grassy surfaces, taking advantage of their favourable climate.⁴⁹ Lawn was a very time- and money-consuming element. It required use of special seed mixtures (or good quality turf from pastures) and establishment techniques and an intensive maintenance regime.

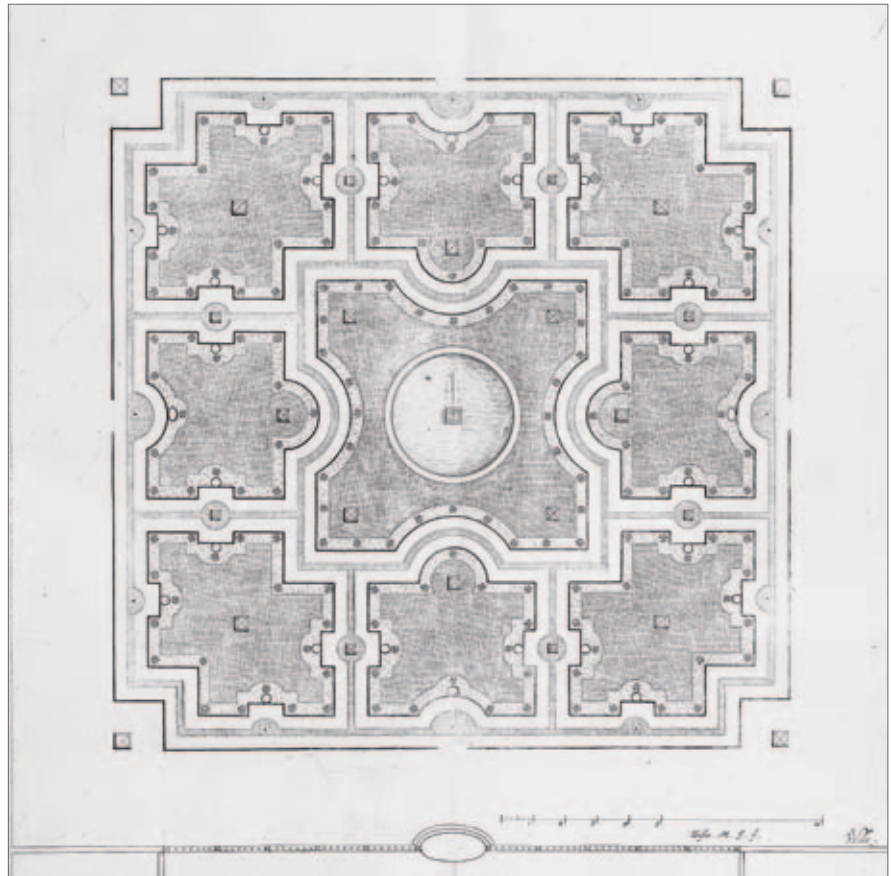
Triumph of lawn in European and Swedish landscape parks

Most authors claim that lawn really came into its own as a closely-tended, short grass, which could cover quite extensive areas, in the middle

FIGURE 6 a. *Compartiments de gazon*. Parterre composed of different geometric pieces filled in with short cut grass. FROM: Mollet [1651], facsimile edition 2006, Gyllene Snittet HB. Plansch XXII.

FIGURE 6 b, next page: Example of *Compartiments de gazon* in Vaux-le-Vicomte Park, France, 17th century design. PHOTO: Maria Ignatieva, 2017.

of the eighteenth century.⁵⁰ The English landscape or “natural” style, based on serpentine lines of lakes and green belts, openings with grazed grasslands and natural shaped groves, replaced the geometrical ideology of parterres and bosquets. Laird⁵¹ described division of landscape gardens into three parts: the park, the pleasure ground and the flower garden. The landscape ideal was to position a house within the pleasure ground on the short, smoothly mown or occasionally closely grazed grassy surfaces. Thus pleasure grounds had most intensively managed lawn areas. English scholars recently confirmed that in the time of Capability Brown, it was not possible to sow pure grass seeds.⁵² For more intensively maintained “dressed” pleasure ground⁵³ lawns and more relaxed parkland grass areas, they used ready turf or had to collect seeds from a “clean” pasture.⁵⁴ Thus, such lawns in England always had several grass species, as well as some

herbs, for example *Achillea millefolium*, *Sanguisorba minor* and *Plantago lanceolata*.⁵⁵

Smooth, green surfaces with fine grasses that were closely mown or grazed became easier to create with the development of special nurseries for producing lawn seed mixtures in the second half of the eighteenth century.

From that time, many countries began using the French word *pelouse*, meaning “the surface of the lawn”.⁵⁶ This word originated from the thirteenth century adjective *pelous*, meaning “hairy” from the Latin *pilosus*, “covered with hair”. The use of this word in the Swedish language relates directly to the development of landscape parks in Sweden by the end of the eighteenth century. The most famous *pelouse* was established in the royal park Hagaparken in the 1780s for Swedish King Gustav III. The king was fond of French culture, so adoption of this French term seems logical. In Sweden, the lawn

in Hagaparken is known by its definite form, *Pelousen*. It was never grazed, except for a short period of sheep grazing in the 1930s (Figure 6). In the eighteenth century, it was cut by scythe.

The development of Swedish landscape parks has its own peculiarities, especially in the countryside. Hagaparken was the first “real landscape garden in Sweden”⁵⁷ with *pelouse* and other irregularly shaped open grassy spaces being essential elements of park design.

In Swedish country estates there were examples of a hybrid approach, where some elements of formal gardens (for example closely mown grassy parterres) were partnered with landscape garden features such as meadows and pasture.⁵⁸

Based on documentary evidence from the Gunnebo estate, it has been concluded that in the eighteenth century, grass-dominated areas in the Swedish parks were managed by three major garden tools: scythe, roller and broom.⁵⁹

The era of the lawn: Nineteenth century Europe and Sweden

Triumph of lawns in England

John Claudius Loudon, the true father of the nineteenth century gardenesque style and modern Western gardening, gave a first clear definition of lawn: “The term ‘lawn’ is applied to the breadth of mown turf formed in front of, or extending in different directions from, the garden in front of the house.”⁶⁰ In the nineteenth century, the lawn was one of the absolutes in gardening. It offered a perfect match with the Victorian philosophy of eclecticism and exoticism, demonstrating the triumph of art over nature. The art of the skilled gardener was most clearly visible in the care of lawns. The Victorian attitude towards improving people’s lives resulted in finding a particular “format” and cat-

FIGURE 7 a: Hagaparken's Pelouse, Stockholm, being grazed by sheep in the 1930s. PHOTO: Wikipedia.

egorisation for the lawn.⁶¹ Introduction of the lawn mower in the 1830s launched the era of the “industrial lawn” and contributed to its mass adoption.

From the nineteenth century, lawn was given metaphors such as *carpet*, *canvas* and *green velvet*. Lawns in the gardenesque style were definitely the canvas upon which the house, trees, shrubs, sculptures and exotic unusual flowers should be “painted” and demonstrated in the most effective way.⁶² Lawns were the essential part of the public parks, which also employed the gardenesque principles.

Lawn in Swedish public parks

Sweden was among the European countries which adopted the gardenesque fashion, making lawns an essential part of Swedish public parks. There was even a special word, *gräsmatta*, which was introduced to designate this important garden element. The initial meaning of

the Swedish compound word *gräsmatta*, when first published in 1808, was not a living cut-grass surface, but a rug or mat made of dried grass: *matta förfärdigad av (torkat) gräs*.⁶³ The second part of the word, *matta* (from the old German *matte* or old English *maette*, in both cases stemming from the Latin *matta*), had the specific meaning ‘a mat of rush’ (Swedish *sävmatta*). When the word *gräsmatta* was first introduced in the nineteenth century, its component *-matta* related to textile mats used on floors or walls. The etymological origin, however, was ‘a mat of rush’, where rush botanically is a semi-grass (*Schoenoplectus lacustris*). *Matta* (noun) in Swedish in its first meaning denotes various crude or thick textiles, produced through weaving, braiding or knotting, and probably from the Phoenician and Hebrew noun *mitthab*, meaning “cover”.⁶⁴ In its transferred meaning, as in *gräsmatta*, it is a figurative expression, denoting a ‘grassy court’ or ‘grassy yard’, referring to a

FIGURE 7 b: *The Pelouse as it was in 2012. PHOTO: Maria Ignatieva.*

ground cover consisting of growing (fine) grass or similar material: *mattliknande täcke av (tätt o. fint) gräs som täcker marken* (mat-like quilt made of fine and impenetrable grass covering the ground).⁶⁵

The appearance of the special Swedish word *gräsmatta* entirely dedicated to lawn as a decorative garden and park surface was directly correlated with the spread of public parks in Sweden. A new upcoming class, the bourgeoisie, had become the main driving force in city planning, instead of the former upper class in Swedish society. In a democratic spirit, this class needed parks and thus lawns became available to everyone. Establishing lawns was a way for the Swedish bourgeoisie to show their wealth and significance. These lawns conformed to the nineteenth century English meaning of lawn as a green carpet for use, since Swedish parks at that time were particularly valued as places for socialising, good health and “moral education”.

Here, bourgeois families had their showground. Parks provided a pleasant environment and played a role in “strengthening the family”, because they were said to take people’s minds off drinking and gambling.⁶⁶ More broadly, urban parks played a role in improving hygiene and living standards in towns and decreased the fire risk. The even green carpet of lawn, with its neat and clean appearance, was an excellent aesthetic enhancer of urban public spaces. In many early photos of urban parks, lawns are typical gardenesque displays framing rich flowerbeds and bordered by gravel paths (Figure 8).

However, lawns in Swedish public parks were not really truly accessible for public recreation (walk and play) until the very late nineteenth and early twentieth century⁶⁷ and in some places even later. In private gardens, lawn began to be seen as a place for leisure activity and as a matter of prestige. A perfect lawn was a kind of a testament to the owner’s skills and status.

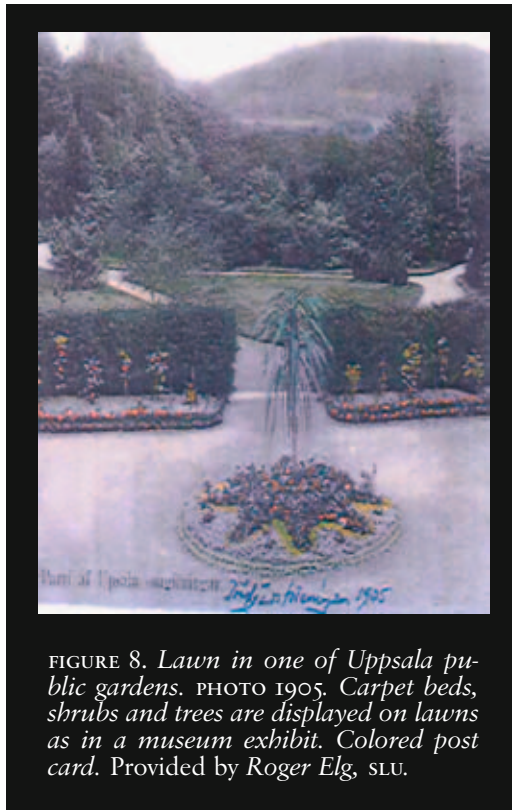

FIGURE 8. Lawn in one of Uppsala public gardens. PHOTO 1905. Carpet beds, shrubs and trees are displayed on lawns as in a museum exhibit. Colored post card. Provided by Roger Elg, SLU.

Lawns in Swedish cities in the twentieth and twenty-first centuries: Towards a Swedish 'model'

From the second half of the nineteenth century, the process of transformation from an agrarian country to a highly industrialised nation began and resulted in accelerating urbanisation.

The Swedish economy developed rapidly in the early twentieth century due to democratisation, industrialisation, urbanisation and creation of a strong welfare state. In the 1940s, urban development was socially orientated and public housing received very strong government support. After World War Two, a new generation of housing areas and apartment blocks were built throughout Sweden. There was a call to improve living standards and specifically for greater attention to the outdoor environment in residential areas.⁶⁸ The idea was to bring light and air by using blocks of houses with a small footprint located in a park-like outdoor environment

where lawn was a dominant feature. Such an environment was expected to play a major role in 'saving nature' in cities. Holger Blom, head of Stockholm's park administration from 1938 to 1971, wrote: "The park loosens up the city; the park makes space for recreation; the park is a meeting place; the park preserves nature and culture."⁶⁹ In that time of overcrowded living conditions with no space at home for activities other than cooking and sleeping, parks were seen as the living-room of the poor. Blom and his colleague Erik Glemme created parks where large lawns were essential. These lawns were designed for use as informal areas for football or rounders, places for sunbathing or picnics, or simply open spaces giving the city a comprehensive "green" structure. Thus lawn practically replaced the notion of "real" nature. The political policy of providing the Swedish people with affordable housing during the time of the Swedish welfare state, in the 1930:s to the 1950:s, resulted in large numbers of new dwellings ("folkhem"). Many of these were designed in the form of three-storey houses with publicly accessible large courtyards with lawns and playgrounds. (Figure 9). However, there was still a dearth of residential houses. Therefore, an ambitious public housing, the "Million Programme" (*miljonprogrammet*), was implemented between the mid-1960s and mid-1970s. In order to minimise the cost of construction and maintenance (cheap but functional spaces), lawns were a perfect component of the surroundings. Extended lawns, together with uniform plant material, shaped almost every Swedish city. This standardised psychology fitted well with the modernist rationalistic aesthetic of simplification of landscape elements (even prefabrication) and limited variation in design and plant material schemes. Even city and castle parks were influenced by the modernistic design and used the simplified conventional lawn.

By the beginning of the twenty-first century, lawn was firmly entrenched in all types of green areas in Sweden. In 2001, regularly cut grass lawns, which are called "utility" lawns in Swedish municipal documents, covered about 55 per cent of grassed areas in Swedish towns and cities.⁷⁰ In a time of globalisation and urbanisa-

FIGURE 9. *Lawn in multifamily housing area in Tunabackar, Uppsala.* PHOTO: Maria Ignatieva 2017.

tion, lawns have become an indispensable element of open space design. One of the latest trends in Sweden is the use of artificial (plastic) lawn in playgrounds, exhibition gardens or even private gardens.

An alternative perspective on lawn in Sweden

Despite following European garden fashion, especially from England and Germany, countries with which Sweden traditionally has strong garden and horticultural links, there were attempts to implement some authentic Nordic ideas into the development of lawns during the nineteenth and twentieth centuries. One of the traditions included the use of parts of native landscapes (which Sweden has in abundance) preserved in parks and other green areas.⁷¹ This included natural or semi-natural vegetation such as forests and woodlands, as well as meadows and pastureland. This approach was part of the Nordic School and Nordic classicism, which were

also searching for a national identity in the early twentieth century. Thus, grasslands were very much authentic natural elements in some public parks (Figure 10).

One example of the preservation of indigenous vegetation is Slotsskogen Park in Gothenburg, which was established at the very end of the nineteenth century. Meadows and natural tree-covered hills were included in the park. The most important feature was a lawn for picnicking and recreation. In the Municipal Park in Jönköping, established in the same era, it was decided to clear a forest glade and provide space for more natural vegetation rather than designed and trimmed lawns with flowerbeds and groups of decorative flowering shrubs.⁷²

The use of native meadows and grasslands instead of lawns was one of the doctrines of the so-called Stockholm School of Parks developed in the 1930s and 1940s. This school advocated a new park style, in contrast to the neo-classical regular and well-proportioned ideals.⁷³ To a large extent, green space development was

adapted to the existing landscape. This planning and design approach also included preservation of semi-natural pastures, although proper management was absent in many cases.⁷⁴ Native meadows were used in addition to conventional lawns. This approach became very popular in the urban landscape and had also influences on corresponding green space development in Norway and Finland. One of the best examples of a park of this kind is that in connection to Norr Mälarstrand in Stockholm.⁷⁵

At the end of the twentieth century, alternative lawn solutions developed abroad became quite influential in Sweden. English experiences were particularly popular because of the long-standing cooperation between UK and Swedish municipalities and researchers.⁷⁶ For example, there were studies on the maintenance of urban meadows.⁷⁷ In many park administrations and garden companies, new management regimes for lawns were developed. In addition to conventional lawn (regularly mown), new types of high grass and meadow lawn have been introduced to Swedish municipalities.⁷⁸ Awareness

of the harm of using herbicides and pesticides on conventional lawns has resulted in a ban on chemicals on public lawns in all Swedish municipalities since the 1990s. However, this sustainable attitude on municipal level was largely dictated by the poor economic situation in Sweden in the 1990s and related endeavours to reduce the maintenance costs.

Since 2000, there have been several attempts to identify alternative urban ground-cover vegetation, for example Mårtensson reviews experiments on urban meadows in Sweden in the 1980s and 1990s.⁷⁹ Moreover, private companies producing exclusively Swedish wildflower seeds have been started.⁸⁰ They aim at saving natural grasslands and promoting use of different meadow plants around Swedish urban dwellings. Seeds are collected directly from native plant communities in different districts of Sweden.

Grass-free lawns

The LAWN project prioritised models inspired from natural grassland ecosystems and medieval gardens, where meadow and ground

FIGURE 10. Former grazed area in which lawn (*gräsmatta*) was established. Such a lawn consisted of 50 per cent non-grass species.⁸¹ PHOTO: Sten Florgård 1947.

FIGURE 11. Visitors enjoying the experimental tapestry lawn on Ultuna Campus, SLU, Uppsala. PHOTO: Maria Ignatieva 2017.

cover plants played an important role. One suggested solution was the tapestry/grass-free lawn. The idea was influenced by recent British research,⁸² which claims that such lawn can combine sustainability aims (less energy input in maintenance and achieving a biodiversity-rich plant community) with ‘cues to care’ (visibility of human care)⁸³ and at the same time a pleasant aesthetic appearance of the ground surface (decorative perennial species with attractive foliage and flowers).

Nordic planning traditions can be a good breeding ground for these new ideas.⁸⁴ The Swedish version of tapestry lawns involves using appropriate low-growing native perennial species that can provide a similar level of dense plant cover to a conventional grass lawn and at the same time cope with the harsh Nordic climate (Figure 11). Such lawns require less cutting, since the plants are not very high and most of our suggested plants already spontaneously appear in conventional lawns.

Discussion and conclusions

The history of Swedish lawns as dense and regularly mown grassy areas created purely for pleasure has many similarities with lawns in other European countries. Trade, royal and religious connections contributed to Sweden accepting the same artistic styles, garden terminology and even garden maintenance technology. It is especially important to note the native origin of the main grass species in Swedish pastureland, which were later used in artificially created lawns. In Swedish, the authentic word *gräs* peacefully co-existed with the word *pratium* used by medieval Christian monks. Swedish monasteries and castle gardens most likely used lawns for decorative purposes (turf benches for sitting and contemplation) and were based on cut turf with grasses and flowering perennials. In comparison with many other European countries, the Nordic nations already had a long tradition of using pieces of cut meadow for roofs.

The use of “true” lawns in the modern un-

derstanding of smooth, dense, decorative surfaces came to Sweden via its royalty and nobility, which had close connections with fashionable France and England. This led to the use of French words such as *gazon* and *pelouse*. However, these fancy foreign words were not part of the everyday life of Swedish peasants, who comprised the majority of the inhabitants in the country. Moreover, decorative lawns were very time- and resource-consuming and thus affordable only in small amounts and in certain garden places (parterre or intensively cut lawn next to the house). Unlike England, Sweden introduced a special word, *gräsmatta*, in recognition of this new social and cultural phenomenon, quite late in the history of lawn. *Gräsmatta* clearly landmarked a new political, cultural and economic era in Sweden. From this moment, lawn started its reign and conquest of Swedish cities. In the twentieth century, the Swedish model of economic and cultural development gave lawns particular democratic status as one of the most accessible and most common elements of all urban open green spaces. Compared with the Anglo-American planning model with urban sprawl and development of private individual housing (where private lawns play a crucial role), Sweden used the approach of creating publicly accessible lawns in multi-family residential areas. Private gardens still exist in Swedish cities, but multi-family residential housing neighbourhoods are the most common typology. Due to the political and economic specifics of Swedish life, municipalities play an important role in outdoor environment regulation, including management and maintenance of lawns. This brings many advantages. For example, awareness of the negative consequences of using pesticides and herbicides for the environment and people's health forced Swedish municipalities to prohibit use of chemicals in lawn management. This is quite different from the situation in other developed and developing countries, where harmful lawn management practices are still quite common.

Our research shows that due to the climate and practice of using sods from grasslands, Swedish lawns even in the seventeenth, eighteenth and nineteenth century were quite diverse

and had several grass species and other herbaceous plants such as clover, yarrow or plantain. After World War Two, many of newly established conventional lawns with the succession process transferred into more species-rich surfaces.

Nowadays, many Swedish lawns, especially in residential areas, also look quite 'relaxed' and contain not only original grass species but also many spontaneously appearing forbs. Sweden even has a very progressive classification of lawns, which by the early twenty-first century included the categories "high grass" and "meadow-like areas". On the other hand, too much centralised control by communities and municipalities does not provide an opportunity to review the existing rules or offer any alternative vision and solutions on lawns in a large scale. In the past decade in Sweden, lawns have been the first victims of the densification process, with dramatic loss of green areas. A new phenomenon in outdoor housing space is synthetic lawn, which has appeared in parks and housing areas as part of a new era of ecological simulation.⁸⁵ The justification for this replacement of nature is that the material has better durability and can withstand the high recreation pressure in dense urban environments. Thus, by 2010 the second part of Swedish word *gräsmatta* acquired its literal meaning, as a green mat or rug.

In Sweden and many other European countries (UK, Germany, France, the Netherlands), there are traces of past searches for an alternative to conventional short-cut monoculture lawn. The recent environmental crisis and climate change have dramatically intensified the search for sustainable solutions and have resulted in the emergence of Swedish firms growing and advertising native meadow plants and introducing various types of alternative lawn vegetation in urban environments.

Our recent interdisciplinary study of Swedish lawns showed deep attachment to lawns among the public⁸⁶, since from their very first steps urban residents see green carpets everywhere. However, the same study showed that people and municipal authorities understand the necessity and importance of providing more variety in

the urban environment and of introducing new sustainable solutions. One of the important preconditions for success in changing the existing lawn paradigm is education and, in the Swedish case, providing demonstration sites showing alternative lawns in municipal parks and university campuses. This is the perfect moment for changing human lawn psychology, by exploiting the tremendous potential of Sweden's meagre nature and its garden history of biodiverse meadows and pasturelands and resurrecting the notion of national identity.

Acknowledgments

We would like to acknowledge a grant by Formas, the Swedish Research Council for Environment, Agricultural Sciences and Spatial Planning (225-2012-1369), which enabled this research to be performed, and Professor Per Berg, SLU, Ass. Professor Åsa Ahrlund, SLU, and Dr Ekaterina Malskaya, St. Petersburg State University, for assisting with some sources and literature.

MARIA IGNATIEVA, born in St. Petersburg, Russia, PhD from Moscow State University. Professor in landscape architecture, Swedish University of Agricultural Sciences, Uppsala, Sweden and Senior lecturer in landscape architecture, School of Design, University of Western Australia. Expert in urban ecology, plant material, history of landscape architecture and garden restoration. She has worked in Russia (St. Petersburg), USA (SUNY ESF, Syracuse, New York), New Zealand (Lincoln University) and in Sweden (SLU, Uppsala). Her latest FORMAS project was dedicated to the lawn as cultural and ecological phenomenon and a symbol of globalization (www.slu.se/en/lawn).

maria.ignatieva@slu.se
maria.ignatieva@uwa.edu.au

Division of Landscape Architecture
Department of Urban and Rural Development, SLU
PO Box 7012, SE 750 07 Uppsala, Sweden.

School of Design, University of Western Australia.
M433, LB 5000 Perth, WA 6000 Australia

CLAS FLORGÅRD, Landscape architect, professor Emeritus in Landscape Architecture at the Swedish University of Agricultural Sciences in Uppsala. Throughout his career Clas Florgård was a consultant in varying governmental organisations and private firms. He has worked with projects on the planning and design of urban environments and done long term research on the ecology and resilience of natural vegetation as parts of urban parks and the urban environment. He continues to work in his private company (planning, design and research projects). One of his recent books, published in 2017, is *Torpet Nytorp - en skärva svensk historia*.

clas.florgard@telia.com
Borgmästarvägen 3
193 35 Sigtuna.

KATARINA LUNDIN, Associate Professor in Scandinavian Languages, Centre for Languages and Literature at Lund University. She received her PhD in Scandinavian Linguistics from Lund University. Her two main research interests are in educational sciences, with a focus on grammar and written language development, and in language use in sports contexts. Katarina Lundin is also the Head of Section of Centre for Languages and Literature.

katarina.lundin@nordlund.lu.se
Centre for Languages and Literature
Lund University
Box 201
221 00 Lund
<http://www.sol.lu.se/person/KatarinaLundin>

Notes

- 1 Wheeler et al. 2017.
- 2 Smith and Fellowes 2014.
- 3 Bormann et al. 2001.
- 4 Thompson et al. 2004.
- 5 Müller 1990.
- 6 Bertocini et al. 2012.
- 7 *The American Lawn* 1999.
- 8 Hedblom et al., 2017.
- 9 Seiler 2017.
- 10 Ignatieva 2015.
- 11 The Swedish Academy is an independent cultural institution founded in 1786 by King Gustav III to advance

Swedish language and literature. The regulations of 1786 require creation of a dictionary on every word in the Swedish language published since 1521, a task expected to take some years. By 2016, Svenska Akademiens ordbok (SAOB) staff had reached the letter V, while revising facts relating to words starting with previous letters. (Svenska Akademien homepage, 2017).

- 12 Hellquist 1967.
 13 Ignatieva 2017.
 14 Laptev 1983, p. 5.
 15 *The Oxford Companion to Gardens* 1991, p. 331.
 16 Ignatieva 2017, p. 6.
 17 Smith and Fellowes 2013.
 18 Fort 2000.
 19 Möller 1992.
 20 Woudstra & Hitchmough, 2000, p. 31.
 21 Mosser 1999, p. 50.
 22 *Online Etymology Dictionary* 2016.
 23 Fort 2000.
 24 Teyssot 1999, p. 7.
 25 Teyssot 1999, p. 7.
 26 Mosser 1999.
 27 Hobhouse 1992; Mosser 1999.
 28 Rohde 1928.
 29 Ignatieva 2011.
 30 Thacker 1997.
 31 Woudstra and Hitchmough 2000, p. 30.
 32 Lundström 1852.
 33 The letter G, covering *Gräs* (grass), was published in *Svenska Akademiens Ordbok* (SAOB) in 1929. Etymologically, the old Swedish word *gräs*, corresponding to the old Danish and Norwegian *græs*, is derived from the ancient Nordic *grasia*, in turn probably from the Germanic *grasa*. The word *gräs* in Swedish appears in the New Testament, dated 1526, spelled *grasz*. This radix can be found in the old Swedish *gras*, old German *gras* and old English *græs* (SAOB), today's English *grass*. The original meaning of the old Germanic and old Swedish prefix *gra-* is something that literally sticks out, sticks up, crops out and appears. It is related to the Swedish word *gran*, which in turn is composed of a radix meaning *sticka fram*, 'stick out'. *Gran* means the tree *Picea abies* (Norwegian spruce), which is believed to have been named for its needles sticking out from the twigs, like grass sticking up from the ground.
 34 Vera 2000.
 35 Hellquist 1967.
 36 Kluge & Seebold 2002.
 37 Mark 6: 40, referred to *Svenska Akademiens ordbok* (SAOB), 1929.
 38 SAOB 1929, 2009; Hellquist 1967.
 39 SAOB 1929, 2009.
 40 Woudstra & Hitchmough 2000, p. 31.
 41 Andersson et al. 2000.
 42 Jim 2017.
 43 Ignatieva 2011.
 44 *Dictionary of Russian Language of the 18th century*, 1989.
 45 Lindahl 2004a, p. 169.
 46 Lindahl 2004a.
 47 Lindahl 2004b.
 48 Jakobsson et al. 2007.
 49 Mollet 1651, plansch XXII.
 50 Dawson 1959; Schultz 1999; Jenkins 1994.
 51 Laird 1999.
 52 Phibbs 2010, p. 42.
 53 Pleasure ground is specially dedicated space (usually next to the house) within the English landscape style garden where colourful flowers and flowering shrubs as well as more intensively managed lawn area can be located. Laird, 1999.
 54 Dawson 1959, p. 15.
 55 Phibbs 2010, p. 48.
 56 Mosser 1999.
 57 Olausson 1993, p. 562.
 58 Olausson 1993.
 59 Seiler 2017, p. 43.
 60 Fort 2000, p. 72.
 61 Smith and Fellowes 2013.
 62 Ignatieva 2011.
 63 SAOB 1929, 2009.
 64 Hellquist 1967.
 65 Lundström 1852, SAOB 1929, 2009.
 66 Andersson 2013.
 67 Nolin 1999.
 68 Dahlberg 1985.
 69 Blom 1947.
 70 Svenska Kommunförbundet 2002.
 71 Florgård 2009.
 72 Nolin 1999.
 73 Sernander 1926; Florgård 1988.
 74 Florgård & Forsberg 2010, p. 84.
 75 Sundström 2004.
 76 Tregay & Gustavsson 1983.
 77 Hammer 1987.
 78 Andrén 2008.
 79 Mårtensson 2017.
 80 <http://www.pratensis.se/>; <https://www.vegtech.se/>
 81 Florgård 2009.
 82 Smith & Fellowes 2014.
 83 Nassauer 1995.
 84 Gustavsson & Ingelög 1994; Florgård 2009.
 85 Francis 2018.
 86 Ignatieva 2017.

References

- Andersson, Torbjörn, 2013, "1920-1990", in D. Hallemar & A. Kling (eds.) *Guide till svensk landskapsarkitektur* (pp. 225-238).
 Andersson, Thorbjörn, Tove Jonstoj & Kjell Lundquist (eds.), 2000, *Svensk trädgårdskonst under fyrahundra år*.
 Andrén, Hans, 2008, *Utemiljö*.
 Bertoncini, Alzira, Politi, Machon, Nathalie, Pavoine, Sandrine, Muratet, Audrey, 2012, "Local gardening practices shape urban lawn floristic communities", *Landscape and Urban Planning*, 105 (pp. 53-61).
 Blom, Holger, 1947, "Kampen mot stenstaden", *Svenska turistföreningens årsskrift*, (pp.224-259).

- Bormann, Herbert, Diana Balmori & Gordon Geballe, 2001, *Redesigning American Lawn: A Search for Environmental Harmony*.
- Dahlberg, Sven, 1985, *Från Per Albin till Palme: från samförstånd till konfrontation i bostadspolitiken*.
- Dawson, Robert, 1959, *Practical Lawn Craft*.
- Dictionary of Russian Language of the 18th Century*, 1989, Y. Sorokin (ed).
- Florgård, Clas, 1988, "Det långsamma skådespelet", *Utblick Landskap*, 2 (pp. 36-39).
- Florgård, Clas, 2009, "Preservation of original natural vegetation in urban areas - an overview", in Mark McDonnell, Amy Hahs & Jürgen Breuste (eds.), *Ecology of Cities and Towns: A Comparative Approach*, (pp. 380-398).
- Florgård, Clas & Forsberg, Oskar, 2010, "Vegetation changes 1954-2006 in pastures preserved as parts of the urban green infrastructure at Vällingby and Järfvaltet, Stockholm - Case study", *Changes Over Time in Remnant Rural Vegetation within Built-up Areas. Recreational use, Vegetation Dynamics and Conservation Assessment, Attachment III. Acta Univ. Agric. Sueciae*.
- Fort, Tim, 2000, *The Grass is Greener: Our Love Affair with the Lawn*.
- Francis, Robert, 2018, "Artificial lawns: Environmental and societal considerations of an ecological simulacrum", *Urban Forestry and Urban Greening* 30 (pp. 152-156).
- Gustavsson, Roland, 1981, *Naturlika grönytor i parker och bostadsområden. Beskrivning av forskningsprojektet*.
- Gustavsson, Roland & Ingelög, Torleif, 1994, *Det nya landskapet - kunskaper och idéer om naturvård, skogsodling och planering i kulturbbyg*.
- Hammer, Märten, 1987, "Ång i urban miljö - Anläggning och skötsel. En kunskapsöversikt", in Dahlsson, S.-O., M. Hammer & M. Tuveesson (eds.), *Kunskaper om gräs*, Nr 61 (pp. 37-40).
- Hedblom, Marcus, Lindberg, Fredrik, Vogel, Emanuel, Wissman, Jörgen. & Ahrné, Karin, 2017, "Estimating urban lawn cover in space and time: Case studies in three Swedish cities", *Urban Ecosystems* (pp. 1-11).
- Hellquist, Elof, 1967, *Svensk etymologisk ordbok. Tredje upplagan*.
- Hobhouse, Penelope, 1992, *Plants in Garden History*.
- Ignatieva, Maria, 2011, *Gardens of Old and New World. Journey of a Landscape Architect*.
- Ignatieva, Maria, 2017, *Lawn alternatives in Sweden. From theory to practice*.
- Ignatieva, Maria, Ahrné, Karen, Wissman, Jörgen, Eriksson, Tuula, Tidåker, Pernilla, Hedblom, Marcus, Kätterer, Thomas, Marstorp, Håkan, Berg, Per, Ericsson, Tom & Bengtsson, Jan, 2015, "Lawn as a cultural and ecological phenomenon: A conceptual framework for transdisciplinary research", *Urban Forestry & Urban Greening*, 14 (pp. 383-387).
- Jakobsson, Anna, Lindahl, Göran, Lundquist, Kjell & Nisbeth, Åke, 2007, *André Mollet, Le Jardin de Plaisir - Der Lust Garten - Lustgård - The Garden of Pleasure. Inledning - Kommentarer. Introduction - Commentaries*.
- Jenkins, Virginia Scott, 1994, *The lawn. A history of an American obsession*.
- Jim, C.Y., 2017, "An archaeological and historical exploration of the origin of green roofs", *Urban Forestry and Urban Greening* (pp. 32-42).
- Kluge, Fredrich & Seebold, Elmar, 2002, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 24th Auflage*.
- Laird, Mark, 1999, *The Flowering of the Landscape Garden. English pleasure grounds 1720-1800*.
- Laptev, Aleksei, 1983, *Lawns*.
- Lindahl, Göran, 2004a, "The Swedish Pleasure Garden 1650-1700: Ventures between Classical Re-creation and a Protestant Work Ethic", *Garden History* 32, 2 (pp. 167-187).
- Lindahl, Göran, 2004b, "André Mollet, Le Jardin de Plaisir", *Garden History*, 32, 2 (pp. 286-289).
- Lundström, Anders, 1852, *Handbok i trädgårds-skötseln*.
- Mårtensson, Linda-Maria, 2017, "Methods of establishing species-rich meadow biotopes in urban areas", *Ecological Engineering*, 103, Part A (pp. 134-140).
- Möller, Lotte, 1992, *Trädgårdens Natur*.
- Mollet, André, 1651. *Le Jardin de Plaisir - Der Lust Garten - Lustgård* (Facsimile edition 2006, Gyllene Snittet, Uppsala).
- Mosser, Monique, 1999, "The Saga of Grass: From the Heavenly Carpet to Fallow Fields", in Teysot Georges (ed.) *The American Lawn* (pp. 40-63).
- Müller, Norbert, 1990, "Lawns in German cities. A phytosociological comparison", in Herbert Sukopp & H. Slavomil (eds.), *Urban Ecology: Plants and Plant Communities in Urban Environments* (pp. 209-222).
- Nassauer, Joan, 1995, "Messy Ecosystems, Orderly Frames", *Landscape Journal* 14 (2) (pp. 161-170).
- Nolin, Catharina, 1999, *Till stadsbornas nytta och förlustande: den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*. Diss., Stockholm.
- Olausson, Magnus, 1993, *Den Engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*. Diss., Uppsala.
- Phibbs, John, 2010, "Mingle, Mas and Muddle: the Use of Plants in Eighteenth-Century Garden", *Garden History* (pp. 35-49).
- Rohde, Eleanour, 1928, "The Garden ii: Lawns", *The Nineteenth Century and After*, 104 (pp. 200-209).
- Schultz, Warren, 1999, *A man's turf: The perfect lawn*.
- Seiler, Joakim, 2017, "Traditional knowledge as new technology in historical gardens", in Maria Ignatieva & Irina Melnichuk (eds.), *Three pillars of landscape architecture: design, planning and management. New visions*.
- Sernander, Rutger, 1926, *Stockholms natur*.
- Smith, Lionel & Fellowes, Mark, 2013, "Towards a lawn without grass: the journey of the imperfect lawn and its analogues", *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes: An International Quarterly*, 33 (pp. 1-13).
- Smith, Lionel & Fellowes, Mark, 2014, "The grass-free lawn: Management and species choice for optimum ground cover and plant diversity", *Urban Forestry and Urban Greening*, 13 (3) (pp.433-442).
- Sundström, Emma, 2004, "The restoration of Norr Målarstrand: a linear park of the Stockholm School", *Garden History*, 32 (2) (pp. 272-278).
- Svenska Kommunförbundet, 2002, *Kommunernas väghållning och parkskötsel 2001*, Stockholm.
- Svenska Akademiens ordbok (SAOB), 1929, *Ordbok över*

- svenska språket. Tionde bandet*. Utgiven av Svenska Akademien.
- Svensk ordbok A-L*. 2009. Utgiven av Svenska Akademien.
- Thacker, Christopher, 1979, *The History of Gardens*.
- Teyssot, Georges, 1999, "The American Lawn: Surface of Everyday Life", in Georges Teyssot (ed.), *The American Lawn* (pp 1-39).
- The Oxford Companion to Gardens*, 1991, Geoffrey & Susan Jellicoe, Patrick Goode & Michael Lancaster (eds.).
- The American Lawn*, 1999, Georges Teyssot (ed).
- Thompson, Kenneth, Hodgson, J.G., Smith, Richard, Warren, Pilip & Gaston, Kevin, 2004, "Urban domestic gardens (III): composition and diversity of lawn floras", *Journal of vegetation Science*, 15 (pp. 371-376).
- Tregay, Robert, Gustavsson, Ronald, 1983, *Oakwoods New Landscape: Designing for nature in the residential environment*.
- Wheeler, Megan, Neill, C., Groffman, P., Avolio, M., Bettez, N., Cavender-Bares, J., Chowdhury, R., Darling, L., Grove, J., Hall, S., Heffernan, J., Hobbie, S., Larson, K., Morse, J., Nelson, K., Ogden, L., O'Neil-Dunne, J., Pataki, D., Polsky, C., Steele, M. & Trammell, T., 2017, "Continental-scale homogenization of residential lawn plant communities", *Landscape and Urban Planning*, 165 (pp. 54-63).
- Vera, Franciscus, 2000, *Grazing ecology and forest ecology*.
- Woudstra, Jan, 2004, "The changing nature of ecology: a history of ecological planting", in Nigel Dunnett & James Hitchmough (eds.), *The dynamic Landscape: Design, Ecology and Management of Naturalistic Urban Planting* (pp. 23-57).
- Woudstra, Jan & Hitchmough, James, 2000, "The enmelled mead: history and practice of exotic perennials grown in grassy swards", *Landscape Research*, 25 (1) (pp. 29-47).

Online sources

- Online Etymology Dictionary, <http://www.etymonline.com/index.php?term=lawn> (2018-03-05).
- Svenska Akademien, <http://www.svenskaakademien.se> (2017-09-97).
- Pratensis <http://www.pratensis.se/> (2018-01-22).
- VegTech <https://www.vegtech.se/> (2018-01-21).

Lawns in Sweden

History and etymological roots, European parallels and future alternative pathways

by Maria Ignatieva, Clas Florgård & Katarina Lundin

Summary

We live in a world of lawns. They are among the best loved and well-used eco-friendly features in all types of green area, urban and even rural. The positive aspects of lawns are widely recognized, but concerns have been raised about their costs, consumption of resources and contribution to climate change. To date there has been little research on the history and development of lawns, or the reasons for their prevalence in Swedish cities. We have examined their relationship with Swedish natural grasslands, and have looked at the origin and historical development of decorative lawns, including parallels with European examples. We have also analysed the evolution of Swedish lawn terminology (*gräsmatta*, *gräs*, *gräsplats*). Moreover, we have examined the literature; the etymology of terms in Swedish dictionaries; visual sources (paintings in art galleries and museums, and postcards); and the results of interdisciplinary research on the lawn as a Swedish ecological and cultural phenomenon. This has allowed us to compare the meaning of Swedish words with the evolution of English and French lawn terminology.

Our results demonstrate the importance of history and etymology in interdisciplinary research. We show that the lawn in Sweden is a quite recent phenomenon, which followed developments in Europe from the very small turf benches of medieval gardens, to Baroque parterres de gazon, through to English-style parks with wide pastures and lawns. The introduction of a specific word for lawn, *gräsmatta*, in 1852 marked a new political, cultural and economic era in Sweden, which would lead directly to the development of the 19th-century public park. In the 20th century, the Swedish model of economic and cultural development gave the lawn a distinct democratic status as one of the most accessible, common elements of all urban open green spaces. Yet the 21st century has seen an increasing search for complementary, more eco-friendly options such as tapestry lawns or meadows consisting of native Swedish plants, harking back to ancient meadows. The task of developing a new generation of Swedish lawns is underpinned by modern environmental ideas and a desire for greater biodiversity.

Keywords: History of lawn in Sweden and Europe, lawn and *gräsmatta* etymology, alternative lawns

Danske havebyer 1898–1925

– sammenlignet med England og Tyskland

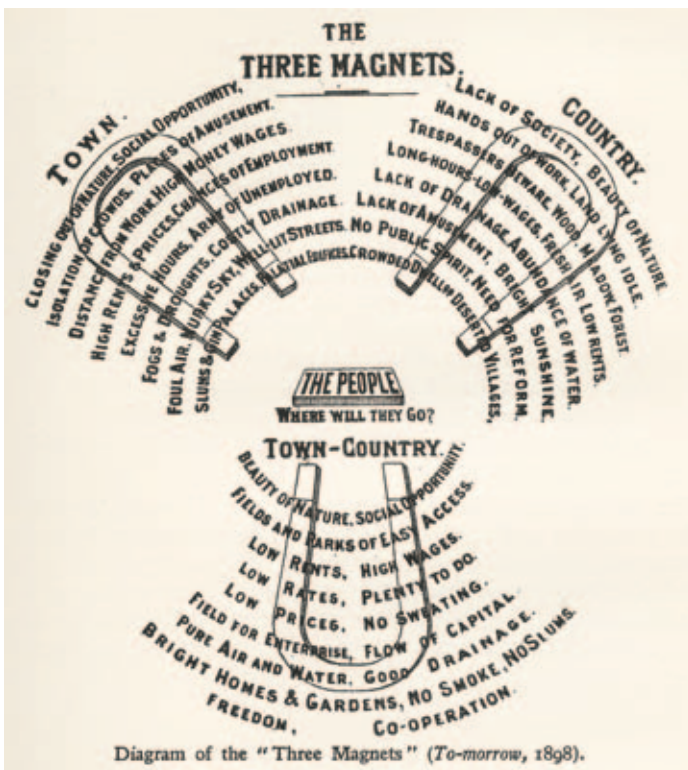
Af Helle Ravn & Peter Dragsbo

I anden halvdel af 1800-tallet stod det klart for flere og flere, at et af Europas alvorligste sociale og sundhedsmæssige problemer var de elendige levevilkår for arbejderklassen, som var opstået med industrialiseringen. Mange af byernes gamle kvarterer blevet til slum, og med byvæksten var der i England opstået endeløse rækker af små rækkehuse, mens problemet på Kontinentet især var de høje lejekaserner med deres baggårde uden lys og luft. Mange kræfter

prøvede derfor at skabe bedre boligforhold for arbejderklassen. En af løsningerne var *havebyen* (på svensk *trädgårdsstaden*). Dette bidrag handler om havebyernes historie, specielt i Danmark, men sammenlignet med udviklingen i England og Tyskland.¹

Litteratur om havebyer

I samtiden blev idéen om havebyen spredt gennem en lang række værker, samtidig med at arkitekter og byplanlæggere valfartede til de første engelske havebyer. Ebenezer Howards værker blev meget hurtigt oversat til flere sprog, til tysk allerede i 1898.² Kendskabet til de engelske havebyer blev desuden spredt gennem Arts-and-Crafts-bevægelsens førende tidsskrift *The Studio* og gennem en række beskrivende og rigt illustrerede publikationer som J.S. Nettlefold: *Practical Housing* (1908), Raymond Unwin: *Town Planning in Practice* (1909/1911), Baillie Scott: *Garden Suburbs* (1910) og C.B. Purdom: *The Garden City* (1913).³ Samme gennemslagskraft fik de tyske publikationer ikke; det første oversigtsværk, Hans Kampffmeyers *Die deutsche Gartenstadt* (1911)⁴ var et propagandaskrift til internt brug, og først efter Første Verdenskrig nåede kendskabet til tyske havebyer ud til omverdenen gennem bl.a. Hermann Muthesius: *Kleinhaus und Kleinsiedlung* (1918) og monografier om havebyer som Staaken ved Berlin.⁵

FIGUR 1. Ebenezer Howards berømte tre magneter, der skulle illustrere havebyen som foreningen af det bedste for land og by. Fra Purdom 1913, s. 21.

FIGUR 2. En af Det tyske Riges tidligste havebyer var Stockfeld ved Strassburg (Strasbourg), opført af byen til udsanerede fra den indre by 1910 ff. Blandingen af lokal Heimatschutz-stil med motiver fra andre lande og egne var typisk for blandingen af lokalt og internationalt i haveby-bevægelsen. Fra Kampffmeyer 1911, s. 57.

Fra 1925 til 1990'erne har stort set ingen skandinaviske publikationer beskæftiget sig seriøst med havebyen. Det 20. århundredes byplanlæggere anerkendte haveby-ideen som et første trin til den moderne byplanlægning, men var også enige om, at havebyerne var passé som småborgerlige og romantiske. Den humanistisk orienterede danske arkitekt Steen Eiler Rasmussen fremhævede dog havebyerne som model for, at menneskelig skala kunne forenes med – ja, var udtryk for et demokratisk og menneskeligt samfund.⁶

Med reaktionen mod modernismens byplanlægning med storskalaløsninger og totalfornyelse af ældre bydele opstod der i 1970'erne en ny interesse for historiske bydele og alternative kvarterformer. I 1986 blev der i Holland afholdt en konference om havebyer, og i 1990 udkom bidragene i *Im Grünen wohnen – im Blauen planen*, som blev udgivet i Tyskland.⁷ I 1992 ud-

kom *The Garden City. Past, present and future* i England,⁸ og i Frankrig udkom *Le retour des cités-jardins*, havebyernes genkomst. Endelig er der i Tyskland i forbindelse med 100-året for grundlæggelsen af den første haveby, Hellerau fra 1908 udkommet flere bøger, hvoraf nogle også behandler havebyen som model for fremtidens by, bl.a. *Gartenstadt. Geschichte und Zukunftsfähigkeit einer Idee* fra 2012.⁹ Heri fortælles bl.a. om genopdagelsen af havebyerne som historiske og bevaringsværdige kvarterer, som er sket i Europa i løbet af de sidste 10 år, og som bl.a. har resulteret i et netværk mellem 12 europæiske havebyer.¹⁰ I Sverige udkom i 1994 den første nordiske monografi om havebyer, arkitekten Johan Rådbergs *Svenska trädgårdsstäder*.¹¹ Derudover har det været småt med beskrivelse af nordiske havebyer. I Danmark er der udkommet en række jubilæumsskrifter om enkelte havebyer, især byggeforeningerne, og havebyerne i

Helsingør har været beskrevet i lokale publikationer. I Finland har havebyen Käpylä/ Kottby fra 1920-25 været beskrevet i forbindelse med projektet ”Den nordiska trädgårdsstaden”,¹² ligesom enkelte havebyer i de skandinaviske lande har været genstand for bebyggelsesantikvariske studier.¹³

Generelt har havebyforskningen i høj grad handlet om havebyen som model for fysisk planlægning, samt især i Tyskland om kritisk analyse af de bagvedliggende ideologier. Kun sjældent har der været tale om mere kulturhistorisk analyse – og i de internationale antologier om havebyer har de enkelte artikler mest været præsentation af enkelte havebyer eller havebyer i et land.¹⁴ Derimod har der stort set ikke har været gennemført grænseoverskridende komparative analyser. Og om havernes betydning og selvstændige rolle i havebyerne har der, bortset fra Erika Schmidts artikel 2012, ikke været analytiske studier.¹⁵

Havebyer i Danmark, England og Tyskland – en sammenlignende undersøgelse

Den første anledning til vores forskningsprojekt om havebyer var, at der i Danmark har hersket et totalt ukendskab til havebyer. Når vi under undersøgelsen fortalte, at vi arbejdede med havebyer, kom bemærkningen som oftest: ”Nå – *urban gardening*”. Målet var altså i starten, med inspiration fra Johan Rådbergs svenske monografi, at præsentere de danske havebyer. Imidlertid stod det hurtigt klart, at forbillederne i England og Tyskland måtte inddrages for at se, i hvilken grad motiver og idéer var blevet overført til Danmark.

Gennem studierejserne blev det klart, at ”havebyen” i Danmark og Tyskland ikke blot drejede sig om simpel *transfer* af den engelske model, men at havebyerne i hvert enkelt land var et resultat af et samspil mellem den internationale idé og de nationale politiske, sociale og æstetiske dagsordener og traditioner. På den måde blev undersøgelsen ikke blot den første præsentation af haveby-fænomenet i Danmark, men også en af de første – måske den første

– undersøgelser, der sammenligner udviklingen af havebyer og haveforstæder i flere europæiske lande.

Som etnologer med mange års arbejde med byggeskik og havekultur ønskede vi især at fremlægge samspillet mellem arkitektur, plan, huse, haver og mennesker. Men som samfundsenfangede kulturforskere har vi også ønsket at rejse en debat om, hvordan havebyerne kan inspirere os til overskuelige, grønne og bæredygtige byenheder baseret på fællesskab og identitet.

De vigtigste spørgsmål i undersøgelsen til det danske materiale var:

- Hvor placerede de danske havebyer sig i forhold til forbillederne i England og Tyskland – og til konflikten mellem de Howard’ske idealer og den pragmatiske virkelighed?
- Hvordan indgik de danske havebyer i den danske boligpolitik, byplanlægning og udviklingen af forstæderne – og hvilken rolle kom de til at spille for arbejderklassen?
- Hvordan blev idéerne om alternativ organisering, ejerforhold og bebyggelsesformer modtaget af beboere, arkitekter, politikere m.fl.?
- Hvordan forholdt de grønne elementer i havebyerne sig til samtidens have- og landskabskultur? Og i hvilken grad og hvordan blev de private haver anvendt til nytte, pryde og ophold?
- Kan havebyerne inspirere os i nutidens og fremtidens by- og boligpolitik?

For Danmarks vedkommende ville vi præsentere alle væsentlige havebyer, i alt ca. 25, mens vi i England og Tyskland ville fokusere på de havebyer, som havde været omtalt i den samtidige danske debat om havebyer. I England drejede det sig om før-Howard havebyerne Bournville, Port Sunlight og New Earswick, de ægte havebyer Letchworth og Welwyn samt Hampstead Garden Suburb – og i Tyskland den første haveby Hellerau ved Dresden, havebyen Stockfeld i Strasbourg (indtil 1918 i det tyske rigsland *Elsass-Lothringen*), Krupps haveby Margarethenhöhe ved Essen samt nogle havebyer i Berlin. Men efterhånden som vi erkendte de fundamentale forskelle mellem de danske, engelske og tyske

FIGUR 3. Familien Krupps arbejder-haveby Margarethenhöhe ved Essen, bygget over en lang periode fra 1906 til 1930'erne, blev med sin romantiske udformning – og derfor kaldt for "Rothenburg an der Ruhr" – indbegrebet af den tyske haveby. FOTO: Forfatterne.

havebyer, blev perspektivet udvidet til en egentlig komparativ undersøgelse.

Ved valget af danske havebyer havde vi et afgrænsningsproblem, hvor havebyerne til den ene side skulle afgrænses fra de mange samtidige villa- og parcelhuskvarterer og på den anden side fra enkeltbebyggelser med havebykarakter. I udvælgelsen endte vi med at sætte fokus på kvarterer, der i forskellig grad var:

- resultat af et fælles projekt med fælles institutioner, huse, anlæg og lignende
- præget af de idéer om byplanlægning, som blev udviklet i de engelske havebyer, og som på forskellig måde indgik i den europæiske byplandebat
- præget af en samlet arkitektonisk idé for byggeskik og havekultur
- tænkt som "haveby" eller være del af en dis-

kussion om "havebyer" i den pågældende by eller hos pågældende arkitekt.

Udvælgelsen skete desuden med baggrund i egne tidligere undersøgelser af danske forstæders bygnings- og havekultur¹⁶ og i den samtidige litteratur.¹⁷ Som kilder opererede vi med to "søjler": Dels et meget bredt udvalg af både samtidig og nutidig litteratur fra Danmark, England og Tyskland – og dels et etnologisk-kulturhistorisk feltarbejde med besigtigelse, beskrivelse og analyse af havebyerne og deres kontekst, suppleret med interviews med nøglepersoner fra havebyernes bestyrelser og udvalgte beboere, fordi vi ønskede at "tage temperaturen" på havebyernes fællesliv og funktion i dag. Desuden gennemgik vi, bl.a. for at finde billeder af havernes tidligere form, billed- og arkivmateriale i lokale arkiver og museer samt tegningsmaterialet i Danmarks

FIGUR 4. Genskabelsen i Letchworth af den traditionelle engelske Village Green omgivet af landsbyhuse med gavle, hvidt puds og røde tage blev et motiv, der gik Verden rundt. FOTO: Forfatterne.

Kunstbibliotek fra nogle af de arkitekter, der havde skabt havebyer.

Havebyen i Europa – en oversigt

I England var der fra gammel tid en tradition for at bygge idealbyer, både i form af 17-1800-tallets nyanlagte godslandsbyer, model-industribyer,¹⁸ rekreative byer og borgerlige forstæder. Særlig betydning fik de to utopiske værker, amerikaneren Edward Bellamys *Looking Backward 2000-1887* (1888), der holdt fremtiden op over for nutiden – og englænderen Wiliam Morris *News from Nowhere* (1879), der holdt fortiden op over for nutiden.¹⁹

I anden halvdel af 1800-tallet begyndte fremsynede industriherrer at anlægge nye byer for deres arbejdere med parker og grønne områder. De to første var *Bournville*, anlagt af chokoladefabrikken Cadbury ved Birmingham i 1876 (men

FIGUR 5. Port Sunlight ved Liverpool, anlagt af Lever-koncernen 1888 ff., blev – ikke mindst på grund af den internationale markedsføring – i høj grad modelskabende for de europæiske havebyer både før og efter Ebenezer Howards skrifter 1898-1902. FOTO: Forfatterne.

FIGUR 6. Verdens første have-forstad, Hampstead Garden Suburb i London, blev afgrænset fra den øvrige by med mure og byporte, inspireret fra gamle tyske byer. Temple Fortune Gate fra ca. 1906. FOTO: Forfatterne.

først for alvor fra 1893)²⁰ og sæbefabrikken Unilevers *Port Sunlight* ved Liverpool 1888 ff. Især *Port Sunlight* blev gennem grundlæggeren Lord Levers markedsføring kendt i hele Europa.²¹ Også på Kontinentet anlagde filantropiske kræfter i midten af 1800-tallet ”kolonier” med arbejderboliger. Og senere gik en række europæiske stater ind i arbejderspørgsmålet, ikke mindst i angst for den fremvoksende socialistiske bevægelse, især i Tyskland, hvor Bismarck i 1880’erne både gennemførte anti-socialistlove og en ny omfattende socialpolitik. Et led i socialpolitikken var tilladelsen i 1888 til, at invalideforsikringerne kunne udlåne midler til arbejderbyggeföreninger.²²

Visionen om en ny slags byer lå derfor allerede i luften, da den engelske reformideolog Ebenezer Howard lancerede begrebet *The Garden City* i sine to skrifter *To-morrow. A Peaceful Path to Real Reform* 1898, og *Garden Cities of*

FIGUR 7. Den engelske påvirkning ses tydeligt i Tysklands første haveby, Hellerau ved Dresden - ikke mindst i de kvarterer, der 1910-12 blev bygget af arkitekten Hermann Muthesius, hvis værk ”Das englische Haus/ The English House” (1904-05) fik stor betydning for kendskabet til engelsk byggeskik på Kontinentet. FOTO: Forfatterne.

To-morrow 1902. Heri beskrev han ”havebyen” som en selvforsynende grøn by, der både i arbejds- og boligforhold forenede det bedste ved land og by - en by uden jordspekulation, forurening eller slum.

Havebyer og haveforstæder i England og Tyskland

I England var der kort vej fra tanke til handling. Allerede to år efter publiceringen af *To-morrow* stiftede Howard og ligesindede i 1900 *The Garden City Association*, og i 1902 *The Garden Pioneer Company*, der grundlagde Verdens første haveby, Letchworth.²³ De første dele af Letchworth blev, ligesom den samtidige private haveby New Earswick ved York, præget af *Arts and Crafts*-arkitekterne Unwin og Parkers ønske om en tilbagevenden til gammel engelsk byggeskik og de gamle landsbyers maleriske udformning.

Men samtidig blev Letchworth fra starten også – i stærk kontrast til de rodede og tætbyggede industribyer – forsynet med brede boulevarder, alléer og pladser i overensstemmelse med Howards skitse af idealbyen, og det gjaldt i endnu højere grad den næste haveby efter Howards model, Welwyn Garden City, som blev grundlagt i 1919.²⁴

I mellemtiden var havebyen også blevet til en alternativ form for forstad, *The Garden Suburb*. Den første var *Hampstead Garden Suburb* ved London 1906, hvor Unwin og Parker skabte en by i byen, som efter inspiration fra gamle tyske byer var afgrænset med byporte og bymure.²⁵ Samtidig var der ud fra havebytanken opstået en bevægelse for bedre byplanlægning, og i 1912 forenedes de to tanker med dannelsen af *Garden Cities and Town Planning Association*. Efter Første Verdenskrig skiftede dagsordenen i Storbritannien derfor til planlægning og boligreform, kulminerende med den omfattende by- og landsplanlægning, hvor der bl.a. blev vedtaget en lov 1946 om anlæg af en lang række helt nye byer, de berømte *New Towns*.

Også i Tyskland kom det til et hurtigt genembrud for den howardske haveby-vision, der

blev led i en omfattende reformbølge, der omfattede bl.a. bevægelser for *Lebensreform* og *Heimatschutz*. Howards skrift *To-morrow* blev oversat til tysk i 1898, og allerede i 1902 stiftedes *Deutsche Gartenstadt-Gesellschaft*. Fra 1906-07 skød havebyer op overalt i Det tyske Rige,²⁶ snart som kommunale boligselskaber (f.eks. *Stockfeld* i Strassburg), snart som arbejderkolonier til store virksomheder (f.eks. *Margarethenhöhe* ved Essen)²⁷ eller private initiativer, mens arbejderbevægelsen holdt sig på afstand.

Som i England kom det til diskussion mellem fundamentalisterne, der holdt på havebyer efter Howards model, og pragmatikerne, der accepterede, at havebyer også kunne være noget andet. I 1907 accepterede det tyske havebyselskab, at havebyer kunne være boligbebyggelser, haveforstæder, industrikolonier og udvidelse af eksisterende byer, blot de var skabt i havebyens ånd, dvs. ejet af fællesskaber eller organisationer og at de var fri for jordspekulation. Den haveby, der i højeste grad fulgte den oprindelige idé, var Hellerau ved Dresden, som blev grundlagt i 1908 i tilknytning til *Deutsche Werkstätten für Kunsthandwerk*.²⁸ Samtidig blev kendskabet til engelsk arkitektur udbredt over hele Europa,

FIGUR 8. Blandt de første svenske havebyer var Svartbäcken i Uppsala, opført 1908 ff. med Per Hallmann som arkitekt. Bortset fra det tysk-inspirerede Gamla Enskede fra 1906 ff. blev de svenske havebyer meget præget af regionale traditioner.

FOTO: Forfatterne.

ikke mindst gennem den tyske diplomat Hermann Muthesius trebinds værk om *Das Englische Haus*, som udkom på tysk 1904-05 og bag efter på engelsk i flere udgaver.

Mens den engelske havebybevægelse i høj grad blev til en byplan-bevægelse, løb den tyske havebytanke parallelt med den sociale boligpolitik. Efter Første Verdenskrig skiftede dagsordenen i Tyskland derfor til boligstøtte og løsning af bolignøden gennem større og større byggerier, *Grossiedlungen*, som - trods nazismens nyromantik og snak om *Heimat* - førte frem til modernismens industrialiserede storbyggeri.²⁹

Havebyerne i Skandinavien

De øvrige nordiske lande indgik ikke i undersøgelsen, bl.a. fordi der ikke i den danske litteratur har kunnet spores nogen inspiration fra denne kant. Det er imidlertid tydeligt, at både Norge og Sverige fik havebyer tidligere end Danmark - men senere end Tyskland. I Sverige blev artikler om havebyerne i England og Tyskland publiceret i *Socialt Tidsskrift* i 1903-06. Den første haveby, *Gamle Enskede* ved Stockholm, blev grundlagt i 1908 og udformet som en middelalderby med

slyngede veje og med småhuse i midten omgivet af en "mur" af etagehuse - et motiv, som kan genfindes i flere europæiske havebyer. Samtidig blev der grundlagt flere andre havebyer som f.eks. *Landala Egnahem* i Göteborg og *Svartbäck* i Uppsala.³⁰ Også Norge fik tidligt havebyer; den første var formentlig Arctanderbyen i Oslo fra 1910-11, resultatet af en arkitektkonkurrence om "å skape den ideelle arbejderbolig", og i 1915 fulgte grundlæggelsen af Norges mest kendte haveby, *Ullevål Hageby* ved Oslo.³¹

I Sverige kom der en ny bølge af havebyer med bolignøden under Første Verdenskrig, hvor 1920'erne blev præget af genopdagelsen af den førindustrielle lilleby fra 17-1800,³² men med Stockholmsudstillingen 1930 skiftede interessen i Sverige som i Danmark og Tyskland til den modernistiske bybygning. I Norge fortsatte byggeriet af "hagebyer" derimod frem til 1950'erne med industribyen *Rjukan* i Telemark som et fint eksempel. Også i arkitekturen var der forskel mellem de to lande; i Sverige afspejlede havebyerne i høj grad de regionale traditioner, mens de tidlige havebyer i Norge var mere internationalt inspirerede. *Ullevål Hageby* er f.eks. på mange måder en kopi af *Margarethenhöhe* i Tyskland.

Idéen om havebyen eller haveforstaden gik i det hele taget som en løbeild hen over Europa. Men kun i få tilfælde blev havebyerne anlagt efter Howards model som selvstændige, selvberende byer. Afgrænsede havebyer uden for byerne var stort set alle byer tilknyttet en industri, som f.eks. de tyske *Margarethenhöhe* og *Marga* eller norske *Rjukan*. Næsten alle havebyer på Kontinentet blev i realiteten haveforstæder - men begrebet "haveby" var så populært, at det blev brugt om alle variationer.

Haveby-tanken i Danmark

Danmark oplevede sin første industrialisering omkring 1850, men det egentlige gennembrud

FIGUR 9. Kartoffelrækkerne i København blev opført af Arbejdernes Byggeforening som engelske rækkehuse i årene 1865-1929. De engelske bebyggelser har i høj grad haveby-kvaliteter, men de engelske havebyer blev netop udviklet som reaktion mod rækkehusbebyggelsen - og derfor blev Kartoffelrækkerne ikke taget med i undersøgelsen. FOTO: Forfatterne.

kom i årene mellem 1890 og 1914, hvor industrien nød godt af den moderne infrastruktur med havne og jernbaner og af landbrugets omstilling til eksporterhverv, baseret på andelsbevægelsen. Det økonomiske opsving betød forbedrede sociale forhold for den brede befolkning, og både bøndernes andelsbevægelse, arbejderbevægelsen og husmandsbevægelsen udfordrede, sammen med forskellige reformbevægelser, adelens og borgerskabets monopol på den politiske og kulturelle magt. To store gennembrud for de nye tider blev Septemberforliget 1899, hvor arbejdsgiverne efter en lang lock-out anerkendte arbejderne ret til organisering, og "Systemskiftet" 1901, hvor den sidste af de konservative godsjerdomnærede Højreregeringer efter mange års

FIGUR 10. *Frederiksberg Arbejderes Byggeforening, "Den Hvide By" på Frederiksberg ved København, blev en af de smukkeste af byggeforeningerne efter 1898-loven. De hvide huse med røde mansardtage afspejlede moderne dansk villastil, men anlægget med dobbelthuse, forhaver og grønne pladser viser arkitekternes kendskab til før-howardske engelske havebyer som Port Sunlight og Bournville.*

FIGUR 11. *Det var en politisk bevidst arbejderelite, der byggede den første generation af havebyer. I "Den Hvide By" på Frederiksberg hedder vejene stadig Frihedsvej, Ligheds Allé, Broderskabsvej og Folkets Allé!*
FOTO: Forfatterne.

politisk kamp overgav magten til Folketingets parlamentariske flertal med dannelsen af en ny regering, ledet af bøndernes parti, Venstre.

Den tidlige industrialisering kom især til at præge København, som i årene efter 1850 oplevede en stærk vækst. Et nyt proletariat strømmede fra land til by, og koleraepidemien 1853 åbnede manges øjne for de elendige boligforhold i den overbefolkede storby. Inspireret af kendskabet til udlandets "arbejder-kolonier" opførte den danske lægeforening i 1853-57 kolonien *Lægeforeningens Boliger* uden for byen med toetagers stokke og fælles faciliteter. I 1865 stiftede to filantroper *Arbejdernes Boligforening*, som efter engelsk forbillede byggede lange rækker af småhuse med forhaver og 2-3 lejligheder, de berømte "Kartoffelrækker".³³

Havebyer før havebyerne

Inspireret af Bismarcks *Sozialpolitik* vedtog den danske Rigsdag i 1897 på forslag fra Socialdemokratiet en lov om statslån til arbejderbyggeforeninger "med en større kreds af medlemmer."³⁴ Straks efter skød et væld af byggeforeninger frem, især i København. I februar 1898 blev der holdt et socialdemokratisk møde om husværternes "børneforfølgelse og opskrning af huslejen", og dagen efter mødtes en gruppe arbejdere i Valby for at stifte en "hundredmandsforening", der skulle skaffe medlemmerne "gode og sunde boliger". Det blev til *Valby og Omegns Byggeforening* (Den røde By).³⁵ Derefter gik det slag i slag med stiftelse af *Valby Arbejderes Byggeforening* (Den hvide By, Valby),³⁶ *Frederiksberg Arbejderes Byggeforening* (Den hvide By, Frederiksberg) og flere andre.

FIGUR 12. Arbejderklassens haveinteresse handlede i høj grad om selvforsyning, hvilket bl.a. kom til udtryk i de mange koloni- og parcellhaver rundt om byerne. I de fleste danske havebyer var der derfor relativt store baghaver med plads til køkkenhave, høns og kaniner. Fra Den Hvide By, Frederiksberg, ca. 1900. Frederiksberg Stadsarkiv.

Den hvide By på Frederiksberg er et godt ekempel på de danske haveby-lignende byggeforeninger. Bygningerne er hvidkalkede dobbelthuse med teglklædte mansardtage, lagt ved en række lige veje med allétræer, heriblandt en lille "Boulevard" og en plads med et grønt anlæg. Og trods den lidt palæagtige villastil fremgår initiativtagernes klassebevidsthed af gadenavnene *Frihedsvej*, *Ligheds Allé*, *Folkets Allé* og *Broderskabsvej*! Valget af ensartede dobbelthuse var sket efter interne diskussioner, hvor man havde overvejet "kasernestil" eller en længe som det billigste, og nogle havde også ønsket "forskellig stil," dvs. mere individuelle villaer. Men arkitekterne Gotfred Tvede og Olaf Schmidth argumenterede for, at de gennem placeringen af husene havde opnået at "på harmonisk måde at bryde uniformiteten i gaderne". Medvirkende til valget af dobbelthuse var formentlig, at Olaf Schmidth havde studeret engelske arbejderbo-

liger.³⁷ Og selv om man i 1898-99 endnu ikke kendte Ebenezer Howards tanker, tyder byggeforeningernes fælles særpræg, ikke mindst brugen af dobbelthuse og *ikke* rækkehuse, på kendskab til udviklingen i England med Bournville og Port Sunlight. Byggeforeningerne blev med deres lave huse, haver og anlæg derfor i realiteten ægte havebyer.

Med hensyn til det grønne i Den hvide By opnåede man fra starten, at der kunne anlægges ret store forhaver, fordi man fik dispensation til at anlægge smallere veje, 12,5 m i bredden. Samtidig blev der som i de andre byggeforeninger udlagt store baghaver, der var opdelt, så hver husstand havde sin nyttehave. Langs vejene blev der plantet allétræer, og på "Boulevarden" et rosenbed. I det hele taget blev der lagt vægt på ordentligheden; som det blev sagt, var det "nysselige og velplejede kolonihaver" ... hvis smukke udseende måtte "tilskrives de hjemme-

FIGUR 13. Planer og stik af de engelske havebyer, som her Hampstead Garden Suburb bag sin "bymur", blev kendt over hele Kontinentet gennem populære bøger som f.eks. Baillie Scotts *Garden Suburbs* fra 1910 (ill. s. 10).

arbejdende husmødre". I 1950'erne og -60'erne bevirkede den almindelige moderne havekultur, at der kom modstand mod både vejtræerne og de ensartede stakitter og hække – men i vore dage er man igen blevet bevidst om det historiske præg og genopsætter stakitter og genplanter træer.

Det var den etablerede og fastlønnede del af arbejderklassen, der stiftede byggeforeninger. Som regel byggede man med det samme – men i enkelte tilfælde overlod man til medlemmerne at vælge mellem flere hustyper eller opgav helt at bygge i fællesskab. Fælles for foreningerne var, at ejerne efter 20–25 år skulle sidde som ejere af husene, når gælden var afviklet.³⁸ Byggeforeningerne blev derfor kritiseret for, at de ikke var blevet "den billige boligreserve for ubemidlede klasser, som de skulle være, men ... det forholdsvis allermest hidsige led i huslejestigningen, idet som bekendt små kapitalister altid er mere ivrige efter at realisere en øjeblikkelig avance end de større".³⁹

Ebenezer Howard og Danmark

Den første omtale af de engelske havebyer i Danmark kom i det progressive tidsskrift *Det ny Aarhundrede* 1903–04, hvor man skrev, at en

FIGUR 14 & 15. I sin bog om "Haveboliger i Danmark for de mindre bemidlede Samfundsklasser" 1912 satte F.C. Boldsen meget pædagogisk et billede af Slots-gade på Nørrebro, København, over for en tegning af huse i Letchworth (fig. 15, på næste side).

første haveby var under dannelse, inspireret af Cadbury og Levers realisering af ideen med at "flytte både fabrik og arbejdere ud på landet".⁴⁰ En mere udførlig artikel blev publiceret i *Tidsskrift for Industri* 1907, som fremhævede havebyerne som "byer med alle byens tillokkelser ... men flyttet midt ud i den fri natur". Især den nye haveby Letchworth blev grundigt beskrevet, både den overordnede plan og bebyggelsens karakter med billige boliger i småhuse eller "blokke" på 2-4 huse, illustreret med fotos og stik. Konklusionen var, at der var skudt en helt ny by frem, som "ikke skæmmes af mørke, trøstesløse gader med lutter ens huse, hvor husene derimod altid vil ligge frit, omgivet af haver med rig adgang til lys og luft" - og uden byggespekulation.

De næste omtaler af havebyer var skrevet af sundhedspioneren Johanne Gregersen i *Maa-*

nedsskrift for Sundhedspleje af 1908, 1910 og 1911, som beskrev både de engelske havebyer og de første tyske, Hellerau og Stockfeld. Samme tidsskrift udskrev i 1911 en konkurrence om "et skitseret forslag til en dansk haveby", som skulle undersøge, om "der i Danmark findes betingelser for denne bevægelse, eller om der dog findes momenter, der lader sig tillempe efter danske forhold", og forslagene skulle bl.a. ud fra en konkret placering udlægge arealer "til fabriksanlæg, til beboelse, til gader, til parker, til landbrug etc."⁴¹

Til konkurrencen, hvortil der var nedsat en dommerkomité af tidens mest fremtrædende byplan- og hygiejnefolk, indkom kun ét forslag og konkurrencen blev derfor aflyst. Til gengæld publicerede arkitekternes tidsskrift *Architekten* nu Johanne Gregersens artikler,⁴² og desuden

skrev byplaningeniør Aage Bjerre om havebyer i *Gads Danske Magazin* og dr. med. Povl Heiberg om "Fremtidens byer" i *Illustreret Tidende*.⁴³ Gennembruddet for kendskabet til haveby-ideen i Danmark skete således især i det sundhedsfaglige miljø, og Bjerre afsluttede da også sin artikel med, at "de smukkeste blomster i havebyen er dem, som solen og den friske luft kalder frem på børnenes kinder".

Havebytanken spreder sig

Ideen om havebyen spredte sig dog hurtigt til de mere æstetisk interesserede fagmiljøer. I 1911 blev en udførlig artikel om de engelske havebyer publiceret i *Forskønnelsen*, tidsskrift for *Selskabet til Københavns Forskønnelse* af kunsthistorikeren Vilhelm Lorenzen, som i mange år var med i stort set alt, der havde med byggeskik, byplanlægning og bygningsbevaring at gøre.⁴⁴ Her nævnte han de tre typer af havebyer: arbejderhavebyer som Port Sunlight, Bournville og New Earswick, der var "forløbere for hele bevægelsen", haveforstæder som Hampstead Garden Suburb og de egentlige havebyer med Letchworth som eksempel på en "mere radikal idé". Han sluttede med at anbefale, at modellen blev brugt både af byggeforeninger, villabebyggelser og arbejderkolonier, og mente, at havebyer burde være en forretning, der kunne bære sig selv uden offentlige tilskud.

1912 var sekretæren for *National Housing and Town Planning Council*, Henry R. Aldridge inviteret af de danske arkitekt- og ingeniørforeninger til at holde foredrag om engelsk byplanlægning. Han fremhævede, at havebyen kunne sikre fremtidige generationer levevilkår med sollys og frisk luft – og ikke mindst, at "intet arbejderhjem kan anses for fuldt udstyret, hvis det ikke har en sådan [have], selv om den er lille", da den giver "hustruen mulighed for at trække frisk luft og nyde solskinet indenfor sit eget hjem".⁴⁵

Samtidig skrev arkitekten Holger Rasmussen en række artikler i *Architekten* om byplanlægning og boligreformer i England, hvor han gennemgik en række havebyer og fremhævede, at byggeriet i havebyerne havde kunnet udføres billigt. Holger Rasmussen opfordrede til at byg-

ge havebyer i Danmark, både som alternativ til dyre villakvarterer og til de "sørgelige parcellforeninger", dvs. de selvgroede kvarterer med havegrunde, og han anbefalede, at havebyer også kunne bygges ved provinsbyer eller være "gode forbilleder for vore stationsbyer".⁴⁶

I 1912 publicerede Odenses stadsingeniør N. H. Blicher efter studiebesøg i Berlin og Nürnberg en artikel om havebyer og haveforstæder i *Danmarks kommunale Efterretninger*, hvor han beskrev haveforstæderne som et led i en moderne bevægelse mod mere spredt bebyggelse, og fremhævede, at det i forhold til kolonihaverne ville være bedre .."om haverne lå lige ved boligerne .. hvor et stykke have ville betyde omtrent det samme som et værelse mere".⁴⁷ På den måde er det tydeligt, at man i Danmark ikke kun interesserede sig for Ebenezer Howards definition af havebyen, men også var inspireret af de tidlige havebyer og haveforstæderne.

Dansk Havebolig-Forening 1912

En central person for havebytanken i Danmark var sagfører F.C. Boldsen (1877-1954) fra Randers. I 1909 var Boldsen på rejse til England for at studere havebyer og kom hjem fyr og flamme. I 1912 udgav han *Haveboliger i Danmark for de mindre bemidlede Samfundsklasser* med forord af tidens største arkitekter, Andreas Clemmensen, Martin Nyrop og Anton Rosen. Boldsen gennemgik både engelske og tyske havebyer, hvis bærende idé var "menneskets naturlige, sunde trang til at leve i naturens friskhed og skønhed og til at drage sundhed og livskraft for sig og sin familie ud heraf". Samtidig erkendte Boldsen, at der ikke i Danmark var basis for egentlige havebyer, da der ikke kunne forventes udflytning af industrier fra byerne. Interessen måtte koncentrere sig om haveforstæderne, jfr. byggeforeningernes "livlige kolonibyggeri", som han til gengæld kritiserede for både arkitekturen og den økonomiske organisation.⁴⁸

Inspireret af det engelske haveby-selskab inviterede Boldsen en række prominente borgere, herunder Københavns socialdemokratiske boligborgmester J. Jensen til stiftelse af en *Dansk Havebolig-Forening*, der skulle medvirke til at

FIGUR 16. *Grøndalsvænge* 1911-12 blev den første danske haveby, der fulgte Howards idealer om det kollektive og spekulationsfri lokalsamfund. Men det var samtidig stedet, hvor det lille danske hus for alvor blev udviklet, "Faders og Moders hus om igen". FOTO: Forfatterne.

løse "boligsprogsmalet for de mindre bemidlede samfundslag i Danmark" gennem et "samlet planmæssigt arbejde for haveboliger, *Egnehjem* som de benævnes i Sverige, velindrettede, velbeliggende og stilfulde småhuse på billig grund og med have til hver lejlighed".⁴⁹

Haveboligforeningen skulle både udbrede kendskabet til haveboliger og hjælpe foreninger med at bygge, og i vedtægternes § 1 formuleredes den første danske definition på en haveby: *Ved haveboliger forstås beboelsesbygninger med få beboelseslag og med haver, der er store nok til at kunne tillægges hygiejnisk og økonomisk betydning samt sikring af bevaring af havebyernes karakter som sådanne og som billige boliger gennem servitutpålæg og regulering af fremtidig grundværdistigning.* I det første udkast til vedtægter omtalte man "bybefolkningen" som målgruppe; det blev ændret til "befolkningen", altså både by og land. Og "beboelsesbygninger i villastil" ændredes til "beboelsesbygninger med få beboelseslag". "Villastil" var netop i agitationen for en bedre byggeskik ved at blive et skældsord. Samtidig blev Georgismen med bestemmelsen om regulering af grundværdistigningen også en del af den danske havebybevægelse.

Fra Grøndalsvænge til "Negerlandsbyen"

I 1912 blev der grundlagt to havebyer i København, *Præstevængen* og *Grøndalsvænge*. Initiativet kom fra journalister på avisen *Social-Demokraten*, og den konkrete anledning var egentlig kolonihavefolkets problemer med korte lejemaal i byens udkant. Den første tanke var derfor at stifte en "havelejerforening", men hurtigt ændrede dagsordenen sig til "havebyer" med helårshuse, og i november 1911 stiftedes så *Andelsboligforeningen Grøndalsvænge*.⁵⁰ *Havebyen Præstevængen* blev derefter stiftet i februar 1912, i starten som "Stats- og Kommunefunktionærer-

FIGUR 17. Tegning til bebyggelse i Grøndalsvænge, Poul Holsøe og Jesper Tvede 1912. Det Kgl. Bibliotek, Danmarks Kunstmuseer.

nes Byggeforening". De to havebyer blev startet uafhængigt af Dansk Havebolig-Forening, som aldrig kom til at spille en aktiv rolle for anlæg af havebyer.⁵¹

De to havebyers plan og huse blev udformet af arkitekten Poul Holsøe. Holsøe havde i 1907 været initiativtager til Arkitektforeningens "Tegnehjælp" - en forløber for stiftelsen af *Landsforeningen for Bedre Byggeskik* i 1915, som blev en central aktør for udviklingen af det lille danske

hus som alternativ til den borgerlige villa.⁵² I et indlæg om husene i Præstevangen og Grøndalsvænge skrev Holsøe, at ”man må ikke tro, at det bliver særligt billigt, og man må heller ikke tro, at man kan få flotte villaer for de penge, som man nu engang kan afse til boligudgifter. – Nej, skal man bygge huse, som arbejdere og funktionærer kan bo i ... må man bygge almindelige, jævne huse, således som vi kender dem ude fra landet, således som mange af os boede i, da vi var børn. Faders og Moders hus om igen. – Vi kan ikke få flotte villaer med tårne og spir og kostbart krimskrams – nej, jævne huse med rene linjer, således som det nu en gang passer bedst ind i det danske landskab”.⁵³

Samtidig henviste Holsøe igen og igen til England, hvor man havde skabt ”hyggelige hjem med små midler” og argumenterede for dobbelt-husene med, at de var ”lunere og ikke lader så meget plads gå til spilde .. og at adskillelse mellem to naboer er lige så skarp”.⁵⁴ Præstevangen og Grøndalsvænge var også de første kvarterer, hvor man fik lov til at opløde det stive gademønster, som byggevedtægten krævede. Netop modstanden mod de engelske *bye-laws*, byggevedtægter, der krævede brede lige gader, var central i havebyernes kamp for en fri og malerisk bebyggelse. Med Præstevangen og Grøndalsvænge nåede de engelske havebyers byplanprinsipper til Danmark.

Som i de andre danske havebyer var muligheden for selvforsyning et vigtigt aspekt. Som Poul Holsøe sagde, gjaldt det ”jo først og fremmest om at få så megen tid som muligt til at nyde den friske luft, man skal flytte ud i, og til at arbejde i ens have”, og han argumenterede for, at haverne var en værdi i den daglige tilværelse, fordi den ”i en væsentlig del af året vil erstatte et værelse i huset”. Parcellerne på 400–520 m² gav da også plads til nyttehaver i baghaverne, som fik stor økonomisk betydning for beboerne. I baghaverne blev der opført både dueslag, hønsegårde, kaninbure og lysthuse – og Holsøe tegnede selv forslag til en række hønse- og lysthuse i nyklassicistisk stil.⁵⁵

Mens havebyen Præstevangen blev opløst i 1920’erne, har Grøndalsvænge til vore dage været en andelsboligforening. Gennem de senere år har foreningen dog kæmpet mod Københavns Kommunes ønsker om at fastholde de oprindelige tanker om spekulationsfrihed. Først fik man frikøbt sig fra klausulen om kommunal tilbagekøbsret efter 100 år – og i 2015 fik man efter en længere retssag frihed til at opregulere andelspriserne efter markedspriserne. Det hindrer dog ikke, at Grøndalsvænge fortsat har et velfungerende og historisk bevidst fællesskab med en lang række små og store fællesskaber.

FIGUR 18. Poul Holsøe: Tegninger til lysthuse i Grøndalsvænge. Interessen for de romantiske haver fra tiden omkring 1800 var netop vågnet. Det Kgl. Bibliotek, Danmarks Kunstbibliotek.

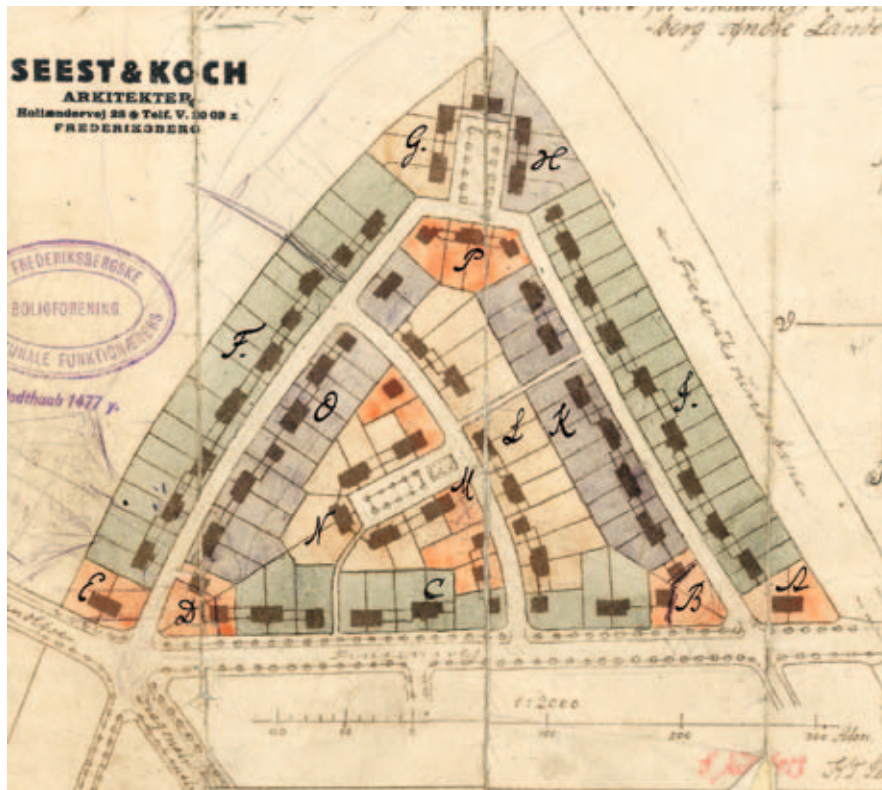
Også nogle af de traditionelle byggeforeninger blev inspireret af haveby-tankens, bl.a. *Frederiksberg kommunale Funktionærers Boligforening*, som i 1915-19 byggede den lille haveby *Ved Grænsen* på Frederiksberg med krumme veje og små grønne pladser, som tydeligt var inspireret af de engelske forbilleder, med enkelt- og dobbelthuse i ren Bedre Byggeskik-stil.⁵⁶ Efter Første Verdenskrig grundlagdes bl.a. *Andelsbyggeföreningen Helsingør*, som i 1925-26 byggede en lille haveby af hvide dobbelthuse med røde tegltage, tegnet af den lokale arkitekt Karl Zandersen. Bebyggelsen fik på grund af den uregelmæssige placering af små ens huse hurtigt øgenavnet "Negerlandsbyen" - et øgenavn, som foreningen i dag har taget til sig som det officielle navn: www.negerlandsby.dk.⁵⁷

Nye aktører på havebyscenen

I årene efter 1900 prøvede arbejderbevægelsen flere gange at få kommunerne til at engagere sig i boligspørgsmålet. Under Første Verdenskrig

ændrede situationen sig imidlertid radikalt. På grund af stigende priser gik byggeriet helt i stå, og der opstod en katastrofal bolignød i de større byer. I 1916-17 gik staten ind i boligpolitikken med lempelse af de kommunale boligskatte og indførelse af muligheden for kommunal støtte til boligbyggeri. I 1922 samledes de forskellige ordninger i loven om statslån på max. 40 % til alt boligbyggeri - en lov, som blev kraftigt beskåret i årene 1927-33, men som til gengæld kom til at spille en afgørende rolle for det danske byggeri, ikke mindst det kollektive før, under og efter Anden Verdenskrig.⁵⁸

Bolignøden medvirkede til, at en række kommuner brød med det hidtidige tabu og begyndte at bygge boliger, uanset om de havde socialdemokratisk eller borgerligt flertal. Det socialdemokratiske Helsingør besluttede i 1917 at bygge *Hamlets Vænge*, en række smukke dobbelthuse, tegnet af Poul Holsøe i en stil, der var næsten identisk med Grøndalsvænge. Og det borgerlige Kolding tog i 1916 initiativ til byggeriet af en haveby bestående af villaliggende huse på

FIGUR 19. Den smukke lille haveby "Ved Grænsen", Frederiksberg Kommunale Funktionærers Byggeförening, opført 1915-16 med K.T. Seest og Hans Koch som arkitekter. Frederiksberg Stadsarkiv.

FIGUR 20. *Bavnevangen* i Brønshøj, København, fra 1923 er et af de få eksempler på, at også de store sociale boligselskaber byggede havebyer. Byggeskikken var inspireret af gamle københavnske 1700-tals bygninger, men også af havebyen Staaken ved Berlin, der var publiceret 1918. FOTO: Forfatterne.

FIGUR 21. Det eksperimenterende boligselskab KAB opførte i 1920 havebyen *Studiebyen* i Hellerup ved København. Bebyggelsen blev præget af tidens nyklassicistiske strømninger. FOTO: 1943, Lokalhistorisk Arkiv, Gentofte kommune.

bakken *Stejlbjerg* sydvest for bykernen – et kvarter, som blev udvidet flere gange i årene 1917 og 1918–20.⁵⁹ De havebyer, der blev opført som kommunale nødbyggerier, blev præget af arbejderfamilier med mange børn, og haverne blev næsten til sidste m² udnyttet til kål og kartofler. Det er også her, vi ved feltarbejdet i 2015–16 mødte endnu levende arbejderkultur – mens de øvrige havebyer efterhånden på grund af deres attraktive miljø tydeligvis var blevet gentrificeret.

Samtidigt med stiftelsen af de første havebyer blev også de første sociale boligselskaber grundlagt. Det første var *Arbejdernes Andels-Boligforening*, AAB, som ligesom andelsforeningerne byggede på permanent fælleseje. De sociale boligselskaber foretrak som regel etagebyggeri, ofte i form af repræsentative ”arbejderborger”, bygget som storkarréer med grønne anlæg i gårdrummet. Men i 1922–23 byggede AAB ”den engelske haveby” *Bavnevangen* i Brønshøj, København, hvor man forsøgte at klare dyrtid og materialemangel gennem billig byggemåde og dispensationer fra bygge Lovgivningen. Resultatet blev et charmerende kvarter i gammel københavnsk byggeskik med motiver hentet fra havebyen Staaken ved Berlin.⁶⁰

I 1920 stiftede F.C. Boldsen *Københavns Almenyttige Boligselskab*, KAB. Formålet var ”at arbejde for et tidssvarende og økonomisk boligbyggeri i København og omegn.” Første byggeri blev *Studiebyen* i Gentofte, hvor man ville afprøve en række hustyper, der bl.a. omfattede to rækkehuslænger med et markant portparti og et lille ”torv” i midten samt klynger af småhuse og dobbelthuse ved veje og små grønne pladser. Selv om *Studiebyen* især var tænkt som ”et leksikon vedrørende det lave byggeri af enkelthuse, dobbelthuse og rækkehuse”, var man meget bevidst om at skabe en ”haveforstad” efter engelsk forbillede.⁶¹ Husene blev tegnet af tidens kendteste arkitekter i variationer af Bedre Byggeskik og nyklassicisme, og også for haverne blev der tegnet forlæg af Gentoftes kommunegartner, den berømte havearkitekt G.N. Brandt. Haveforslagene var præget af rette linjer og høj grad af nyttehaver, men i hvilken grad, de blev realiseret, ved vi ikke. Ældre beboere har fortalt, at alle gjorde meget ud af haverne, og at forhaverne ”lå

hen som prydhaver med rosenbede, pæoner og tulipanbede, som ganske vist skulle passes, men som fyldte haven med et farveorgie”.⁶²

I Danmark var der ikke som i andre lande tradition for, at virksomheder byggede boliger til deres ansatte. En undtagelse herfra var de skibsværfter, der blev grundlagt lige efter Første Verdenskrig som følge af tabet af tonnager under U-bådskrigen. Mange af de nye værfter blev grundlagt i mindre byer, og der var konkurrence om ekspertisen; det var grunden til, at værfterne byggede boliger. I Nakskov på Lolland grundlagde rederiet Østasiatisk Kompagni et skibsværft i 1916, og i de følgende år opførte ØK en ny bydel ved fjorden vest for byen, *Rosnæs Haveby*.⁶³ Med sine hvidpudsede ens et- og toetagers dobbelthuse med små for- og baghaver langs lige veje fik bebyggelsen i høj grad karakter af en byggeforening, men samtidig kunne den i kraft af bygningen af et fælleshus med butikker og foreningslokaler samt fælles anlæg af stakitter, allétræer og grønne arealer også karakteriseres som haveby.

De private havebyer i Odense

Mens havebyerne i Danmark som regel var kollektive anlæg – således som det også var kernen i den engelske idé – blev havebyerne i Odense bygget på privat initiativ. Den første haveby blev *Gerthasminde*, der i årene fra 1912 blev bygget på et areal, ejet af handelsgartner N.P. Rasmussen. Denne var i 1901-02 kommet i kontakt med den kendte arkitekt Anton Rosen, som bl.a. var blandt medstifterne af Dansk Haveboligforening.⁶⁴ I 1912 rejste N.P. Rasmussen og Anton Rosen til London for at se, ”hvordan man

FIGUR 22. *Gerthasminde* i Odense, grundlagt 1911, var den første private haveby i Danmark. Arkitekturen var meget direkte inspireret fra England og Tyskland – indgangen med de to porthuse er nærmest en parafrase over *Temple Fortune Gate* i *Hampstead Garden Suburb*.

FIGUR 23. Efter 1920 fortsatte byggeriet i *Gerthasminde* med rækkehuse. I modsætning til de øvrige havebyer var der kun lidt plads til haver, men til gengæld lagde man i starten stor vægt på den fælles beplantning med træer, buske og blomster.

FOTO: Forfatterne.

i havebyernes land har indrettet sig med disse anlæg” samt til ”forskellige tyske byer, hvor lignende planer allerede er kommet til udførelse”.⁶⁵ Derefter udarbejdede Rosen en plan for bebyggelsen, der blev opkaldt efter N.P. Rasmussens afdøde hustru.⁶⁶

I sin omtale af projektet henviste Rosen til studierejsen, som inspirerede til ”en bebyggelsesplan, så vidt muligt efter vore egne danske begreber, dog støttet af alt det smukke, vi havde set på rejsen”. Beliggenheden nær ved bymidten havde gjort, at han fandt ”det rigtigst ved bebyggelsen at anslå en så provinsiel og købstadmæssig tone som muligt”, og han uddybede, at arealet skulle bebygges, så ”hvert hus for sig opnår de størst mulige fordele hvad angår lys og luft .. som det har været ved de engelske havebyer” .. samt ”ved enkle og naturlige midler at skabe et fredeligt og smukt kvarter”. Kommunens svarede, at sagen havde stor interesse, da ”den er et af de første forsøg på at indføre den allerede i flere år i England og Tyskland praktiserede havebybevægelse herhjemme” – og Gerthasminde opnåede derfor dispensationer med hensyn til vejbredde og afstand mellem husene. Byens stadsingeniør Blicher havde som nævnt nemlig selv været i Berlin for at se på havebyer.

Den første plan for Gerthasminde var præget af slyngede vejforløb og malerisk placering af grupper af huse, pudsede og kalkede i muntre farver, med rig brug af karnapper og pyn-tebindingsværk. Et markant træk blev de to ”porthuse” mod vest med buengange – et motiv, som kan være hentet fra Temple Fortune Gate i Hampstead Garden Suburb eller Margarethenhöhe. N. P. Rasmussen gik også meget naturligt op i ”den gartneriske side”; han leverede blomster og planter til placering rundt omkring i bebyggelsen. Den første del af bebyggelsen med 14 huse blev anlagt i årene 1912-16; derefter var der pga. dyrtid stilstand i byggeriet, og da man fortsatte i 1924, blev planen ændret til lige veje med rækkehuse. Men endnu i 1930’erne var der ubebyggede grunde – og siden blev de resterende arealer solgt til høj bebyggelse.

I 1913 var Rosen med til at lægge planer for to andre havebyer i Odense, *A/S Aaløkkegaards Jorder* nordvest for byen og *Bøgegaardens Jor-*

der syd for byen.⁶⁷ Det blev dog kun til tilløb; det meste blev til almindeligt villakvarter. Rosen havde ellers bestræbt sig på at skabe ”en god og sund bebyggelse”, der var lige så ”malerisk og interessant” som de engelske og tyske havebyer. Men i de private havebyer stødte overførslen af engelsk bebyggelse på to hindringer: For det første var dobbelthuset som *semi-detached* i England et fremskridt i forhold til rækkehusene, men i Danmark et tilbageskridt i forhold til drømmen om at kunne gå rundt om sin egen villa. For det andet var der ikke hos danske villabyggere grobund for fælles retningslinjer og æstetik. Kun de kollektivt organiserede haveby-bebyggelser i Danmark kunne sætte sig ud over disse normer.

Havebyen og dansk byplanlægning

Den danske byplansag blev rejst ud fra helt andre bekymringer end den engelske. I Danmark var det de selvgroede stationsbyers ”hæslighed”, der kom på dagsordenen. Omkring 1920 opstod der en forstærket interesse for byplanlægning i Danmark med inspiration fra de engelske erfaringer. I 1921 stiftede kredsen omkring Vilhelm Lorenzen *Dansk Byplanlaboratorium*, og resultatet blev bl.a. den første danske lov om byplanlægning 1925. Samtidig deltog flere danske arkitekter i *The International Garden Cities and Town-Planning Conference* i London 1920, hvor havebyerne diskuteredes som ”et af nutidens interessanteste fænomener i social henseende”, ligesom kongressen besøgte flere af de nye havebyer, der var blevet bygget af den engelske rustningsindustri.⁶⁸

Et højdepunkt for haveby-tankens på Kontinentet var kongressen i *Garden Cities and Town-Planning Federation* i Göteborg 1923, hvor der også blev vist en international byplanudstilling. Danmark viste her eksempler på en række byplankonkurrencer og havebyer – men i kataloget erkendte de danske arkitekter, at ”nogen egentlig haveby efter de strengeste principper for en sådan kan ikke siges endnu at eksistere i Danmark”.⁶⁹

I løbet af 1920’erne og -30’erne samlede arkitekternes og planlæggernes interesse sig om det

FIGUR 24. *Havekulturen i de engelske havebyer er i høj grad en forhavekultur – ofte meget smuk, som her i Hampstead Garden Suburb. Bag husene er billedet ofte mere tilfældigt, og der er i modsætning til Danmark og Tyskland meget få siddepladser og nyttebede. I Port Sunlight var der endda slet ikke baghave – men til gengæld kolonihaver for interesserede.*

FIGUR 25. *Det er utroligt, hvad der kan være af bede, blomster, pynt og siddepladser i en tysk forhave, som her i Hellerau.*

FOTO: Forfatterne.

kollektive storbyggeri, mens havebyen ligesom i Tyskland gled ud af billedet som indbegrebet af ”småborgerlighed”.⁷⁰ Over for denne ideologiske modsætning fremhævede arkitekten og byplanlæggeren Steen Eiler Rasmussen imidlertid, med eksempel i Londons traditionelle bebyggelse og de nye havebyer Letchworth og Welwyn, England som en model for, at lav bebyggelse og menneskelig skala kunne forenes med, ja var udtryk for et demokratisk og rationelt samfund.⁷¹

Havebyen som idé levede dog videre rundt omkring i Verden, og i USA tilpassede man havebyen til den nye bilisme, første gang i *Radburn*, New Jersey, som i 1927-29 blev opbygget som *A Town for the Motor Age* og som blev model for utallige forstadkvarterer.⁷² Lige efter 1945 fik havebyen en renæssance i Danmark på grund af interessen for England, og nogle steder blev der anlagt små ”havebyer”, bl.a. i Sønderborg 1945 og i Hassers ved Aalborg 1959-60. Også mange kollektive bebyggelser blev anlagt som haveby-lignende *communities* med grønne områder og fælles faciliteter som f.eks. arkitekterne Hoff & Windinges *Søndergård Park* i Gladsaxe (1948-50) eller Jørn Utzons berømte *Kingohusene* i Helsingør (1958-60). Siden har havebyen ligget som en skjult inspiration for en række eksperimenterende tæt-lave bebyggelser op gennem 1970’erne og -80’erne.

Havebyernes haver

Allerførst må man stille spørgsmålet om, hvad Ebenezer Howard egentlig mente med *Garden City*? Her tyder alt på, at han ikke fra begyndelsen tænkte på en by med haveboliger. Howards tanke om de nye byer var, at havebyens beboere

ikke skulle producere grøntsager og frugt i egne haver – de skulle hvile, når de vendte hjem fra arbejdet. De nye byer skulle forsynes med have- og landbrugsprodukter fra et organiseret opland. Visionen om ”havebyen” handlede snarere om byen i det åbne land, ”byen i haven”. Eller at byen skulle være *som en have*, dvs. en grøn by. Som det blev udtrykt ved planlægningen af den første haveby, Letchworth, skulle byen ved hjælp af gammel og ny beplantning ligne en *park*. Måske var Howard inspireret af Chicago, der siden 1860’erne havde kaldt sig for *The Garden City* på grund af de mange parker, noget usædvanligt i de nye amerikanske byer.

Havebyen var derfor først og fremmest en by, hvor helheden var grøn og smuk. I de engelske havebyer var det vigtigste derfor helhedspræget, og fra starten til i dag har forhaverne spillet en vigtig rolle. Derimod blev nyttehaverne ikke, bortset fra den tidlige Bournville, et fast element ved husene, men ofte udlagt som *allotment gardens* på særlige arealer. I England var der nok en traditionsrig havekultur i overklassen og på landet – men i industribyerne var traditionen forsvundet; arbejderklassen havde siden indflytningen til industribyerne 1780–1820 mistet tilknytningen til have dyrkning.⁷³ Helt anderledes blev behovet under de to Verdenskrige, hvor selvforsyningen kom i centrum under sloganet *Dig on for Victory*. Men det var kortvarige bølger, og i dag er haverne i de engelske havebyer ikke præget af stor interesse for dyrkning eller ophold.

I Tyskland blev der ved de fleste havebyer udlagt ret store baghaver fra starten. Her var nytteaspektet ligesom i Danmark mere inde i billedet – og den store tyske haveteoretiker Leberecht Migge skrev da også i 1913, at haverne skulle have lige så stor betydning som boligerne i fremtidens by.⁷⁴ I dag er de tyske haveby-haver generelt præget af intensiv udnyttelse, især i de byer, der stadig er præget af arbejder- og funktionærklasse. Det er utroligt, hvad der kan klemmes ind i en lille for- eller baghave af havepynt og -figurer, siddepladser, bede, espalierer og frugttræer – afspejlende både den stærke tyske kolonihavetradition og de sidste årtiers voksende interesse for økologi og selvforsyning.

Haverne i danske havebyer

I Danmark havde arbejderne omkring 1900 ligesom i Tyskland kendskab til have dyrkning. De fleste var første- eller anden generations byboere; og mange havde udført havearbejde som børn eller havde erfaring fra en kolonihave. De første egentlige kolonihaver blev anlagt i Aalborg i 1884 og i København i 1891, og allerede i 1904 var der 20.000 kolonihaver i Danmark.⁷⁵ Samtidig opstod den populære ”parcelbevægelse” med udstykning af større privatejede kolonihavegrunde.⁷⁶

Haverne var således et væsentligt element i den danske arbejderkultur. Man ville ud i det fri og skabe noget selv – og ikke mindst kunne en nyttehave og muligheden for at supplere indkomsten med egenproducerede produkter være altafgørende for familiens økonomi. Det er derfor ikke så mærkeligt, at behovet for huse og haver blev sidestillet, som det skete ved oprettelsen af Grøndalsvænge. På grund af ligheden mellem de to former for haver blev haveby-haverne til gengæld ofte kritiseret for den samme dårlige smag som kolonihaverne. I flere af havebyerne var der derfor haveudvalg, der arbejdede for, at haverne ikke skulle signalere ”småårsagtig uhygge”. Også de havearkitekter, der tegnede haver i Grøndalsvænge og Præstevænge, ønskede tydeligvis at ”højne” arbejderens smag.⁷⁷

Efter Anden Verdenskrig er haverne – parallelt med de mange parcelhushaver – mere og mere blevet rekreative haver.⁷⁸ Men i modsætning til de mange flise- eller grusbelagte forhaver i danske parcelhuskvarterer har havebyernes forhaver bedre bevaret det grønne præg – og der er som nævnt opstået en bevidsthed om at genskabe de oprindelige stakitter og vejtræer. En væsentlig forandring er, at husene, der ofte var bygget som dobbelthuse til fire familier, i dag som regel kun rummer to familier. Samtidig er havebyerne attraktive for børnefamilier, så der er nu fuldt af terrasser og legeredskaber for børn og børnebørn. På trods af de meget små grunde er nytteaspektet igen kommet på mode, parallelt til byernes *urban gardening*-bevægelse. I modsætning til tidligere tiders kartofler og gemme grøntsager prioriteres nu friske sommergrøntsager, som dyrkes i højbede, og i

enkelte tilfælde er der igen høns, kaniner og bier i haverne.

Havebyerne i tre lande – ligheder og forskelle

Selv om det er svært at definere havebyen helt præcist, er de alligevel umiddelbart genkendelige, hvor man end kommer i Europa. Et vigtigt fælles træk er helheden af byplanlægning, havekultur og arkitektur. Fælles var forsøgene på at skabe ”byer i byen” med tydelige afgrænsninger mod omgivelserne og ønsket om at genskabe en stemning af ”landsby” i et opgør med 1800-tallets byformer.

Både i England og Danmark kan man uden tale om *havebyer før havebyen*, dvs. før Ebenezer Howard. I England med de betydningsfulde ”forstadier” som Port Sunlight og Bournville – i Danmark med byggeforeningerne efter 1897-loven, som repræsenterer et mellem-spil på ca. ti år, inden Howards ideer o. 1911-12 nåede til Danmark. De tyske byggeforeninger, der blev grundlagt efter Bismarcks støttelove 1888, byggede derimod kun undtagelsesvis andet end etageejendomme. Til gengæld fik den howardske havebytanke et hurtigt gennembrud i Tyskland med grundlæggelsen af *Deutsche Gartenstadt-Gesellschaft* i 1902.

Billedet af den engelske haveby blev i høj grad præget af de nyheder, der nåede over Kanalen. Som sagt kendte man allerede før Howard de filantropiske mønsterbyer Bournville og Port Sunlight. Og da nyheden om ”havebyen” spredte sig i årene 1905-10, var det især de første dele af Letchworth og New Earswick samt Hampstead Garden Suburb, der blev beskrevet. Billedet af den engelske haveby blev derfor præget af den maleriske og landsbyagtige plan, de grønne områder og dyrkelsen af gammel landlig byggeskik. Dermed blev havebyerne i mange lande også omdrejningspunkter for ønsket om en tilbagevenden til den førindustrielle tradition, f.eks. *Heimatschutz*-arkitekturen i Tyskland⁷⁹ eller *Bedre Byggeskik*-bevægelsen i Danmark.⁸⁰

Baggrunden for havebyerne var ønsket om bedre boligforhold for arbejderne, men i realiteten blev beboerne i høj grad den såkaldte

FIGUR 26. Idealet for havebyernes beboere var den muntre, flittige arbejderfamilie. Her ses husmoderen med vasketøj, barn og ged på et gavrelief i kulminebyen Marga i Lausitz, Tyskland, anlagt 1907-14. På et tilsvarende relief ses husfaderen med trillebør og pibe i munden. FOTO: Forfatterne.

arbejderelite. Det var svært for idealistiske fællesskaber at hamle op med det kapitalistiske boligmarked, og det var kun få, der kunne og turde kaste sig ud i fælles boligprojekter. Der var også kulturelle barrierer hos arbejderne selv, for i et samfund, hvor de sociale niveauforskelle var hårfine, var mange bange for, at den engelske bebyggelsesform med dobbelt- og rækkehuse og smalle veje kunne opfattes som ”kolonier” eller ”barakker”, når borgerskabet ellers boede i brede gader bag pyntede facader eller i villaer med tårne og karnapper. I Danmark var det ikke mindst den almene drøm om villaen, der, som

FIGUR 27. Stærke farver og moderne former ses i den tyske arkitekt Bruno Tauts berømte haveby Falkenberg i Berlin, opført 1912–15. Men Taut var i 1920'erne samtidig med til at erstatte havebyerne med modernistiske storbebyggelser. FOTO: Forfatterne.

vi har set det i Odense, gjorde udbredelsen af det fælles haveby-byggeri vanskelig. Kort sagt: Havebyerne blev i Danmark som i Tyskland og andre lande enklaver. Kun i England opfattedes havebyernes miljø som et fremskridt, og haveforstaden blev derfor en norm for meget af det offentlige boligbyggeri efter Første Verdenskrig og vedblev at være det til efter 1945.⁸¹

Generelt blev modtagelsen af den engelske haveby på Kontinentet præget af tre faktorer: For det første var de vildtvoksende industribyer det store problem i England, mens de store byer på Kontinentet på godt og ondt var blevet planlagt siden Enevælden. Howard troede ikke på, at man kunne reformere de eksisterende byer – i Tyskland og andre lande fik byerne en chance. For det andet var der både i Tyskland og andre lande mere fokus på havebyen som alterna-

tiv boligform. Hvor den engelske haveby blev skabt i en symbiose mellem private filantroper og intellektuelle samfundsreformatorer, blev udviklingen på Kontinentet derfor i højere grad udformet i et samspil mellem nationalstaternes og arbejderbevægelsens socialpolitiske dagsordener. Havebyerne i Europa var på den måde ikke blot et spørgsmål om at overføre en engelsk model til Kontinentet. I hvert enkelt land flettede inspirationen fra både Ebenezer Howard og de tidlige havebyer sig sammen med nationale traditioner, sociale og politiske strømninger og kulturelle præferencer – ligesom havebyerne både grænsede til og udviklede sig til andre by- og kvarterformer. På den måde har vores undersøgelse vist, at det giver god mening at tale om havebyen i Tyskland, havebyen i Danmark, havebyen i Sverige osv.

FIGUR 28. Det nye havebykvarter i Hellerau. Bebyggelsen tager udgangspunkt i havebyernes kernekvaliteter: den tæt-lave bebyggelse og de skiftende overgange mellem private og fælles arealer, forbundet med bagstier og smøger. Foto af arkitekten Wolfram Baltin 2012.

Havebyerne – en model for fremtiden?

Efter Anden Verdenskrig gik modernismen sin sejrsgang med planlægning i stor skala og industrialiseret massebyggeri. Med 1970'ernes ny miljøbevidsthed opstod der imidlertid, især i England og Tyskland, en ny interesse for alternativer til den modernistiske byplanlægning. På den førnævnte havebykonference i Holland 1986 stillede man for første gang spørgsmålet, om man kunne lære noget af havebyen.⁸² Overfor den modernistiske dagsorden, der er helt koncentreret om det nye, satte man *transformationen*, at "bruge fortiden som idéleverandør til nutiden" som et legitimt alternativ. På den måde kan man på en gang tænke i "tilbage og frem", til visionerne og reformlysten omkring 1900-10

– og konklusionen var, at man bl.a. af havebyerne kunne lære "omhu, indfølelse, socialt ansvar og tilbageholdenhed i den kunstneriske selypromovering".

I 2012 fastslog den tyske havebyforsker, professor Thomas Will, Dresden, at havebyen var "den mest succesrige – eller i hvert fald mest efterlignede model for moderne storbykritik" og på den måde på en gang en specifik europæisk kulturarv og en model for reform af nutidens bysamfund, der er nødvendiggjort af erkendelsen af grænserne for vækst. Her er havebyerne eksempel på mere bæredygtige, afgrænsede bysamfund, samtidig med, at de også med deres respekt for historien og traditionen er et alternativ til den evige dyrkelse af "det nye."⁸³ I Tyskland er der også i de seneste år opstået en ny interesse for at bygge havebyer, og det forbunds-

tyske bygge- og byplaninstitut BBSR i Bonn har i 2016 udviklet ti teser om ”det 21. århundredes haveby” med forbillede i Ebenezer Howards oprindelige tanker.

Johan Rådberg stillede ligeledes i 1994 spørgsmålet, om havebyen kunne være ”ett alternativ för framtiden”.⁸⁴ Blandt kvaliteterne ved havebyerne fremhævede Rådberg kombinationen af offentlige og private rum: gader, torve, pladser, parker, grønninger og karre haver som rum for fællesskaber og fritid, med rum for både det private, det fælles og det midt imellem – i modsætning til opløsningen af grænserne mellem offentligt og privat i modernismens byer.⁸⁵ Også i Danmark er der opstået en ny interesse for den menneskelige skala. I 2015 udkom en monografi om de københavnske Kartoffelrækker⁸⁶, som blev fremhævet for deres størrelse og skala, som ”taler til kroppens proportioner”, og – som Rådberg også fremhævede – kombinationen af offentligt rum (gaden), offentligt/privat rum (forhaven) og privat rum (baggården og boligen). Inspireret af Kartoffelrækkerne er der da også opstået nye bebyggelser i Københavns centrum, udformet som rækkehuse med små private gårde eller mini-haver.⁸⁷

Havebyerne fra perioden 1898–1920 har derimod indtil nu været stort set ukendte for andre end deres beboere – som heller ikke er bevidste om, at der findes andre havebyer end deres egen. Men havebyerne bør både på grund af deres oprindelige politiske, sociale og kulturelle idé og deres arkitektoniske, grønne og fællesskabsbefordrende egenskaber kunne fungere som en af modellerne for fremtidige bæredygtige by-enheder. Samtidig er havebyerne et stykke unik europæisk kulturarv med en lang række fælles egenskaber og værdier.

HELLE RAVN, f. 1946, mag. art. i europæisk etnologi, 1982–2011 museumsinspektør ved Langelands Museum. Har gennem årene forsket og skrevet om danske havers kulturhistorie, bl. a. *Havetid. Den almindelige danske have – kulturhistorisk set*, 2000, om landbohaver (sa. m. Peter Dragsbo) *Jeg en gård mig bygge vil – der skal være have til. En kulturhistorisk-etnologisk undersøgelse af lange linjer og regionale kulturforskelle i gårdens landskab: Bygninger, haver og omgivelser ved danske landbrugsejendomme 1900–2000*, 2001, og (sa. m. Peter Dragsbo) *Taks og trempel – havekultur og byggeskik på Als gennem 200 år*, 2002, om parcelhushaver: *Gulerødder, græs eller granit. Danske parcelhushaver 1950–2008*, 2011.

helleravn@gmail.com

PETER DRAGSBO, f. 1948, mag. art. i europæisk etnologi. 1976–2001 museumsinspektør ved museerne i Esbjerg og Middelfart, 2001–13 direktør for Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot. Har gennem årene forsket og skrevet om by- og bebyggelsehistorie, byggeskik og arkitektur, bl.a. *Forstæder i Esbjerg*, 1988, *Hvem opfandt parcelhuskvarteret? Forstaden har en historie*, 2008, *En fælles kulturarv. Dansk og tysk arkitektur i Sønderjylland 1864–1920*, 2001, og *Arkitektur til grænsen. Arkitektur og nation i europæiske grænselands 1850–1940*, 2014.

peter@dragsbo.dk

Gyden 2
DK 5900 Rudkøbing
Denmark

Noter

- 1 Undersøgelsen er publiceret i sin helhed som: Ravn & Dragsbo, 2017.
- 2 Udgivet som Ebenezer Howard: *Gartenstädte in Sicht*, 1898.
- 3 Nettlefold 1908; Baillie Scott 1910; Purdom 1913.
- 4 Kampffmeyer 1911.
- 5 Stahl 1917.
- 6 Rasmussen 1973 (s. 403–420).
- 7 Bollerey 1990.
- 8 Ward 1992.
- 9 Will & Lindner 2012.
- 10 Netværket bestod 2016 af: Hellerau (1908), Hampstead

- Garden City (1907), Podkowa Lesna ved Warszawa (1925), Gartenstadt Karlsruhe (1907), Gartenstadt Falkenberg i Berlin (1912), Marga i Brandenburg (1907), Gartenstadt Mannheim (1910), Gartenstadt Wandsbek i Altona (1910), Fritz-Schumacher-Siedlung i Langenhorn, Hamburg (1918), Gartenstadt Nürnberg (1908), Gartenstadt Puchenuau ved Linz, Østrig (1963-68), Margarethenhöhe (1908), Heimstättensiedlung Jena (1911), Dinslaken-Lohberg (1907) og Wekerle-telep i Budapest (1908).
- 11 Rådberg 1994.
 12 Omtalt i Paavilainen & Pallasmaa 1982 (s. 103-104).
 13 Senest Magnusson 2016.
 14 Især Bollerey 1990; Ward 1992; Will & Lindner 2012.
 15 Schmidt 2012.
 16 Især forarbejdet til Dragsbo 2008 med gennemgang af forstadsudviklingen i ca. 25 byer, og forarbejdet til Ravn 2011, med undersøgelse af udvalgte haver i 5-6 danske byer.
 17 Især omtaler i tidsskrifterne *Architekten* (tidsskrift for Akademisk Arkitektforening) og *Forskønnelsen* (tidsskrift for Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse), Henriksens, 1923 samt diverse jubilæumsskrifter fra havebyer og sociale boligskaber.
 18 Darley 1978.
 19 Miller 2010.
 20 Se Harvey 1906
 21 Hubbard & Shipperbottom 1988/2005.
 22 Holm 2004.
 23 Miller 2010; Rutherford 2014.
 24 Mawson 1913; de Soissons 1949.
 25 Se især Baillie Scott 1910.
 26 Kampffmeyer 1911.
 27 Metzendorf 1994; Grütter 2014.
 28 Becker-Kilian 2009; Schinker 2008.
 29 Will & Lindner 2012; Wolff, 2012.
 30 Rådberg 1994.
 31 https://lokalhistoriewiki.no/indez.php/Hagebyer_i_Oslo. 25.10.2014.
 32 Jfr. Curman, Wallin, Westman & Östberg 1908-30.
 33 Bech-Danielsen & Stender 2015.
 34 Den første lov blev vedtaget allerede 1887, men fik kun få virkninger, bl.a. en række "bygge- og haveforeninger" i Horsens.
 35 Lindgreen 1998.
 36 Holten-Møller 2000.
 37 De Fine Licht 1977; Eisner 1998.
 38 Se bl.a. Trap & Schmidh 1901-02 (s. 273-310).
 39 Citat fra Boldsen 1918.
 40 Jensen 1903-04.
 41 U. forf., "Præmieæskning om Et skitseret Forslag til en dansk Haveby", *Månedsskrift for Sundhedspleje* 1911 (s. 151-152) og *Architekten* XIII, 1910-II (s. 412).
 42 U. forf., "Havebyerne i Udlandet", *Architekten* XIII, 1901-II (s. 418-420).
 43 Bjerre 1910; Heiberg 1912; Heiberg 1913.
 44 F.eks. medstifter af Foreningen til gamle Bygningers Bevarelse 1907, Landsforeningen for Bedre Byggeskik 1915 og Dansk Byplanlaboratorium 1921.
 45 Aldridge 1912.
 46 Rasmussen 1911-12.
 47 Blicher 1912.
 48 Boldsen 1912.
 49 Københavns Stadsarkiv: Mallings Samling. Emneord: Haveby, KBF 4335.
 50 Bruun 1986; Voss 2011.
 51 Referat af bestyrelsesmøde i Dansk Havebolig-Forening 30.9.1913, Mallings Samling, Københavns Stadsarkiv: KBF 4335, Haveby, jfr. u. forf., "Havebyer og Dansk Haveboligforening", *Forskønnelsen*, 7: 1918 (s. 89-92).
 52 Floris, 2005.
 53 U. forf., *Præstevangen*, 4-siders tryk u.d. (formentlig 1910-II) i privateje.
 54 U. forf., *Præstevangen*, 4-siders tryk u.d. (kan dateres til 1914) i privateje.
 55 Danmarks Kunstbibliotek, Samlingen af Arkitekturtegninger, jr. 15707: Poul Holsøe, Grøndalsvænge.
 56 Uldall 1975/2007.
 57 Ipsen (red.) 1984.
 58 Bro 2005; Dragsbo 2008 (s. 116-120).
 59 Furdal 1990.
 60 Bay 2007.
 61 U. forf., "Studiebyen i Hellerup", *Forskønnelsen* 14. årg., 1924: 7 (s. 49 f.).
 62 Interview med Karen Lis Rask, Rask og Hansen, 1996 (s. 56).
 63 Kolstrup 1996.
 64 From & Jensen 2003.
 65 Citat Anton Rosen, Kristensen og Isager, 1979 (s. 42-46).
 66 Odense Stadsarkiv, 46.4. K, Gerthasminde.
 67 Anton Rosen: "A/S Aaløkkegaards Jorder og Bøgegaards Jorder", *Architekten* 19: 51, 1917, s. 441-444.
 68 U. forf., Beretning om International Garden Cities and Town-Planning Conference, London 1920. *Architekten*, 1921 (s. 236 f.).
 69 Henriksens 1923.
 70 Jfr. Poul Hansen 1931, "Arbejde og bolig", *Esbjerg Arbejderhøjskoles Tidsskrift*.
 71 Rasmussen 1973.
 72 Se bl.a. Dragsbo 2008.
 73 Jfr. talrige beskrivelser af arbejderboliger i England, bl.a. Friedrich Engels, 1845, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*.
 74 Migge 1913.
 75 <https://da.wikipedia.org/wiki/Kolonihaveomr%C3%A5de>; Tolstrup 1980.
 76 Se også Dragsbo 2008 og Ravn 2011.
 77 Ravn & Dragsbo 2017 (s. 97-99).
 78 Se Ravn, 2011.
 79 Se især Andresen 1989 og Dragsbo 2014 (s. 49-53).
 80 Se især Floris 2005.
 81 Barrett 1987.
 82 Franziska Bollerey m.fl., "Ein Nachwort der Herausgeber: Lernen von der Gartenstadt?" Bollerey, 1990 (s. 465-467).
 83 Will 2012 (s. 41-46).
 84 Rådberg 1994 (s. 9).
 85 Rådberg 1994 (s. 127 f.).
 86 Bech-Danielsen & Stender 2015.
 87 Bech-Danielsen & Stender 2015 (s. 88-91).

Trykte kilder og litteratur

- Aldridge, Henry R., "Foredrag om Boligspørgsmålet, holdt 10. Maj 1912", *Arkitekten* 1911-12 (s. 357-364, 375-381 og 389-395).
- Andresen, Hans-Günter, 1989, *Bauen in Backstein. Schleswig-Holsteinische Heimatschutz-Architektur zwischen Reform und Tradition*.
- Baillie Scott, M.H. (red.), 1910, *Garden Suburbs. Town Planning and Modern Architecture*.
- Balslev Jørgensen, Lisbet, 1979, *Enfamiliehuset*.
- Barrett, Helena & John Phillips, 1987, *Suburban Style. The British Home 1840-1960*.
- Bay, Erik, 2003, *Havebyen I Brønshøj*.
- Bech, Jens Gregers, 1996/2008, *Horsens Boligselskab af 1921*.
- Bech-Danielsen, Claus og Marie Stender (red.), 2015, *Et lille hus I byen. Fortællinger om Arbejdernes Byggeforening - nostalgi eller fremtid?*
- Becker-Kilian, Sibylle (red.), 2009, *Hellerau. Die Idee vom Gesamtkunstwerk*.
- Bidstrup, Knud, 1971, *Ebenzers disciple. Fra dansk byplanlægnings pionertid*.
- Bjerre, A., 1910, "Havebyer ude og hjemme", *Gads Danske Magasin*, December (s. 255-264).
- Blicher, N.H., "Havebyer og Haveforstæder", *Danmarks kommunale Efterretninger*.
- Boldsen, F.C., 1912, *Haveboliger i Danmark for de mindre bemidlede Samfundsklasser*.
- Boldsen, F.C., 1918, *Beretning om Boligkongressen i København 10.-13. Sept. 1917*.
- Boldsen, F.C., 1923, "Boligselskaberne", *Arkitekten* (s. 345-364).
- Boldsen, F.C., 1924, *Studiebyens Huse*.
- Boldsen, F.C., 1945, *KAB - Koncernens bygge & boligvirksomhed 1920-1945*.
- Bollerey, F., G. Fehl & K. Hartmann (red.), 1990, *Im Grünen wohnen - im Blauen planen. Ein Lesebuch zur Gartenstadt*.
- Bro, Henning, 2005, *Boligen mellem natvægerstat og velfærdsstat. Bygge- og boligpolitik i tre danske bysamfund 1850-1930, I-II*.
- Bruun, Inge-Lis m.fl., 1986, *Haveboligforeningen Grøndalsvænge. Jubileumsskrift 1911-1986*.
- Curman, Sigurd, Sigurd Wallin, Carl Westman & Ragnar Östberg (red.), 1908-1930, *Gamla svenska Städer, Gator och Gränder, Hus och Gårdar, I-III*.
- Darley, Gillian, 1978, *Villages of Vision*.
- Dragsbo, Peter, 2008, *Hvem opfandt parcelhuskvarteret? Forstaden har en historie*.
- Dragsbo, Peter, 2014, *Arkitektur til grænsen. Arkitektur og nation i europæiske grænselands 1850-1940*.
- Eisner, Inger m.fl. 1998, *Den Hvide By - Frederiksberg Arbejderes Byggeforening 1898-1998*.
- de Fine Licht, Kjeld, 1977, *En arbejderkoloni på Frederiksberg*.
- Floris, Lene, 2005, *Bedre Byggeskik. Bevægelse og bygninger*.
- From, Iben & Leo K. Jensen (red.), 2003, *Anton Rosen. Arkitekt og kunstner*.
- Furdal, Kim, 1990, "Vi står værre end nogensinde før. Opførelsen af det første kommunale boligbyggeri på Stejlbjergvej", *Fabrik og Bolig* 2 (s. 3-31).
- Grütter, Heinrich Theodor (red.), 2014, *Die Gartenstadt Margarethenhöhe. Architektur und Geschichte*.
- Harvey, William Alexander, 1906, *The Model Village and its Cottages*.
- Heiberg, P., 1912, "Indledningsforedrag om boligspørgsmålet", *Månedsskrift for Sundhedspleje* (s. 10-17).
- Heiberg, P., 1913, "Fremtidens Byer", *Illustreret Tidende* (s. 173, 184 og 200-201).
- Hendriksen, Kai, 1923, "Byplankongressen i Göteborg/ Den internationale Byplanudstilling i Göteborg", *Arkitekten* (s. 2692-74 og 329-338).
- Holm, Anne Dorthe, 2004, "Med kærlighed til hus og hjem. Arbejderboliger i de sønderjyske købstæder 1864-1920", *Årsskrift XVII for Cathrinesminde Teglværksmuseum*.
- Holten-Møller, Charlotte m.fl., 2000, *100 år og et kvarter. Fra træskotramp til vejbump i Den Hvide By i Valby 1898-1998*.
- Howard, Ebenezer, 1898, *To-Morrow. A Peaceful Path to Real Reform*.
- Howard, Ebenezer, 1902, *Garden Cities of To-morrow*.
- Hubbard, Edward & Michael Shipperbottom, 1988/2005, *A Guide to Port Sunlight Village*.
- Ipsen, Poul (red.), 1984, *Huse i Helsingør, 2: Haveboliger i Helsingør 1916-1926*.
- Jensen, Adolph, 1903-04, "Have-Byer", *Det ny Aarhundrede*, 1. årg. (s. 228-229).
- Kampffmeyer, Hans, 1911, *Die deutsche Gartenstadt. Zusammenfassende Darstellung über den heutigen Stand der Bewegung*.
- Knudsen, Gösta & Jørgen Nue Møller, 2006, *Mellem borgerskab og boligfolk. Historien om KAB 1920-2006*.
- Kolstrup, Søren, 1996, *Velfærdsstatens rødder. Fra kommune-socialisme til folke-pension*.
- Kristensen, Carl Ole & Kristian Isager, 1979, *Vesterbro-kvarteret i Odense. Registrant*.
- Lind, Egon m.fl., 2010, *De første 100 år i Lyset*.
- Lindgreen, Hans-Otto, 1998, *Fra kornmark til byggeforening. Valby og Omegns Byggeforening 1898-1998*.
- Lindner, Ralph & Hans-Peter Lühr (red.), 2008, *Gartenstadt Hellerau. Die Geschichte ihrer Bauten*.
- Magnusson, Jennifer, 2016, *Trädgårdsstaden - et hotad kulturmiljö? En undersökning av tillbyggnader och dess påverkan i trädgårdsstadsområdena Smedslätten, Ålsten och Äppelviken*.
- Mawson, Thomas, 1911, *Civic Art. Studies in Town Planning, Parks, Boulevards and open Spaces*.
- Metzendorf, Rainer, 1994, *Georg Metzendorf 1874-1934. Siedlungen und Bauten*.
- Migge, Leberecht, 1913, *Die Gartenkultur des 20. Jahrhunderts*.
- Miller, Mervyn, 2010, *English Garden Cities. An Introduction*.
- Nettlefold, J.S., 1910, *Practical Housing*.
- Paavilainen, Simo & Juhani Pallasmaa (red.), 1982, *Nordic Classicism 1910-30*.
- Pedersen, Kenno & Lars Bjørn Madsen, 1985, *Hamlets Vænge - det at bo*.

- Purdum, C.B., 1913, *The Garden City: a Study in the Development of a Modern Town*.
- Rask, Knud & Cora Boston Hansen (red.), 1996, *Studiebyens huse og godtfolk: en haveby gennem 75 år*.
- Rasmussen, Holger, 1911-12, "Moderne Byplanlægning og Boligreform i England", *Architekten* (s. 161-174, 177-188, 196-203 og 208-212).
- Rasmussen, Steen Eiler, 1973, *London. Den vidtudbredte storby/Det nye London. En storbyregion*.
- Ravn, Helle, 2011, *Gulerødder, græs eller granit. Danske parcelbushaver 1950-2008*.
- Rutherford, Sarah, 2014, *Garden Cities*, Oxford 2014.
- Rådberg, Johan, 1994, *Den svenska trädgårdsstaden*.
- Schinker, Nils, "Die Gartenstadterweiterung nach dem Ersten Weltkrieg", Lindner & Lühr, 2008 (s. 118-137).
- Schinker, Nils, 2013, *Die Gartenstadt Hellerau 1909-1945. Stadtbaukunst - Kleinwohnungsbau - Sozial- und Bodenreform*.
- Schmidt, Erika, 2012, "Gärten und Gemeinschaftsgrün in der historischen Gartenstadt. Ihre Rolle in Ebenezer Howards Konzept", Will & Lindner, 2012 (s. 72-83).
- Schollmeier, Axel, 1990, *Gartenstädte in Deutschland. Ihre Geschichte, städtebauliche Entwicklung und Architektur zu Beginn des 20. Jahrhunderts*.
- de Soissons, Louis, 1949, *Welwyn Garden City. New Town*.
- Stahl, Fritz, 1917, *Die Gartenstadt Staaken*.
- Trap, Cordt & Olaf Schmidh, 1901-02, "Danske Arbejderboliger", *Architekten*, IV (s. 273-310).
- Uldall, Adam, 1975/2007, *En haveby bliver til - og træk af livet her*.
- Voss, Henry, 2011, *Grøndalsvænge. En hundredårig haveforening i København*.
- Ward, Stephen (red.), 1992, *The Garden City. Past, present and future*.
- Weigel, Marianne, 2005, *Er der havebyer i Odense?* (upublic. opgave, SDU: Odense).
- Will, Thomas & Ralph Lindner (red.), 2012, *Gartenstadt. Geschichte und Zusammenfassung einer Idee*.
- Will, Thomas, 2012, "Gartenstädte von morgen - Was bleibt von der Idee. Ein historisches Resümee zu Beginn", Will & Lindner (s. 24-49).
- Wolff, Friedrich, 2012, *Gartenstädte in und um Berlin*.

Danish garden cities 1898-1925 - comparisons with England and Germany

By Helle Ravn & Peter Dragsbo

Summary

The article presents one of the first comparative studies of European garden cities, dealing with those in Denmark, England and Germany. First, the introduction and development of the concept of the garden city in Denmark is reviewed, from the pre-Howardian workers' associations to the height of the popularity of garden cities in 1910-1925, when cooperative societies, housing companies, municipalities, industrial concerns and private owners built garden cities. Second, comparisons are made with England

and Germany, where the article partly examines the inspiration behind Danish garden cities, and partly shows the extent to which the concept of the English garden city, in both Denmark and Germany, merged with national, social and political agendas, as well as with cultural and architectural traditions and values. In conclusion, the English garden city was not simply transposed. The terms German garden city and Danish garden city are more appropriate.

Keywords: Garden Cities, Garden Suburbs, Denmark, England, Germany, Gardens of Garden Cities, Self-sufficiency, Workers' housing associations, Town-planning, Landscape, comparative analysis, social and cultural context

Transformasjonen av Halsnøy kloster til verdslig gårds- og residenskompleks i perioden 1537–1800

av Lars Jacob Hvinden-Haug & Regin Meyer

På Skoklosters slott i Sverige finnes et maleri av gården Halsnøy kloster nær Bergen i Norge. Maleriet er datert 1656 og signert av kunstneren Elias Figenschou (fig. 1). Maleriet kom til Skokloster som krigsbytte fra Danmark i Carl Gustaf Wrangels tid. Dette er den første kjente fremstilling av et norsk landskap.

Halsnøy kloster var før reformasjonen et av Norges største klosteranlegg, og ga navn til lensherreresidensen og herregårdsanlegget som fulgte. Klosterkomplekset har vært kjernen i endringsprosesser hvor man har tilpasset eksisterende murbygninger etter funksjonelle behov, økonomiske forhold, idealer og rådende byggeskikk. I prosessen er funksjoner blitt videreført fra middelalderen, og nye funksjoner og bygningselementer er tillagt. Den historiske kontinuiteten kan følges gjennom 800 år.

Ved arkeologiske undersøkelser og etterfølgende restaureringer har det vært et overordnet fokus på de middelalderske bygningslevningene, noe som også følger av 18-1900-tallets selektive historievinkling i Norge, og den norske lovgivningen som setter reformasjonen 1537 som grense for automatisk fredede levninger. De etterreformatoriske levninger er oftest registrert arkeologisk, men er sjelden fortolket. Disse gir en sjelden mulighet til å få innblikk i eldre norsk herregårdskultur. Sammenstillingen av middelalderens murte klosteranlegg og herregårdens

tømmerbygninger viser en type sammensatt herregårdsbebyggelse som sjelden er dokumentert, og som generelt i Norge ble erstattet av ny bebyggelse av mer representativ karakter på 1800-tallet.

I dag kan Halsnøy klostres bygningshistorie vanskelig leses og forstås på stedet fordi gården gjennomgikk omfattende endringer omkring 1840. Artikkelen bidrar til å belyse og formidle transformasjonen fra et monastisk anlegg til profant gårdsanlegg. Utformingen i ulike etterreformatoriske faser illustreres ved hjelp av en rekke rekonstruksjoner med utgangspunkt i tidligere neglisjerte arkeologiske strukturer, Figenschous maleri, nye georadarundersøkelser samt samtidige skriftlige kilder. Sammenstilte skriftlige og arkeologiske kilder danner et interessant grunnlag for å studere kontinuitet, brudd og endringsprosesser. Klosterets grunnplan har i stor grad lagt premissene for bygningsutviklingen etter reformasjonen fordi middelalderens fundamenter og underetasjer ble gjenbrukt, parallelt med påbygginger av trekonstruksjoner som i mindre grad har satt spor etter seg.

Som besøksattraksjon oppleves først og fremst klosterets bygningshistorie gjennom ruiner og stående middelalderrom, med et tidsprang til en stående hovedbygning fra 1840. Middelaldermurene formidler deler av et omfattende klosteranlegg som fra 1300-tallet ikke bare

FIGUR 1. Figenschous oljemaleri fra 1656 med perspektiv mot sør. Tunet omgis av bygningsfløyer fra middelalderen som fremdeles var i bruk. Øverst til venstre sees klosterkirken som en ruin og bak denne står Otte Krags nye hus sentralt plassert. Ved dette står ytterligere to bygninger med opprinnelse fra klostertiden. Fra vestfløyens port går veien ned mot Klostervågen hvor det står naust, brygge og sjøhus. Maleriet viser en mengde figurer som illustrerer herregårdslivet; hjortedyr, fiskere, bønder og tjenere. Skoklosters slott, bildnummer T 6347.

besto av den sentrale klosterfirkanten men også eksterne bygningsfløyer omkring en ytre klostergård. Klosteret ble slik et av de største i landet og regnes som det rikeste i inntekter ved reformasjonen.¹ Langt vanskeligere er det å forstå tidsgapet mellom oppløsningen av klosteret etter 1536 og frem til 1840. For den som ikke kjenner bygningshistorien fremstår disse 300 årene visuelt sett som et arkitektonisk tomrom. Spørsmålet melder seg følgelig hvor vidt de storslåtte klosterbygningene faktisk lå brakk etter reformasjonen og om virksomheten var på et bunnivå. Som for mange andre klosterlokaliteter er det igjen murene som taler høyst mens forsvunne trebygninger vanskeligere lar seg formidle.

Kilder og metode

Forfatterne ønsker i denne artikkelen å fylle dette tidsrommet ved hjelp av skriftlige, billedlige

og arkeologiske kilder, med følgende hovedproblemstillinger:

- Hvordan ble Halsnøy kloster endret til et verdslig gårds- og residenskompleks?
- Hvordan ble bygninger fra middelalderen videreført og ombygget for å tilpasses nye tiders bruk?

Hovedfokuset er på Halsnøys bygninger og arkeologiske levninger på "klostertunet". Dette området avgrenses av selve klosterfirkanten i øst og de ytre fløyene mot nord, vest og sør. Samlet sett definerte dette den indre og den ytre klostergården. Etter middelalderen ble klosterfirkanten med kirken gradvis revet, og klostergården ble slått sammen til et stort gårdstun som ble kalt borggården. Et viktig utgangspunkt i forståelsen av endringsprosessene etter reformasjonen vil være bygningene som stod da klosteranlegget var på sitt største omkring år 1300. I artikkelens

tolkninger og diskusjoner er det imidlertid perioden fra reformasjonen til byggingen av hovedhuset i 1840 som vil bli vektlagt. Virksomheten på klostertunet fortsatte under familien Juel inn til Sunnhordland museum ble eier i 1956.

Artikkelen kombinerer skriftlige, billedlige og arkeologiske kilder. Besiktigelsesdokumenter fra tidsrommet 1659 til 1800 er tolket for å beskrive bygningene, deres plassering samt tilhørende funksjoner. De forholdsvis gode beskrivelsene av bygningene i denne perioden skyldes at eiendommen var krongods. Kongen skulle informeres om eiendommens tilstand når en ny lensherre eller forpakter skulle overta. Det ble derfor stadig avholdt besiktigelser med verdiangivelser som beskriver forfall og forbedringer i avgående og fungerende forvalteres tid, bevart fra 1659. Utgravninger i 1938–39 og 1961–64 utgjør det arkeologiske grunnlaget for klosterets grunnplan og bygningshistorie, men også etterreformatoriske levninger ble stedvis avdekket men lite vektlagt. En georadarundersøkelse ut-

ført av Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) i 2014 gir et supplerende kildemateriale for bygningslevninger under bakkeoverflaten². Undersøkelsen kunne bekrefte at mange av fundamentene som ble observert på 1800- og gravd ut på 1900-tallet er fremdeles til stedet, samtidig som også ukjente graver, et nettverk av grøfter og enkelte etterreformatoriske spor ble detektert.³ Som en viktig del av tolkningsprosessen har forfatterne utarbeidet rekonstruksjonsskjemaer av hovedbygningen i tre hovedfaser og slik forsøkt å illustrere bygningshistorikken i tidsrommet 1537–1800. Fortolkning gjennom tegning har resultert i planskjemaer som beskriver forfatternes sammenstilling av arkeologiske funn og kildene for øvrig.

Artikkelen har utgangspunkt i Norsk institutt for kulturminneforskning strategiske institutt-satsninger 2016–20 støttet av Norges forskningsråd. Forfatternes arbeid er del av en gruppe bygningsrelaterte forskningsprosjekter som drøfter materielle endringer oppstått i forbindelse med

FIGUR 2a. Klosterkirkens grunnplan markeres i dag med hellesteiner. Øverst til høyre sees den ytre nordfløyen og i midten lengst bak, den ytre vestfløyen. Hovedhuset til venstre ble bygget ca. 1840 og står over mye av klostergården. FOTO MOT VEST: Regin Meyer (RM) 2017.

reformasjonen, og vil omhandle flere norske klosteranlegg.

Antikvariske beskrivelser og arkeologiske undersøkelser 1826–2013

I århundrene etter reformasjonen ble flere av klosterbygningene på Halsnøy kloster gradvis redusert gjennom forfall og rivning. På 1800-tallet sto uthus, bolighus, gjenværende klosterrom og ruiner side om side før mye av området ble utplanert i forbindelse med at den siste hovedbygningen på tunet ble reist i 1840 (fig. 2a). Det er også i begynnelsen av dette århundret at man kan spore en begynnende antikvarisk interesse for disse bygningsrestene og deres opprinnelse. I 1826 og 1838 la Bergensbiskopen Jacob Neumann ut på to av sine reiser på Vestlandet for å kartlegge kulturminner hvorav ruinene på Halsnøy inngår.⁴ Han etterfølges i 1830 med Jens Krafts topografisk-statistiske beskrivelse⁵

og omtrent ti år senere fikk løytnant Hertzberg tegnet den første kjente dokumentasjonsplanen. Eierne løytnant Juel hadde da avdekket klostermurer slikt at Hertzberg kunne dokumentere bygningsrester som siden skulle gjenbrukes i den nye hovedbygningen.⁶ Planen ble et viktig grunnlag for Christian Langes tolkninger i verket "De Norske Klosters Historie i Middelalderen".⁷ I 1885 og 1894 undersøkte B.E. Bendixen gjenstående levninger for *Foreningen til norske Fortidsmindesmærkers Bevaring* og kunne da berette at klosterfirkanten og kirken var nedrevet.⁸

Av registreringsmaterialet fra 1800-tallet fremgår et overordnet fokus på klosteret og middelalderens arkitektur. Dette er her betydningsfulle kilder på grunn av middelalderrommenes gjenbruk og videreføring i de etterfølgende århundrene. Særlig interessant er det at bygningen kalt "Steenstuen" blir fremhevet og navngitt spesifikt. I 1830 kunne Jens Kraft berette at stenstuen: *...udgjør en Deel af den nuværende Hovedbygning ...*⁹ Stenstuen inngikk altså i en

FIGUR 2b. Ruinen NS1/NS2 er tidligere tentativt tolket som "abbedens bolig" (nærmest) og klosterets kjøkken. I lensherretiden ble disse som fruerstue og kjøkken, sistnevnte med en overetasje kalt "Steenstuen". FOTO MOT SØRØST: Regin Meyer (RM) 2017.

større hovedbygning som ble revet ti år senere da dagens hovedbygning ble oppført. På tre av planene fra 1800-tallet (Hertzberg, Lange og Bendixen) er stenstuens plan gjengitt forskjellig; som et enkeltstående rom eller med tilknyttede rom på sidene. Som det vil fremgå i denne artikkelen har stenstuen, som også kalles murstuen og munkestuen, vært selve kjernen i det etterreformatoriske anlegget.¹⁰

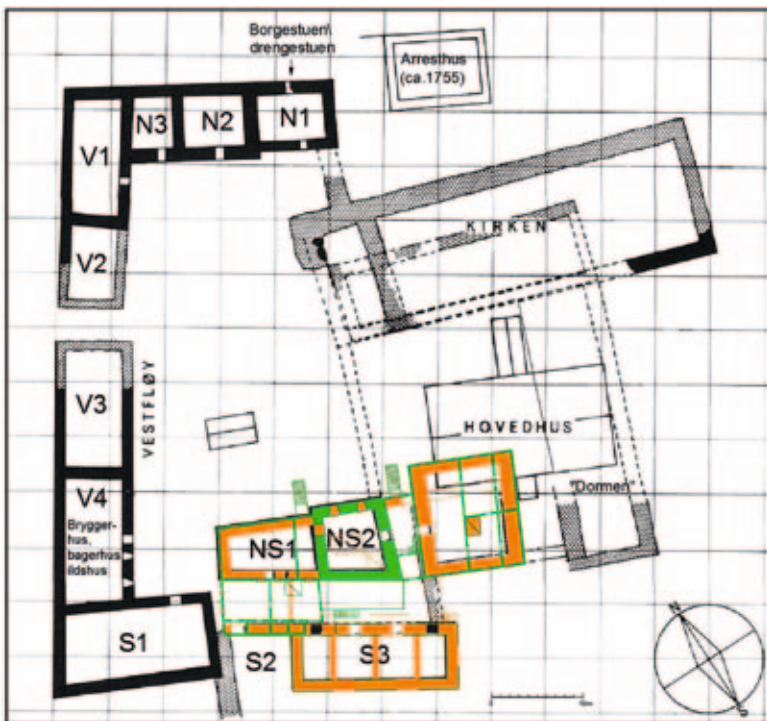
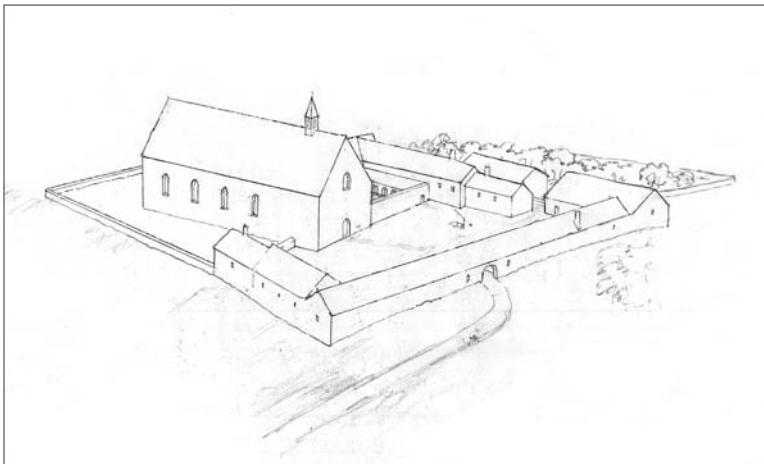
På 1900-tallet kom de første store utgravningene som gav en større forståelsen av klosterets

grunnplan og middelalderens bygningshistorie. Den første av disse ble iverksatt i 1938 under ledelse av arkitekten Gerhard Fischer som gjennom en lang karriere befattet seg med flere undersøkelser av middelalderanlegg i Norge enn noen andre.¹¹ Etter at murlevningene var blitt avdekket ble de restaurert og i flere tilfeller tilført murskift for bedre synliggjøring av klosterets utforming.¹² I arbeidet fremgår det et tydelig ønske om å fjerne eller neglisjere uinteressante etterreformatoriske spor og å mure om partier i henhold til Fischers oppfatning av klosteranlegget. Blant annet ble vinkelrette hjørner tatt ned og murt om med fortanninger for å vise at murflukter skal ha fortsatt videre i henhold til hans tolkninger.¹³ Av dette fremgår en rendyrking av middelalderens klosteranlegg hvor Fischers "sannheter" ble etablert og forevige i en ruin som vanskelig kan tilbakeføres. Den neste store arkeologiske undersøkelsen ble gjennomført i 1961–63 under ledelse av Hans Emil Lidén og var rettet mot klosterkirken samt deler av klosterfirkantens sørfly og østfly.¹⁴ Mye av dette var partier hvor Fischer ikke hadde blitt ferdig og arbeidet er langt mer detaljert dokumentert enn det vi ser på 1930-tallet. Lidéns undersøkelse er av særlig interesse nettopp på grunn av hensynet til etterreformatoriske kilder og levninger, noe som blant annet ble dokumentert i klosterfirkantens sørfly.¹⁵

Hovedbygningen etter reformasjonen er tidligere behandlet av Hans Emil Lidén i boken *Halsnøy Kloster. Til kongen og Augustins ære* publisert i 2013.¹⁶ Han baserer seg i likhet med forfatterne av denne artikkelen på Figenschaus maleri, besiktigelser og arkeologiske spor. Lidén antok imidlertid at Figenschaus maleri av Otte

FIGUR 3a. Rekonstruksjonsforsøk av klosteret omkring reformasjonen i den skikkelse det fikk ca. 1300, sett mot sørøst. Tegning av Lars Jacob Hvinden-Haug (LJHH) 2018.

FIGUR 3b. Engers oversiktsplan fra 1938–40 supplert av Lidén i 1961–64. Svarte konturer viser synlig murverk. Skravur viser fremgravede spor i form av murer og fundamenter. Enkle konturer viser nyere tids bygninger. Hovedhuset fra 1840 som fremdeles står i dag er markert sør for klosterkirken (Lidén 1968; Hommedal 2004). Den omtalte hovedbygningen er gjengitt i farger for perioden 1659–1800.

Krags bygning fra 1649 viser et ikke gjennomført prosjekt. Han forsøker ikke å beskrive hovedbygningens plan og sammensetning, men beskriver den som et komplisert og villkårlig disponert anlegg med separate takformer og bygningskropper.¹⁷ Einar Sørensen har 2010 skrevet et upublisert manus om Otte Krags bygning der han tolker fasadeutformingen og hevder utformingen kan være basert på palladianske forbilder.¹⁸

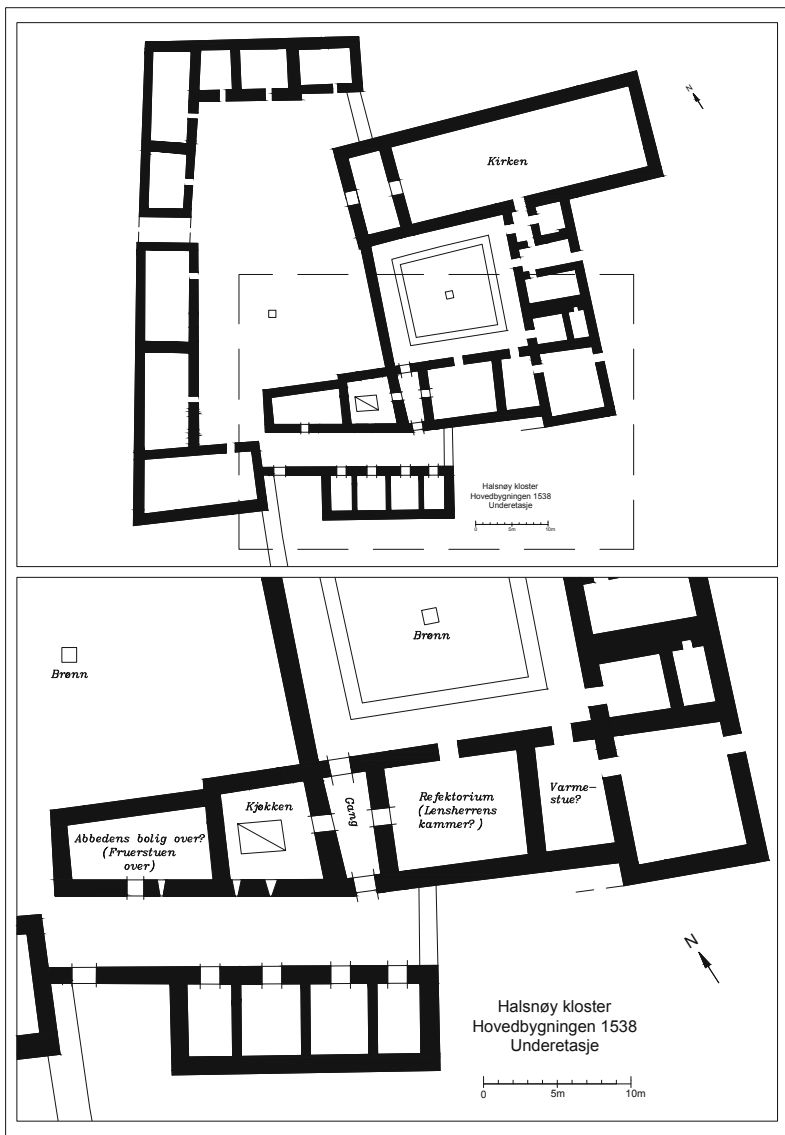
Middelalderens klosteranlegg på Halsnøy

Halsnøy kloster har navnet fra Halsnøya i Sunnhordland, ca. 70 km sør for Bergen, med beliggenhet på et høydetrug på en av øyas smale "halser". Klosteranlegget er et av 31 kjente i Norge og et av 6 augustinerklostre.¹⁹ En kilde fra 1500-tallet forteller at klosteret ble grunnlagt i 1163/1164 av jarlen Erling Skakke i sammenheng med at sønnen Magnus Erlingsson ble kronet til konge i Bergen samme år.²⁰ Bakgrunnen for dette sees mot et samarbeid mellom erkebiskop Øystein og kongemakten om å styrke deres maktposisjoner i en konfliktfylt periode preget av opprør og borgerkrigsutbrudd.²¹ Klosteret vokste seg stort i de påfølgende århundrene, både som bygningsanlegg og i inntekter. Ved reformasjonen var Halsnøy Norges rikeste klostergods.²² Av det arkeologiske materialet tolker Lidén en betydelig utvidelse av klosteret omkring år 1300, trolig etter en omfattende brann.²³ Man fikk med dette tre ytre fløyer vest for den eksisterende klosterfirkanten, samt at en ny og større klosterkirke ble oppført (fig. 3).²⁴

Dagens synlige ruiner og middelalderrom viser i hovedsak denne utvidelsen med følgende rombetegnelser: Ytre nordre fløy (N1-N3), ytre vestre fløy (V1-V4) og ytre søndre fløy (S1-S3). Langt mindre står igjen av selve klosterfirkanten. En hellesteinsmarkering i marken formidler klosterkirkens to byggefaser, mens en forsenkning i bakken viser korsgangens nordvestre hjørne (fig. 2a). Av østfløyen ser man ingenting, men en georadarundersøkelse i 2014 kunne påvise at enkelte partier fremdeles ligger under marken.²⁵ I 1961-63 avdekket Lidén flere rom i sørflyøyen, blant annet med etter-reformatoriske faser. Sør-

fløyens levninger er i dag under bakkeoverflaten men en vestlig utvidelse er fremdeles synlig som to ruinrom (NS1-NS2), der i blant klosterets kjøkken (fig. 2b). Det er fremdeles et åpent spørsmål hvor vidt klosterfirkanten hadde en vestfløy eller bare en sperremur.²⁶ Sammenstiller man de arkeologiske levningene med Hertzberts plan får man et omfattende klosteranlegg som samlet har hatt en utstrekning på 67 meter nord-sør og 72 meter øst-vest. Klosterfirkanten virker fra sin eldste fase å ha fulgt normen for et klosterplan med bygningsfløyer plassert vinkelrett omkring en klostergård med unntak av et eventuelt fravær av en vestfløy. Et slikt fravær er uvanlig men ikke unikt. Det kan dessuten ha sin forklaring i at man ikke har hatt lekbrødre som ellers ville holdt til i en vestfløy. I begge kirkefasene ser man en utforming hvor både kor og skip har samme bredde, noe som er en typisk klosterkirkeplan, men i siste fase strekker kirken seg langt forbi klosterfirkanten østover. Formen går igjen hos cistercienserordenen i Norge og da gjerne med siderom (kapell/sakristi), mens hos augustinerne veksler kirkeutformingene i større grad.²⁷ Mens klosterfirkanten følger kirkens orientering, følger de ytre bygningsfløyene heller stedets topografi og forlengelsen av sørflyøyen er en kombinasjon av dette. Kun tre av de norske klostrene har bevarte ytre anlegg og bygninger.²⁸ Det finnes ikke grunnlag for å si om arrangementet av de ytre fløyene på Halsnøy er et særskilt augustinsk fenomen, men mer generelt har flere klostre uavhengig av orden hatt ytre gårder i ulike størrelser avgrenset av bygningsfløyer, portbygning og murer.

Tolkningene av romfunksjonene i disse ytre fløyene har vært noe sprikende. Lidéns tentative romtolkninger er interessante men som han selv påpeker må mye karakteriseres som gjetninger. Den ytre nordfløyens østre rom (N1) er et av få rom som har blitt knyttet opp mot middelalderkilder da en tjenerstue omtales i 1310. Rommene ved siden har blitt foreslått med lagerfunksjon i middelalderen.²⁹ For funksjonen til den ytre vestfløyen trekker Lidén frem klosterets underhold av proventsfolk, gjestehus for tilreisende samt rom for syke og tjenestefolk. Som ved andre klostre skulle disse bo separat fra brødrene

FIGUR 4. Plan over fruestuen, kjøkkenet og lensherrens kammer slik det kan ha sett ut ved midten av 1500-tallet. Plantegning av LJHH, omgjort til digital tegning av RM.

enes om funksjonen for stenstuen (NS₂). Lange så for seg *sandsynligvis sygestuen*, mens Lidén tolker rommet som munkenes kjøkken blant annet ut fra levningene etter et ildsted.³¹ For rommet ved siden av foreslår Lidén tentativt at dette var gjestehuset, omtalt i 1310 som *domus hospitium* og som Abbed Erik ville gjøre om til abbedens hus (*domus abbatis*).

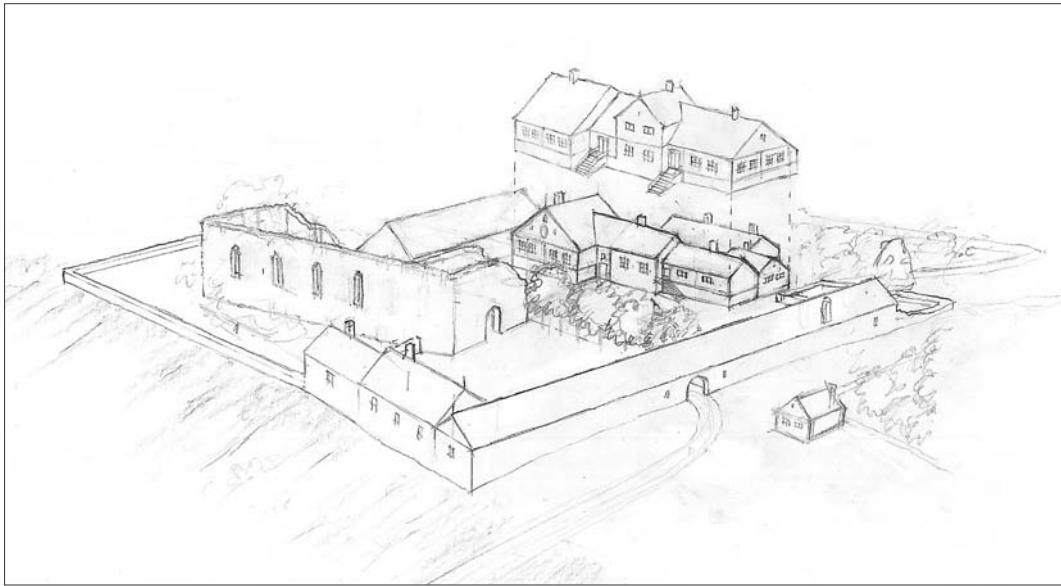
Utviklingen fra klosterets oppløsning til situasjonen i 1659

Med reformasjonen ble kirkens gods i Bergenhus stift tillagt kongen, og for Halsnøy innbar dette at klostergodset ble gjort om til krongods. Krongodset ble forlenet danske adelsmenn med ett unntak.³² Halsnøy var ved reformasjonen Norges mest godsrike kloster, og mengden gods ble i kronens eiertid noenlunde opprettholdt frem til salget i 1758.³³ Lensherrene oppholdt seg sannsynligvis sjelden fast på Halsnøy; en fogd hadde det daglige forvaltningsansvaret på lensherrens vegne. I 1538 ble Jens Splid forlenet med Halsnøy klostergods sammen med Hardanger len, og senere synes disse to lenene å være nær sammenknyttet og i blant omtalt som ett ("Halsnøy kloster og Hardanger len").³⁴

Ingen kilder forteller konkret hva som skjedde med klosterbygningene i denne overgangsfasen. Men ettersom at Halsnøy kloster mot slutten av middelalderen er ansett å ha vært det rikeste klosteret i Norge sannsynliggjør det at bygningene fremdeles stod da lensherretiden begynte.³⁵ Spørsmålet er da hvilke rom og bygninger som fremdeles hadde bruksverdi og hvilke som ble vurdert som overflødige eller for kostbare å videreføre. Først i 1642 finner vi den første dokumenterte rivningen da lensherren Erik Ottesen Orning fikk kongens tillatelse til å ta 400 steiner fra kirken til *sin Gaard dermed at forbedre*.³⁶ Dette bekreftes av Figenschous maleri fra 1656 der klosterkirken er fremstilt som en ruin (fig. 1). Når maleriet viser at Otte Kraghs nye

og må dessuten ha hatt et eget kjøkken og egne spisesaler. I tillegg må fløyen ha hatt forrådsrom og rom for leilendingsavgiften fra klosterets eiendommer.³⁰

Den ytre fløyen i sør tolkes ikke som en sammenhengende fløy men som to bygninger forbundet med en mur. I følge Lidén kan rommet lengst vest ha vært delt i to for proventsfolkene, henholdsvis for de syke og de friske. Dette fraviker fra 1800-tallets tolkninger av middelalderen hvor Hertzberg mente at gjeste- eller sykestuene hadde vært i rommet lengst øst, mens Lange så for seg her *uden tvivl Gjæstestuen* med tre rominndelinger. Likedan har man ikke klart å

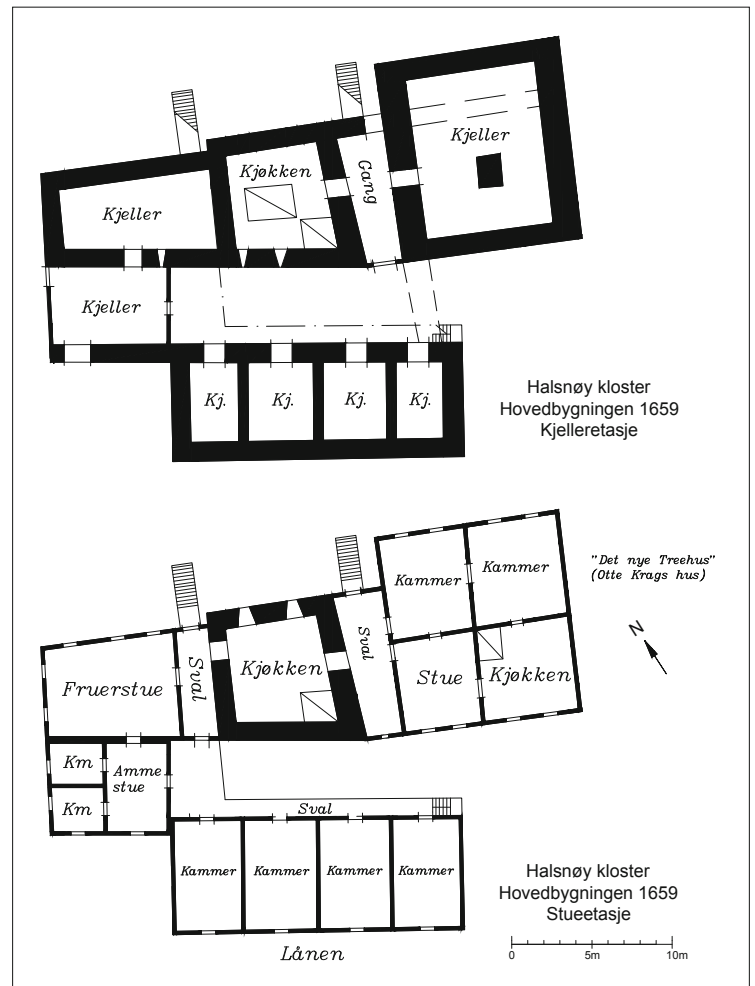

FIGUR 5. Situasjonen i 1659 med hovedbygningen i perioden 1707–1800 tegnet inn over. Rekonstruksjonstegning i perspektiv mot sørøst av LJHH 2018.

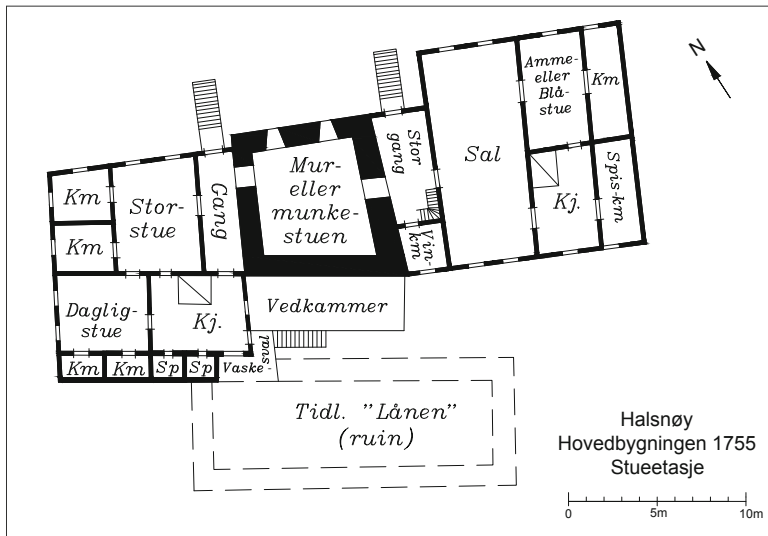
hus er omkranset av den ytre nordre og ytre vestre klosterfløy samt to andre bygninger forstår vi at disse har unngått nedrivninger og hadde sannsynligvis funksjoner i anlegget.

Til å belyse de øvrige bygningene i maleriet kommer det eldste besiktigelsesdokumentet fra 1659 med flere relevante opplysninger. Når man viser til "Det Nye Treehus" identifiseres dette som Krag's hus nettopp ut fra maleriets datering 1656 og besiktigelses datering 1659. Når samme kilde også viser "Dend gamle Fruerstue" som ... *hvilchen Jngen nu mindis, naar dend er bygt* ... forstår vi at denne må være vesentlig eldre. Fruerstuen var ikke begrenset til oppholdsrom for kvinnene men har fungert som dagligstue. På Halsnøy er det særlig rommet ved siden av "Steenstuen" som virker sannsynlig for en slik bruk (NS1) (fig. 2b/fig. 4). Rommet lå ved siden av kjøkkenet fra middelalderen og begge må derfor være videreført i etter-reformatorisk tid. Beliggenheten kan dessuten passe godt med Lidens tentative tolkning av rommet som gjestehus gjort om til abbedens bolig, og må i så fall ha vært godt egnet for stuerom.

I tillegg bør et herrekammer for lensherrens midlertidige opphold i lenet ha eksistert før

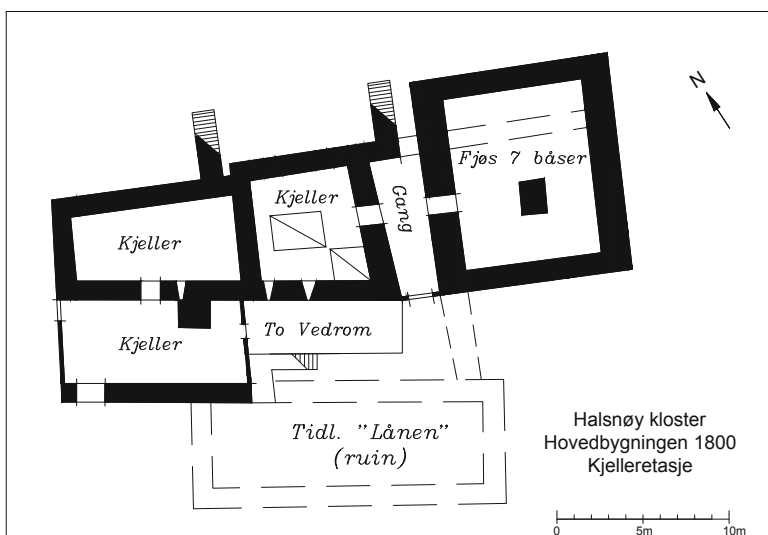

FIGUR 6. Situasjonen i 1659 (jmf. fig. 5). Plantegning av LJHH, omgjort til digital tegning av RM.

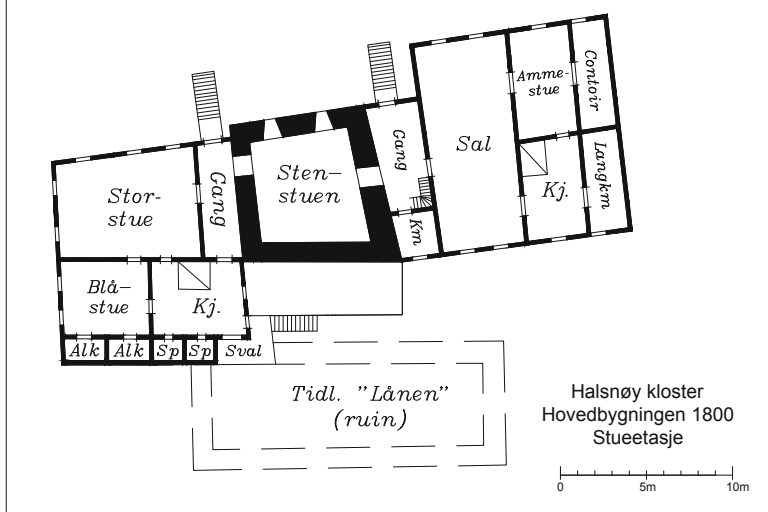
FIGUR 7. Situasjonen i 1755. Plantegning av LJHH, omgjort til digital tegning av RM.

FIGUR 8. Situasjonen i 1800. Plantegning av LJHH, omgjort til digital tegning av RM.

Otte Krag oppførte det store nye hus for dette formål i 1649. Et herrekammer kan ha ligget nettopp der Krag bygget sitt tømmerhus, og da med eventuell gjenbruk av klostermurene som høy kjellermur til det nye huset. På dette stedet i klosteret var etter det vanlige skjema for klosteranlegg sørflyøyen med *refektoriet*, altså spisesalen (fig. 4). Det er sannsynlig at spisesalen kan ha blitt tatt i bruk i den første lensherresidensen i nær sammenheng med abbedens presumtive bolig som ble til fruerstuehuset med kjøkkenet i mellom. Refektoriet hadde i likhet med abbedens bolig sannsynligvis ildsted og et areal på minst 50 m². Dette var passende for et større oppholdsrom, noenlunde av samme størrelse som fruerstuen. På Utstein kloster ble refektoriet etter reformasjonen innrettet til fruerstue.³⁷ Nærheten til kjøkkenet må ha vært utslagsgivende for organiseringen av klosterrom til nye boligformål.

Ifølge besiktigelsen fra 1659 fortsatte man å bruke klosterrommene hvor munkenes kjøkken og abbedens bolig synes å ha vært. Middelaldermurene utgjorde kjelleretasjen mens overetasjen var i tømmer. Stenstuen (som i 1755 kalles "Mureller Munkestuen") var imidlertid murt i to etasjer og rommet i 1672 kjøkkenet i begge etasjer (fig. 6). Etter den gamle Fruerstue og kjøkkenet nevner besiktigelsen 1659 amme-stuen og "de thoe Smaa waaninger derhos", som må ha ligget på sørsiden der det var plass mellom de eldre middelalderbygningene. Boligen i form av selve fruerstuen (dvs. dagligstuen), sovekamre og barnekammer (amme-stue) lå i en tømmerbygning ovenpå to høye kjellere, og direkte tilknyttet kjøkkenet i stenhusets annen etasje. Dette var da standardrom i en residens.³⁸ Den egentlige beboer av fruerstuehuset må i lange perioder ha vært lensherrens fogd. Vi mangler foreløpig oversikt over hvor varige lensherrenes opphold var på Halsnøy kloster. Når lensherren var fast bosatt der må fogden enten ha bodd på en an-

FIGUR 9. Ytre vestre bygningsfløy med inngang til det som var "bryggerhuset". FOTO MOT NORDVEST: RM 2009.

nen gård i lenet eller helst i et annet våningshus på gården for å ha tilsyn med driften.

I 1659 beskrives "Dend gamle Laan og de Smaa Kammer med Kielder" og "under bag wed dend gammel Fruerstue udj mod Frugt haven". "Lån" betegner en langstrakt hustype og med frukthavens beliggenhet i sør/sørøst³⁹ må denne bygningen identifiseres med klosterbygningen i sør (fig. 6). Lånen hadde følgende middelaldermurer i kjelleren og kammere i tømmer over. Adkomsten til disse har sannsynligvis foregått via fortsettelsen av svalen fra Fruerstuen og kjøkkenet på nordsiden. "Lonnen" omtales senest i 1707 da den ble forbedret, men nevnes ikke i 1725 og senere.

Lensherren Otte Krag's hus omtales i besiktigelsen 1659 som "Det nye Treehus" med "en liden stue ud imod Haven", altså mot sør/sørvest (fig. 6). Figenschau's maleri viser det med kong Fredrik 3.s monogram og dateringen 1649 i gavlen. Det må ha vært kvadratisk i plan; ca 13 meter × 13 meter. Huset hadde en etasje med kjøkken, to kamre og stue (før 1707 ble stuen

og et kammer slått sammen til en stor sal). Det dro nytte av sørfløyen i klosterfirkanten, men har hatt større utstrekning mot nord og i rekonstruksjonstegningen er nordveggen plassert på muren mellom klosterhagen og søndre korsgang. Med dette huset har Otte Krag fått et spesialisert appartement slik det var blitt vanlig på herregårdene ved midten av 1600-tallet, med egne sovekamre og egen stue/forgemakk for å motta besøkende, her med eget kjøkken i direkte tilknytning. Otte Krag's "store hus" var lensherrens bolig ved hans besøk i lenet. Den overdrevne størrelse huset er gitt på Figenschou's maleri fra 1656 viser dets betydning, og fremstillingen av huset var antagelig også hensikten med maleriet. I virkeligheten var ikke huset spesielt stort, men det var usedvanlig bredt og hadde et markant tak. Det hadde en såkalt "paviljongplan". Plantypen tilhører renessansen og fikk stor utbredelse i byenes borgerhus, men først i annen halvdel av 1600-tallet. Rekker med gjennomgående rom langs en svalgang hadde tidligere vært vanlig for store hus.

FIGUR 10. *Kjøkkenet under "Steenstuen". FOTO MOT VEST: RM 2017.*

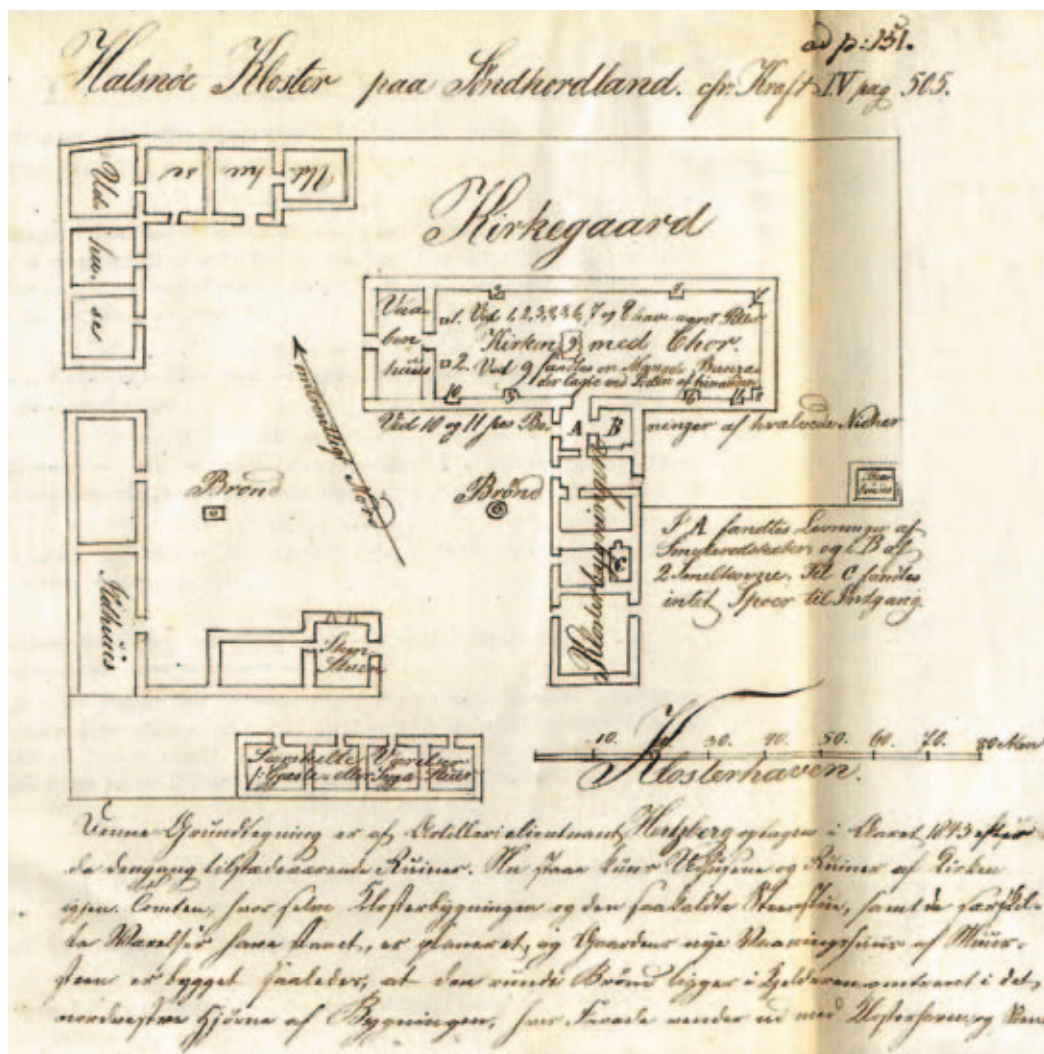
Huset til Otte Krag var derfor ganske uvanlig da det ble oppført. Bygningens planløsning var tidlig på 1600-tallet brukt ved høyadelens jaktgårder.⁴⁰ Einar Sørensen har vist til mulige palladianske forbilder for Krags bygning på grunn av fasadeopprissets proporsjoner.⁴¹ Etter Figenschous maleri å dømme skal det ikke utelukkes.

Øst for Krags hus sto fremdeles klosterfirkan- tens østfløy i 1659 med dormitoriet (opprinnelig med munkenes sovesal i annen etasje): "en gammel bygning Dormen kaldet". Bygningen omtales med hvelvede rom. Lensherrens residens ble ikke etablert i denne murbygningen, i motsetning til på Utstein kloster. Når den ble revet helt ned er uvisst, antagelig forsvant den langsomt i løpet av 1700-tallet som bygningsmateriale etter at taket falt inn etter 1659.

Willum Hansens hovedbygning og utviklingen 1703–1840

I 1660 ble eneveldet innført og lensherresyste- met trinnvis opphevet. Krongodset ble i perio- den 1685–1719 forpaktet bort, men dette syste-

met gikk man bort fra. Fra 1719 frem til kronens salg av godset i 1758 var det i stedet kongens fogder i Sunnhordland og Hardanger som ble satt til å forvalte godset. Stiftsamtsskriver i Ber- gen assessor Willum Hansen var forpakter på Halsnøy i perioden 1703–11. Den gamle fru-erstuebygningen ble erstattet av ham med en nybygning 1703–07. Krags bygning ble beholdt og rommet sal og gjesteværelser. Kjøkkenfunk- sjonen ble flyttet ut av stenstuen som dermed ble til et stuerom (fig. 7). Assessor Hansen til- hørte en klasse av velstående embetsmenn og har hatt behov for en mer tidsmessig bolig når han oppholdt seg på gården. Da kjøkkenet ble omgjort til stue, ble det etablert en sammen- hengende romfil etter tidens idealer, istedenfor to separate appartementer. "Stenstuen" var en vanlig betegnelse på herregårdene, som i likhet med betegnelsen "riddersal" er en romantise- rende 1700-tallsbetegnelse, selv om den også uttrykte konstruksjonsmateriale. "Munkestuen" var en passende parallell betegnelse i tidligere klosteranlegg, og i 1755 bar stenstuen denne be- tegnelsen. Assessor Hansens nye bygning på fru-

FIGUR II. Etter Hertzbergs plantegning utført ca. 1840. Riksantikvarens arkiv.

erstuens kjeller inneholdt kjøkken, to stuer og to kamre (eller alkover), og var sammenbygd med de eldre deler. Interiørene i hovedbygningen ble beskrevet i besiktigelsene 1755 og 1800. Det viser en standsmessig bolig på høyde med standarden ved privateide herregårder i tiden.

Da assessor Hansen bygde sitt hus etterstrebet han barokkens idealer. Det hele ble samlet, panelt, sammenbygd og snekret sammen med ganger og kamre med to monumentale steintrapper og stenstuen forsynt med en gavl og forhøyet som monumentalt midtparti mellom de to stuebygninger av tømmer som fikk takmøner i samme retning. Hansen ville i tråd med tidens

mote skape et monumentalt anlegg med så mye symmetri og orden som mulig uten de smau og smett som det gamle anlegget må ha hatt. Teglpanner og rødmaling fikk bygningen imidlertid ikke før i kammerråd Andreas Heibergs tid, etter 1733.

Hovedgården ble drevet av en rådsman med omkring femten gårdsdrenger og jenter. Forvalteren holdt to fullmektiger for administrasjonen av godset.⁴² Den siste forvalter og første privateier var kgl. fogd Andreas Juel som kjøpte hovedgården i 1758. De knapt 300 gårder og gårdparter som tilhørte godset solgte kronen separat. De fleste ble solgt til bøndene som brukte dem.

Den gjenstående hovedgården Halsnøy Kloster var imidlertid den største gården i Hordaland frem til 1900-tallet.⁴³ Det store hus fra assessor Hansens sammenbygging og nybygging sto frem til 1840 da det ble erstattet av et nytt murhus (fig.2a) oppført av stein fra ruinene, utformet av daværende eier løytnant Juels svoger Ole Georg Olsen på Einstadbøvoll i Sveio.

Når man endret bygningsmassen valgte man stort sett å oppføre tømmerbygninger. Dette var langt rimeligere enn å oppføre murhus som ville ha trengt faglig kompetanse som ikke fantes lokalt, selv om bygningsmateriale forelå. Antagelig har tømmerbygninger vært ansett som mer komfortable for boligformål; bygninger som ble oppført av mur var fjøs og arresthus.

Funksjonskontinuitet og endringer i tunets ytre bygningsfløyer 1659–1800

Mens hovedbygningen ble gjenstand for vesentlige endringer i utforming og rominndelinger fra 1537 til 1840, virker de ytre bygningsfløyene i hovedtrekk å ha beholdt sin form. Imidlertid fremgår det at enkelte rom med tiden falt i ruiner. En kronologisk gjennomgang av besiktigelsene viser høy grad av brukskontinuitet men kun to rom virker å ha holdt samme funksjon gjennom hele perioden. For å få en oversikt over kildenes hus- og rombetegnelser er disse sammenfattet i en tabell (tabell 1).

Den ytre nordfløyen med sine tre rom (N1–N3) har i likhet med den vestre fløyen hatt sentralt plasserte døråpninger i langmurene for adgang fra borggården (fig. 3)⁴⁴. Rommet lengst øst er det rommet som synes å ha hatt lengst funksjonskontinuitet og kan i hovedtrekk følges fra middelalderen og helt opp til 1900-tallet. Lidén påpeker at rommet kan være en av tjenerstuene som omtales i et diplom fra 1310⁴⁵, noe som passer godt med disse skulle bo utenfor klosterfirkanten. Hele seks besiktigelser fra 1659 til 1800 betegner dette som borgestue/drengestue. I 1895 sto det fremdeles en røykovn i det sørøstre hjørnet som viser til boligfunksjonen⁴⁶. For rommene ved siden av spesifiseres ikke funksjoner i 1659, men omtales da kun som et

stenhus.⁴⁷ I 1672 og 1725 fungerte disse side om side som vedhus og hestestall og i 1800 omtales begge rommene felles som ”Smalhuus og hestestall”.⁴⁸ I dag kommer funksjonen til syne med hull for gjødselsrenner i nordveggene, vendt mot det lavere bakkenivået på utsiden. I 1800 fremgår det dessuten at man da hadde satt opp en hestestall med halvtak mot en gammel mur, trolig på nordsiden av fløyen.

For de to nordligste rommene i den ytre vestfløyen (V1–V2) er det færre opplysninger i besiktigelsene og rommene synes å ha kortere brukstid enn de øvrige. De henvises til som ”Norden for til Enden” i 1659 før de benevnes henholdsvis som ”Kornhuset” og ”Smale-Huset” i 1672. Når det i 1725 vises til en utbedring med 12 tylfter bord til skillevegg/skillerom mellom stallen og smalhuset kan dette dreie seg om at det nordligste rommet ble delt i to og funksjonen som smalhus flyttet til den nordligste delen. Ettersom rommene ikke nevnes senere er det all grunn til å tro at de da hadde falt i ruin⁴⁹ samme med selve ”porten” i fløyen.

For rommet sør for porten (V3) kan det virke som om dette var delt i to i henhold til skillet på gulvnivåene som sees i dag og med en mur i mellom.⁵⁰ Det nordligste skal i 1672 ha blitt brukt til ”Madvaris forvaring”, mens rommet nedenfor⁵¹ fungerte som ”gaardens Redschaß forvaring”. Imidlertid nevnes de ikke i senere besiktigelser og var på slutten av 1800-tallet delvis nedrevet.⁵²

Sør for dette i samme fløy finner vi i dag det rommet som har best bevart middelaldersk murverk (V4). Det har aldri blitt arkeologisk undersøkt og fremstår med gulvrester i to nivået, to døråpninger mot øst og rester etter to ovner. Sammen med borgestuen kan dette rommet vise til lengst funksjonell kontinuitet. De overlappende og sammenfallende betydningene i betegnelsene som brygger-, baker- og ildhus innebærer at både brygging, koking og matlaging har foregått her. Brønnen i den ytre klostergården må ha vært viktig for disse virksomhetene samtidig som en lineær struktur påvist med georadar i 2015 åpner for at det kan ha vært vanntilførsel inn i rommet.⁵³

Bryggerhuset nevnes i 1659, for så å bli omtalt som ”Brygger og bager huset” i 1672 med

TABELL I. Rombetegnelser og funksjonshenvisning i besiktigelsene 1659–1800 (jmf. fig.3b).

Kilde	1659 ⁶⁰	1672 ⁶¹	1707 ⁶²	1711 ⁶³	1725 ⁶⁴	1755 ⁶⁵	1800 ⁶⁶
Rom							
N1	Borgestuen	Drengestuen	Borgestuen		Borgestuen	Borgerstue?	Borgestue
N2	Stenhus øst for porten?	Hug-huus			Weede Skuten?	Smale Huuset	Smalhuus og Hestestald
N3	Stenhus øst for porten?	Hestestallen			Hæste stalden	Hæste stalden	Smalhuus og Hestestald
V1	Norden for til Enden	Kornhuuset			Stalden og Smal Huuset?	Ruin? (Den litte hestestallen på nordsiden)	
V2	Norden for til Enden	Smale-Husset			Ruin?		
V3	Steenhus wed porten westen for porten?	Til Redschabs forvaring\ Madvaris forvaring ⁶⁷				Ruin?	
V4	Bryggerhuset	Brøggerhuset\ Brygger og Bager huuset			Brøger og Bager Huuset	Ildhuuset	Ildhuus
S1	Ruin?						
S2	[rom i laanen?]	[rom i laanen?]					
S3	Dend gamle Laan	Laanen	Det gamle Huus Lonnen	Ruin?			
NS1	(Hovedbygning: se beskrivelse)	(ibid.)	(ibid.)	(ibid.)	(ibid.)	(ibid.)	(ibid.)
NS2	(Hovedbygning: se beskrivelse)	(ibid.)	(ibid.)	(ibid.)	(ibid.)	(ibid.)	(ibid.)
Øsfløyen	Dormen	Dormen					
Porten	Porten	Porten					
Frukthaven	Frukt haven	Frukthaven					
Arresten						arrest Huus	

oppgitte dimensjoner som samsvarer med dagens mål.⁵⁴ I 1755 skal avtroppende forpakter kammerråd Heiberg ha fått reparert bakerovnen da det ble bekostet ”300 dobbelt brendte Muur stene” til arbeidet.⁵⁵ I dag står det fremdeles ruiner av to bakerovner i rommet, hvorav den ene har teglsteiner i småformat som var vanlig på denne tiden. Imidlertid er ovnen murt på enda eldre fundamenter og disse har et arkeologisk potensiale til å påvise enda eldre faser. I 1800 nevnes begge bakerovnene igjen men også en innmurt kobberkjele, en jerngryte og en jerntørkehelle som trolig viser til selve bryggepannene og tørkingen av korn.

Andre bygninger og konstruksjoner i og ved tunet/borggården

Ca. 100 meter nordøst for klosteret ligger fremdeles ombygd et stort murt fjøs som var oppført av fogden Volqvart Brodersen før 1659. Det målte da hele 29 × 10 meter og viser seg å inneholde murverk fra middelalderen som ikke er arkeologisk undersøkt. Utenfor klostergården lå også to alminnelige våningshus hvorav det som fremstilles på maleriet fra 1656 må være ”skolen”, som lå i tilknytning til en mindre hage. Den store frukthagen sør for hovedbygningen oppgis

i 1672 tidligere å ha vært omgitt av murer og målte 70 × 50 meter. Murene kan ha hatt middelaldersk opprinnelse og indikerer dermed en kontinuitet i hagebruket. Fra senere tid er bevart et interessant parkelement som omtales første gang i 1825; ”altanen”, en høy oppmurt utsiktsplattform for enden av en 80 meter lang terrassemur i snorrett linje.⁵⁶

Utviklingen etter reformasjonen berørte naturlig nok ikke bare middelalderens bygninger. Av nyoppførte bygninger var særlig arresthuset et iøynefallende nytt element i utkanten av selve tunet ved kirkegårdsmuren i nord. Da det ble reist i 1755 var dette det eneste fengslet for Sunnhordland og fungerte frem 1865.⁵⁷ Bygningen var et to etasjes murhus med fangeceller i underetasjen, et stort loftsværelse over og en tilbygd trappebygning. I 1800 fremgår det at borggården var steinlagt men ikke når dette ble gjort. Dette er trolig den samme hellelegningen som har blitt frilagt ved arkeologiske undersøkelser i from av store rektangulære heller.⁵⁸ I borggården nevnes også en brønn, noe som må være middelalderbrønnen i ytre klostergård. Den står fremdeles, men i motsetning til dagens rekonstruerte brønnkarm i tørrmur hadde den den i 1800 treverk omkring.

Sammenfattende konklusjoner

Av sammenstilte kilder fremgår det tydelig at de middelalderske bygningene har vært et gjennomgående arkitektonisk grunnlag både for opprettelsen og utviklingen av det verdslige gårds- og residensanlegget på Halsnøy i en periode på omtrent 300 år. Gjennom transformasjonsprosessen var det hele tiden klostertidens murer som preget planløsninger og utforming. Den totale bygningsmassen ble gradvis blitt redusert gjennom forfall og rivninger. Dette er særlig fremtredende for de ytre bygningsfløyene, mens hovedbygningen holdt seg helt frem til 1840.

Borgestuen (drengestuen) og bryggerhuset (bakerhuset/ildhuset) fremstår som rommene i de ytre fløyene med lengst funksjonell kontinuitet, sannsynligvis helt tilbake til middelalderen, og nettopp disse rommene har overlevd frem til i dag. I sterk kontrast står rommet lengst sørvest

som det eneste uten henvisninger i besiktigelsene, og dette må ha falt i ruin før 1659, kanskje allerede ved reformasjonen. For vestfløyen fremgår det at den ikke hadde noen boligfunksjon slik man har sett for seg i middelalderen. I stedet har dette vært driftsbygninger med små arkitektoniske endringer innendørs og gjenspeiler gårdsdriften. Det finnes heller ingen opplysninger om at vestfløyen eller nordfløyen har hatt overetasjer. Deres grunnleggende form har holdt seg uendret og eneste kjente tilbygg er hestestallen inntil nordfløyen først nevnt i 1800.

Hovedbygningens plan og utvikling har hele tiden hatt en middelaldersk kjerne med klosterets kjøkken og naborommet som kan ha vært abbedens bolig. Dette må vært funksjonelt godt egnede rom ved konverteringen til residens etter reformasjonen.

Den såkalte munkestuen/murstuen/stenstuen, som før begynnelsen av 1700-tallet var kjøkkenbygning, må ha hatt middelaldersk opprinnelse i sin fulle høyde. Dette bekreftes av Hertzbergs plan som viser to nordvendte vinduer med skråsmyg. Dette indikerer dessuten at klosterfirkanten ikke hadde en vestfløy i middelalderen selv om dette kan ha vært planlagt.⁵⁹ Når fruerstuen ved siden av omtales med tømmervegger i 1659 virker det sannsynlig at dette kan ha vært tilfelle også i klostertiden. Likedan må murene i klosterfirkantens sørfløy på motsatt side av stenstuen ha fungert som kjelleretasje for Otte Krags hus i 1649. Dette kan ha erstattet en bygning av mur med tilsvarende representativ boligfunksjon.

For utformingen av resten av hovedbygningen benyttet man seg ikke bare av gjenstående middelalderrom, men bygde også på tvers av disse, slik tilfellet var over den åpne plassen sør for fruerstuen, der man hadde behov for amnestuen i en familiebolog. Lånen har hatt en tømret overetasje med mange kamre over middelaldermurer, og må ha vært forbundet til de øvrige bygningspartiene med en svalgang. Dette kan også være en videreføring av middelalderens bruk og konstruksjon. Samlet sett har dette bygningskomplekset hatt en uregelmessig utforming, men følger likevel i stor grad grunntrekene i klosteranleggets planløsning.

LARS JACOB HVINDEN-HAUG er utdannet arkitekt fra Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo. Han tok sin Dr. ing. grad ved samme skole i 2008 med avhandlingen *Den eldre barokken i Norge – bygningenes former og rommenes fordeling 1660-1733*. Han er seniorforsker ved Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU).

lhh@niku.no

REGIN MEYER er middelalderarkeolog med hovedfag fra Universitet i Oslo samt studier i Lund og St. Andrews. Han er ansatt som forsker ved Norsk institutt for kulturminner i Oslo og har blant annet historiske bygningslevninger som fagområde.

regin.meyer@niku.no

Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU)
Postboks 736 Sentrum
N-0105 OSLO
Norge

Noter

- 1 Bjørkvik 1995 (s. 148-150).
- 2 Meyer & Kristiansen 2015.
- 3 Blant annet to etterreformatoriske dammer på samme sted som klosterkirken, en kum i ytre gård, samt en steinlagt vei og sti i sør. Meyer & Kristiansen 2015 (s. 19, 25, 32).
- 4 Neumann 1826 (s. 39); Neumann 1847 (s. 47).
- 5 Kraft 1830 (s. 505).
- 6 Lange, Brøgger, Feilberg, Landmark & Wulfsbergske 1847 (s. 225). Originalen av Hertzbergs plan har ikke overlevd. En kopi av denne er trolig laget W.F.K. Christie Lidén 2013 (s. 44).
- 7 Lange et al. 1847 (s. 225). Lange skal ha vært på Halsnøy i 1843. Bendixen 1895 (s. 77).
- 8 Bendixen 1895 (s. 75-86).
- 9 Kraft 1830 (s. 505).
- 10 Av bygningsrester uten kjent middelaldersk opprinnelse, nevnes arresthuset samt enkelte karudsdammer. Bendixen 1895 (s. 80, 83). Mer generelt vies de etterreformatoriske epoker oppmerksomhet gjennom oppsummeringer av godsets lensherrer og senere forvaltere. Kraft 1830 (s. 503-505); Lange 1856 (s. 369-370); Bendixen 1895 (s. 84-86).
- 11 Utgravningen fulgte kjent Fischer-praksis praksis ved han ikke deltok direkte i utgravningen men heller hadde en ledende rolle og var kun til stede i korte tidsrom for å dokumentere og gi instruksjer. Hommedal 1990 (s. 177).
- 12 For V1 ble det skapt en ny ruin på opprinnelige fundament. For N2-N3 ble øvre deler gjenoppmurt og nytt tak lagt etter lengre tids forfall.
- 13 Særlig påfallende er en etterreformatorisk døråpning i

- V3 som går igjen på planene fra 1800-tallet. På 1930-tallet sto denne fremdeles tydelig definert, men av dagens situasjon fremgår det at man murte igjen åpningen og fjernet synlige spor etter vangene.
- 14 Lidén 1965 (s. 3).
 - 15 I sine to artikler om Halsnøy har Lidén dessuten benyttet seg av 1800-tallets kildemateriale samt flere av besiktigelsesens opplysninger om at bygningene ble tatt i bruk etter middelalderen. Lidén 1968 (s. 16-17, 19-20); Lidén 2013 (s. 41-66).
 - 16 Økland, Jünger & Øye 2013.
 - 17 Lidén 2013 (s. 63-65).
 - 18 Sørensen manus, 2010.
 - 19 Med dette menes 31 klosteranlegg mens det totale antallet klosterkommuniteter er 35 siden noen av disse overtok klostre etter andre. Lange mener nonnene på Reins kloster i Trøndelag kan ha tilhørt augustinerordenen. Lange et al. 1847 (s. 388). Skulle dette stemme har det vært 7 augustinerklostre i Norge.
 - 20 Opplysningene om grunnleggelsen i "Bergen Fundas" (1580-1583) ansees å være troverdige. Nenseter & Middeldalderforum 2003 (s. 43-46); Lidén 1968 (s. 5-6).
 - 21 Nenseter & Middeldalderforum 2003 (s. 46).
 - 22 Bjørkvik 1995 (s. 148-149).
 - 23 Lidén 2013 (s. 60).
 - 24 Hommedal 2004 (s. 5-6).
 - 25 Meyer & Kristiansen 2015 (s. 23).
 - 26 Fischer fant større rullesteiner som kunne være et fundament for vestmuren i en eventuell vestfløy men påpekte at ytterligere undersøkelser var nødvendig. Fischer 1938-40 (s. 27-28). Lidén gravde også et prøvesnitt for å følge opp denne problemstillingen men uten funn som kunne avklarte dette spørsmålet. Lidén 1965 (s. 58-59).
 - 27 Hommedal 1999 (s. 162-163, 175); Lidén & Berg 1981 (s. 28-30). Merk at rommet sør for klosterkirken lengst nord i østfløyen kan ha vært et sidekapell. Videre påpeker Lidén muligheten for at kirkens vestre rom kan ha vært tårnfoten for et tretårn. Lidén 2013 (s. 52-54).
 - 28 Hovedøya kloster (cistercienserordenen) og Selje kloster (benediktinerordenen).
 - 29 Lidén 2013 (s. 60-62); Lidén 1968 (s. 20). Rom N2 og N3. I begrunnelsen for lagerfunksjon påpeker Lidén at rommene ikke har hatt opprinnelige vindusåpninger. Imidlertid beskriver Fischer spor av vindussmyg. Fischer 1938-40 (s. 1).
 - 30 Lidén 1968 (s. 18-20). For det store rommet sør i fløyen (V4) trekkes frem besiktigelsesens betegnelse som brygger- og bakerhuset. Sammen med stående ovnsrester og korn tørke foreslår Lidén at dette kan ha vært legfolkets kjøkken og spisesal. Videre påpekes vestfløyens beliggenhet i et hellende landskap hvor lager- og forrådsfunksjonen bør ha ligget nord for porten. Boligfunksjonen kan ha ligget på sørsiden grunnet hensyn til kloakk og avfall fra latriner og kjøkken.
 - 31 Lange 1847 (s. 576); Lidén 1968 (s. 20-21); Lidén 2013 (s. 62-63); Fischer 1938-40 (s. 9).
 - 32 Erik Orning, fra Stord Nysæter, 2013a (s. 36).
 - 33 Nysæter 2013 (s. 170).
 - 34 Lange et al. 1847 (s. 768-769); Nysæter 2013b (s. 201-203).

- 35 Nysæter 2013 (s. 171).
 36 Nerhus 1957 (s. 19), (NRR VII); Lundh 1884 (s. 212).
 37 Lexow 1961 (s. 72).
 38 Sørensen 2002 (s. 307-315).
 39 Hertzbergs plan viser "Klosterhaven" like øst for S3 men den kan selvfølgelig hatt videre utstrekning sør for denne bygningen.
 40 Sørensen 2002 (s. 332-334).
 41 Sørensen manus, 2010.
 42 Nysæter 2013 (s. 215).
 43 Nysæter 2013 (s. 228).
 44 På 1800-tallet ble det også dokumentert døråpninger i skillemurene mellom N1-N2 og N3-V1 (Hertzbergs plan ca. 1840, Bendixens plan ca. 1894). Disse er ikke lengre synlige nettopp på grunn av senere gjenmuringer hvor alle spor ble fjernet.
 45 Lidén 2013 (s. 60).
 46 Bendixen 1895 (s. 80-81). Trolig er det den samme røykoven som nevnes i 1755: "En Røg oven at lade opmure".
 47 "nest ved Borgestuen".
 48 Oppgitte dimensjoner stemmer med dagens grunnplan av N2-N3.
 49 På slutten av 1800 sto det trehus over ruinene av V2 og delvis V1. På 1930- og 1960-tallet nevnes "pasienthuset" på samme sted som ble revet i 1965. Fischer 1938-40 (s. 18); Meyer 2014 (s. 8).
 50 Rom V3 kan egentlig deles inn i to rom ut fra skille i gulnivåer.
 51 "nest oven for brøgger og bagerhuset".
 52 Bendixen 1895 (s. 81).
 53 Georadarundersøkelsen i 2014 viste en lineær struktur fra en kum nordøst på tunet og inn mot rom V4s østre mur, noe som kan tyde på vanntilførsel inn i rommet. Dette må imidlertid bekreftes med en arkeologisk undersøkelse. Meyer & Kristiansen 2015 (s. 24-25).
 54 "24 Sællands allen lang og 14 allen bred".
 55 I 1755 fortelles det også at ved kammerrådens overtakelse av gården var "... Nordre og Søndre brøst af Muur ... Reent borte og ere af Hannem becosted igjen op muuret", noe som kan forklare den vekslende murkarakteren av sørmurens indre murliv.
 56 Neumann 1826 (s. 39-40).
 57 Nysæter, 2013b, s. 216
 58 Fischer 1938-40 (s. 25); Lidén 1965 (s. 36-37); Meyer 2016 (s. 26).
 59 Fischers foto fra 1930-tallet viser at NS2 ikke hadde nordvendte vinduer i kjelleretasjen og vinduene på Hertzbergs plan må derfor vært i stueetasjen da ruinene sto høyere. Eventuelt kan det ha stått en lavere vestfløy i tømmer.
 60 Besiktigelse 11. mai 1659.
 61 Besiktigelse 22. august 1672.
 62 Besiktigelse 13. desember 1707.
 63 Besiktigelse 1711.
 64 Besiktigelse 6. juli 1725.
 65 Tingbok nr. IA.36 1771-55 for Sunnhordland: Året 1755.
 66 Besiktigelse 18. juli 1800 (SAB, Sunnhordland sorenskriveri. Tingbok nr. 45. fol. 1).
 67 Det skilles her mellom to hus, noe som kan forklares med to vesentlige forskjeller i gulnivåer i dagens rom V3.

Trykte kilder og annen litteratur

- Bendixen, B.E., 1895, "Fornlevninger i Søndhordland", *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Aarsberetning 1894* (s. 75-86).
 Bjørkvik, H., 1995, "Klostergods og klosterdrift i Noreg i mellomalderen", *Collegium medievale*, 8 (1995) nr 2 (s. 147-163).
 Fischer, G., 1938-40, *Dagbok: Halsnøy Kloster*. (Avskrift: HS).
 Hommedal, A.T., 1990, "'Fischer-materialer': dokumentasjonsmaterialet og arbeidsmetodene til Gerhard Fischer", *Årbok for Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring*, trykt utg. 144 (1990), (s. 161-186).
 Hommedal, A.T., 1999, "Kva fortel bygningsrestene av dei norske klostera om kontinental norm og norsk praksis innan ordensliva?" In E.I.Ø. Mundal (red.), *Norm og praksis i det norske middelaldersamfunnet* (s. 149-183). Bergen.
 Hommedal, A.T., 2004, *Halsnøy klosteranlegg, Kvinnherad, Hordaland. Tilstandsrapport utarbeida for Sunnhordland Folkemuseum og Sogelag*. (NIKU Arkivrapport 5), Distriktskontor Bergen.
 Kraft, J., 1830, *Topographisk-statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*, Vol. 4. Christiania.
 Lange, C.C.A., 1856, *De norske Klosters Historie i Middelalderen*. 2. omarb. Udg. ed. Christiania.
 Lange, C.C.A., Brøgger, A.W., Feilberg, Landmark & Wulfsbergske, B., 1847, *De norske Klosters Historie i Middelalderen*. Christiania (i Kommission hos Feilberg & Landmark).
 Lidén, H.E., 1965, *Innberetning om arkeologiske undersøkelser av Halsnøy kloster, Sunnhordland, somrene 1960-1963*.
 Lidén, H.E., 1968, *Halsnøy kloster*, vol. 2. Sunnhordland folkemuseum og sogelag, Leirvik.
 Lidén, H.E., 2013, *Bygningane på Halsnøy kloster*. Oslo, Spartacus.
 Lidén, H.E., & Berg, K. (1981). *Norges kunsthistorie 2: Høy-middelalder og Hansa-tid*, Vol. 2. Oslo, Gyldendal.
 Lundh, O.G., 1884, *Norske Rigs-Registranter: tildeels i Ud-drag: B. 8: 1641-1648*, Vol. B. 8. Christiania.
 Meyer, R., 2014, *Halsnøy kloster: Rydding og opprensning av ruin V2's østmur*.
 Meyer, R., 2016, *Halsnøy kloster: Feltarbeider korsgang 2015-2016. Dreneringsgrøft og arkeologiske overvåking ved istandsettelse*.
 Meyer, R., & Kristiansen, M., 2015, *Georadarundersøkelse ved Halsnøy kloster. Kvinnherad kommune, Hordaland fylke*.
 Nenseter, O., & Middelalderforum, 2003, *Augustinerordenen: å lære andre gjennom ord og eksempel*, Vol. 1. Oslo.
 Nerhus, H., 1957, *Norges eldste landskapsmaleri: og mesteren Elias Fiigenschoug*. Oslo, Form og farge.
 Neumann, J., 1826, *Bemærkninger paa en Reise i Nordhordlehn, Søndhordlehn, Hardanger og Vors*. Christiania, 1825.
 Neumann, J., 1847, "Antikvariske Excursioner i Søndhordlehn og Hardanger", *Urda, et norsk antiqvarisk-historisk tidsskrift*, 3. bind, 1. hefte (s. 41-55).

- Nysæter, E., 2013, *Jordegods og andre verdslege gode i klostertida* (s. 143-171). Oslo, Spartacus.
- Nysæter, E., 2013a, "Halsnøy kloster i eit historisk perspektiv", *Lokalhistorisk magasin*, 24 (3) (s. 34-37).
- Nysæter, E., 2013b, *Len og gods etter reformasjonen* (s. 199-231). Oslo, Spartacus.
- Økland, B.G., Jünger, J.C.S., & Øye, I., 2013, *Halsnøy kloster: til kongen og Augustins ære*. Oslo, Spartacus.
- Sørensen, Einar, 2002, *Adelens norske hus. Byggevirksheten på herregårdene i sørøstre Norge 1500-1660*. Dr. avh. UiO.

Utrykte kilder:

- Sørensen, Einar, 2010, uttrykt manus om Otte Krags bygning på Halsnøy kloster.

Besiktigelser:

- Riksarkivet. Rentekammeret. Realistisk ordnet avdeling. Statens gods, stykke 2. Besiktigelsesforretninger over Halsnøy kloster 1659-1703. Omfatter besiktigelser 11.5.1659 og 22.8.1672. Oversikt over dokumenter på Halsnøy kloster 1712.
- Do. do. stykke 3. Besiktigelse Halsnøy kloster 13.12.1707.
- Do. do., stykke 4. Besiktigelse Halsnøy kloster 16.7.1725 og 13.12.1707 samt div. brev.
- Auksjonsplakat 1. juli 1757. Halsnøy kloster hovedgård. Statsarkivet Bergen. Sunnhordland sorenskriveri. Tingbok nr. I.A.36 1751-1755. Besiktigelse Halsnøy kloster 23.4.1755 fol. 232ff. (digitalarkivet, avskrift).
- Statsarkivet Bergen. Sunnhordland sorenskriveri. Tingbok nr. I.A. 45, fol. 1ff. Besiktigelse Halsnøy kloster 18. juli 1800 (transkribert av Einar Sørensen).

The transformation of Halsnøy Abbey into a secular estate and residence complex, 1537-1800

By Lars Jacob Hvinden-Haug & Regin Meyer

Summary

The background of this article on Halsnøy Abbey is an ongoing research project by the Norwegian Institute for Cultural Research (NIKU), where the authors are studying the transformation of Norwegian monastic houses into secular complexes after the Reformation.

The authors aim to shed light on the alterations that Norwegian medieval monastic houses underwent when their use changed following the Reformation. These alterations can be placed in a culture-historical context, especially in relation to domestic culture and estate management in the case of large complexes. The remains at Halsnøy Abbey provide particularly good insight into past Norwegian estate culture. Previous Norwegian archaeology and building history concentrated on the Middle Ages, whereas post-Reformation remains received scant attention. This can be partly explained by the Cultural Heritage Act, which ends automatic protection in 1537.

Post-Reformation remains at monastic houses, often recorded but seldom interpreted, form

a large body of source material, given that monastic houses are often well documented archaeologically. The study uses a method based on interdisciplinary analysis of archaeological and written sources. Moreover, in the case of Halsnøy Abbey a painting of the estate from 1656 proved to be a key part of the source material, and was used to coordinate the results.

The study has found evidence of change, but also continuity, at Halsnøy Abbey. Furthermore, the written sources have yielded information that explains aspects of the medieval estate. The authors hope the results will lead to a greater understanding of the heritage significance of post-Reformation remains at other, similar sites. Although site continuity reveals a depth of time, post-Reformation building remains have hitherto often been removed to reveal medieval monastic features - a form of antiquated purism. These building complexes still retain great archaeological potential, and more knowledge about them will help to bring into focus the post-Reformation period in Norwegian archaeology.

Keywords: Augustinian Abbey, medieval, ruin, Halsnøy, Reformation, dwelling, fief, manor

Brandförsäkringsverkets

stiftelse för bebyggelsehistorisk forskning

UTLYSNING

Forskningsmedel, anslag och stipendier mm

Ansökan

Två utlysningar sker per år. Ansökan kan endast inges på <https://apply.zapote.se/bf> under perioderna 1-30 juni respektive 1-30 december och skall vara inlämnad senast kl 12.00 på sista ansökningsdag. Formell undertecknad ansökningsblankett insänds per samma datum till stiftelsen, allt övrigt material inges elektroniskt.

Beredning

Styrelsens ordförande bereder ansökningarna med anlitan av erforderlig expertis.

Beslut

Fattas på styrelsemöten i mitten av mars och september.

Om stiftelsens anslagsverksamhet

Området bebyggelsehistoria finns visserligen inte som akademisk disciplin, men styrelsen tolkar begreppet brett. Dock förbehåller sig stiftelsen att bedöma relevansen av inkomna ansökningar. (En vägledning finns i de ämnen som avhandlats i Bebyggelsehistorisk Tidskrift.)

Stöd utgår främst i form av institutionsanslag, publiceringsbidrag och stipendier.

Stöd ges till forskning av akademisk verkshöjd inom bebyggelsehistoria i vid mening. Forskning som grundar sig på Brandförsäkringsverkets arkiv och/eller historia ses som en plusfaktor. Stiftelsen står ej som ensam finansiär, utan substantiell medfinansiering (minst 50 %) av universitet eller annan kvalificerad part krävs.

Stöd kan ges även till publikationer som innefattar eller bygger på material ur Stiftelsens arkiv (t ex kyrkibeskrivningar, lokalhistoria mm) och kan även ges till publikationer med särskilt syfte att sprida bebyggelsehistoriska forskningsresultat.

Mer information

För utförligare information, se www.brandverket.se!

Frågor och kontakt

Styrelsens ordförande: Magnus Åkerman, Handelskammaren i Uppsala län, Klostergatan 13, 753 21 Uppsala, 018-50 29 50.

Frågor rörande stipendier, rekvisitioner, avrapportering och anslag mm kan även ställas till stiftelsen@brandverket.se.

Att skapa utrymme för komplexa kulturarv

HEDVIG MÅRDH

Hur kan kulturmiljövården, på egen hand men också i samarbete med andra aktörer, arbeta för att på olika sätt uppmärksamma, förvalta och förmedla kulturarv som kan upplevas som svåra eller mörka? Ett nystartat projekt vid Uppsala universitet, finansierat av Riksantikvarieämbetet, undersöker förutsättningarna för värdering och urval vid omvandlingen av äldre psykiatriska sjukhus. Projektet syftar till att på sikt utveckla metoderna för inkludering av komplexa kulturarv i kulturarvsprocesser kopplade till stadsomvandling. Fokus för studien är Ulleråker strax söder om Uppsala, en plats som efter drygt 200 år som som vårdinstitution i skrivande stund genomgår en snabb omvandling till bostadsområde.

Ulleråker – funktionsnedsättning och kulturarv

Inom ramen för projektet *Ulleråker – funktionsnedsättning och kulturarv* undersöks och problematiseras hur personer med psykiska funktionsvariationer och deras historia representeras och förmedlas under omvandlingen av Ulleråker. Området köptes 2014 av Uppsala kommun från landstinget för 1,8 miljarder kronor och fram till

år 2030 skall det omvandlas till ett bostadsområde med ca 7 000 nya bostäder. Kommunen planerar en ”tät och klimatsmart stadsdel” med ”en oslagbar mix av stad och natur” och ”en spännande blandning av modern arkitektur och historiska miljöer”.¹

Vad händer med minnet av institutionen och de personer som har vistats där när området byggs om? Vilken historia och vilka kulturarv lyfts fram i och med ombyggnationerna? Det är på många sätt en radikal förändring som området skall genomgå, gamla vårdbyggnader rivs och öppna ytor bebyggs, vilket är en förändring som kommer att påverka områdets utformning men även möjligheterna att förstå platsens historia. Det finns en intim koppling mellan förändringar inom den psykiatriska vården och den bebyggelsemiljö där vården har utövats, en miljö som till stora delar fortfarande finns bevarad på Ulleråker.² I samband med omvandlingen riskerar emellertid dessa spår av ett tidigare liv, patienter och personal, att försvinna. Hur kan de inblandade aktörerna i stadsomvandlingsprojekt som dessa bidra till att förmedla platsens mångfacetterade historia? Hur kan platsens historia göras relevant för de nyinflyttade? Projektet kom-

mer att arbeta för att synliggöra de normer och värderingar som aktualiseras i omvandlingen av området, bland annat genom att undersöka om det skett värdeförskjutningar över tid. Fokus ligger på tiden från 1980-talet och fram till idag, en period under vilken den psykiatriska vården har genomgått stora förändringar, vilket även haft en direkt inverkan på utformningen och användningen av de platser och byggnader där vården tidigare ägt rum.³

Avvikelsens heterotopier

Projektets målsättning är att skapa förutsättningar för en bredare representation inom kulturmiljövården. Läns museerna, länsstyrelserna och Riksantikvarieämbetet har tidigare lyft frågorna om hur myndigheter och institutioner kan skapa ett inkluderande kulturarvsarbete där förbisedda, dolda och bortvalda berättelser tillåts ta plats, bland annat i det FoU-finansierade projektet, *Kalejdoskop – sätt att se på kulturarv* (2010-12) samt det nyligen avslutade projektet *Heterogena kulturarv – att ändra framtiden*. Även regeringssatsningen *Industrisambällets kulturarv* (1999-2002) är ett intressant projekt i sammanhanget. Men vad innebär en

bredare representation i det här sammanhanget och vad i består kulturarv kopplade till de nedlagda psykiatriska sjukhusen? De aktuella platserna tillhör vad som i många fall kan beskrivas som exempel på svårt kulturarv, kulturarv som ofta associeras till negativa, obekväma eller ambivalenta upplevelser och minnen. Miljöerna är ofta kopplade till händelser eller företeelser som samhället vill glömma eller inte kännas vid då det kan väcka känslor av skuld, skam eller obehag. Patienternas egna berättelser, åsikter eller historia får sällan något större utrymme i omvandlingen av dessa områden. Delvis beror det på att det finns en rad svårigheter förknippade

med att bedriva forskning utifrån patienternas perspektiv och beskriva de intagnas upplevelser.⁴ Tillsammans med den stigmatisering kring mental ohälsa som finns i samhället innebär dessa svårigheter att det ofta uppstår en tystnad, en selektiv glömska, kring de här platsernas historia. Men bilden är inte ensidig eller enkel. I sin artikel "Mot ett vidgat kulturarv" beskriver Cathrine Mellander Backman fallgröparna med att försöka kartlägga och definiera specifika grupper i samhället.⁵ Individerna hamnar i bakgrunden till förmån för kollektivet och för en tidsbunden historiesyn. På en plats som Ulleråker finns det, utöver det svåra och mörka, även berätt-

FIGUR 1. Ulleråker expanderade under mitten av 1950-talet, bland annat byggdes två TBC-paviljonger, en för kvinnor och en för män, varav den för kvinnor skymtar fram bakom staketet. Paviljongen ritades av arkitekt Klas Anselm och uppfördes 1952–54. Paviljongerna har solbalkonger där patienterna kunde vila och få frisk luft. Det höga staketet har tillkommit på senare tid då nya patientgrupper har använt byggnaden. År 2005 genomförde konstnärgruppen *love and devotion* det uppmärksammade uppdraget "1 % love and devotion" på Ulleråkers sjukhus" i byggnadens avdelningar 109 och 110. Konstnärerna arbetade nära både personal och patienter och förändringarna de genomförde i miljöerna på avdelningarna utgick ifrån identifierade behov hos patienter och personal.

FOTO: författaren.

FIGUR 2: Administrationsbyggnaden uppfördes 1954–55 och omges av de för området karakteristiska tallarna. Byggnaden är en av de få byggnader uppförda efter 1900 som i dagsläget ser ut att undgå rivning. Det är i regel de större, äldre byggnaderna uppförda under 1800-talet och kring sekelskiftet 1900 som har fått den högsta värderingen i den kulturhistoriska utredningen som genomfördes 2014.

FOTO: författaren.

FIGUR 3: Ett fåtal anspråkslösa stenar markerar viloplatsen för några av de 1301 personer (varav 1290 patienter) som ligger begravda på Ulleråker. År 1954 begravdes den sista patienten, gravkullarna har jämnats ut till plana gräsmattor och tråpinnarna med patienternas namn har tagits bort. Majoriteten av dem som ligger begravda här är patienter som av olika skäl inte hämtades hem av sina anhöriga när de dog. Kyrkogården på Ulleråker invigdes 1909 och i närheten låg ett gravkapell med obduktionslokaler och likbod, idag rivna. Begravningsplatsen tillhör en större grupp av hospitalskyrkogårdar i Sverige som har gått olika öden till mötes, flera har förfallit och helt enkelt fallit i glömska. Nu återstår att se vad som kommer att ske med begravningsplatsen när området förtätas.

FOTO: författaren.

telser om glädje, stolthet, styrka och överlevnad. I det här sammanhanget framstår begreppet *komplex* kultur-ary kanske som det mest precisa.

Hur kan vi då förstå en plats som Ulleråker? Michel Foucault förser oss med en möjlig förklaringsmodell då han fokuserar på ett spatialt perspektiv och beskriver olika former av heterotopier, platser som befinner sig utanför, är annorlunda än andra

platser men som samtidigt relaterar till dem och kan kommentera dem.⁶ Begreppet heterotopier kan användas för att beskriva till exempel museer, teatrar, nöjesparker, begravningsplatser eller trädgårdar. Bland heterotopierna inkluderar Foucault *avvikelsens heterotopi* där de som avviker från normen placeras. Som exempel nämner Foucault psykiatriska sjukhus, vårdhem och fängelser. Ullerå-

ker fungerade länge som ett samhälle i miniatyr med kontrollerade kontakter med omvärlden. Avgränsningen mellan Ulleråker och omvärlden var fysiskt påtaglig. Leif Åberg beskriver i boken *Plats för brutna själar* (2011) murarnas, staketens och vaktstugornas framträdande roll i sjukhusets historia. Avgränsningarna gentemot omvärlden speglar emellertid även de mentala gränser, som kan se olika ut

vid olika tidpunkter, mellan vad som uppfattas som psykisk sjukdom och normalitet. För det andra upprätthöll de fysiska strukturerna en inre parallell struktur och hierarki som förväntades internaliseras av både personal och patienter.⁷ Arkeologen Anna Lihammer trycker i sin bok, *The forgotten ones – small narratives and modern landscapes*, på de materiella strukturernas betydelse och hur de kan bidra till en förståelse för livet i de här miljöerna.⁸ De materiella strukturerna är mer eller mindre subtila vittnesbörder av förändringarna inom den psykiatriska vården under 200 år. Därutöver utgör de spår efter de tusentals patienter som vistats på Ulleråker.

Tvåhundra år av historia och förändring

Ulleråker var en gång en av Sveriges största mentalvårdsanstalter. Redan år 1811 flyttade Uppsala hospitals- och lasarettsinrättning till området. Husen vid Fyrisån i Uppsalas södra utkanter hade tidigare inrymt ett kronobränneri. Vid mitten av 1800-talet blev Ulleråker ett uttalat psykiatriskt sjukhus med Sveriges första psykiatriska universitetsklinik. Sjukhusområdet växte både till ytan och till patientantal och till slut kom det att omfatta ett ca tre km långt område. Hospitalsbyggnaden uppfördes 1878–82 och Asylen 1900, båda ritade av Medicinalstyrelsens arkitekt Axel Kumlien. År 1931, när sjukhuset blev ett statligt

sinnessjukhus, hade det över 1 200 vårdplatser. Sjukhusområdet utmärktes av att det var ett självförsörjande och inhägnat samhälle där patienter, skötare och läkare bodde och verkade. Området innehöll fruktträdgårdar, växthus, tvätterier och verkstäder där både patienter och personal arbetade. Stora delar av området är emellertid uppfört efter 1930-talet och en stor andel av byggnadsbeståndet utgör exempel på modernismens offentliga byggande i Sverige. Området och dess historiskt betydelsefulla strukturer beskrivs närmare i den kulturhistoriska utredningen som genomfördes av Upplandsmuseet och Karavan landskapsarkitekter år 2014.⁹ I utredningen framhålls de strukturer i området vilka anses intressanta ur ett socialhistoriskt, medicinhistoriskt eller sjukhushistoriskt perspektiv.

Ulleråker är en av flera liknande platser i Sverige, även internationellt finns många exempel på sjukhusområden som omvandlats till bostadsområden eller undervisningsinstitutioner. För att nämna några exempel: Friern Hospital, nu omdöpt till Princess Park Manor, Storbritannien är ett sjukhusområde som omvandlats till ett mycket exklusivt bostadsområde i norra London, och Camarillo State Mental Hospital utanför Los Angeles, USA, vilket efter nedläggningen på 1990-talet blivit en del av California State University. Som svenska exempel kan nämnas Beckomberga, Långbro, Vipeholm och Umedalen. I

Sverige påbörjades processen i realiteten redan år 1967 då landstingen tog över ansvaret från staten. Psykiatrisk behandling skulle bli mer lättillgänglig och avdramatiseras, flera mottagningsenheter flyttades från de större sjukhusen. Under 1980-talet stängdes därför många avdelningar för psykiskt sjuka. Processen resulterade till slut i psykiatrireformen (även kallad psykiatriske reformen, ädelreformen gällde äldreomsorgen) som beslutades 1994 och genomfördes 1995. Tanken med reformen var att psykiskt sjuka på ett bättre sätt skulle integreras och känna bättre gemenskap med resten av samhället. I efterhand har det framförts en hel del kritik mot reformen och flera brister har påpekats.

Utifrån ett stadsplaneringsperspektiv har reformen inneburit att områden, ofta i eller i nära anslutning till städerna har öppnats för andra behov, ofta bostäder och skolor. Beroende på konjunktur och geografisk placering har dessa områden varit mer eller mindre attraktiva och en hel del byggnader har rivits genom åren. På Ulleråker inleddes en småskalig förtätning med nya bostadshus redan på 1990-talet och olika sjukhusinrättningar gjordes om till bostäder, skolor och kontor.¹⁰ Totalt har det tillkommit cirka 700 lägenheter under de senaste 20 åren, att jämföra med de 7 000 nya bostäder som planeras i området de kommande 15 åren. Idag har nästan all psykiatrisk vård flyttat från Ulleråker. Delar av vården har

flyttat till Psykiatrins hus, invigt 2013 och centralt placerat i staden i direkt anslutning till Akademiska sjukhuset. Idag anses Ulleråker, med sin närhet till stadskärnan och med många till synes tomma ytor, som en i det närmaste idealisk plats för bostadsbyggande.

Att inkludera det komplexa

Den teoretiska utgångspunkten i projektet är kritiska kulturarvsstudier som undersöker hur kulturarv blir till genom olika praktiker och processer.¹¹ Det är inte bara kulturmiljövärdens institutioner som ses som aktörer i omvandlingen utan även till exempel kommersiella intressenter, boende, konstnärer och journalister. Studien bygger därför på ett eklektiskt material: planer, yttranden, utredningar, mediabevakning, konstverk samt skyltar som på olika sätt reflekterar de praktiker som del av de kulturarvsprocesser kopplade till omvandlingen av området. Projektet undersöker vilka normer och diskurser som kommer till uttryck i det studerade materialet samt hur dessa relaterar till de materiella förändringar som området i skrivande stund genomgår och har genomgått sedan 1980-talet.

I områdets södra del ligger det Medicinhistoriska museet som berättar om områdets, läkarvetenskapens och psykiatrins historia. Museet drivs idag av Stiftelsen för ett medicinhistoriskt museum där Uppsala universitet, Region Uppsala och

Uppsala medicinhistoriska förening ingår. Den psykiatrichistoriska delen av museet har funnits sedan 1980 och består av samlingar vilka till stor del samlats in av före detta personal vid sjukhuset. Utställningen görs nu delvis om, samtidigt som området står inför sin största och snabbaste förändring hittills. En spännande utmaning och möjlighet för museet.

De före detta vårdanläggningarna, kopplade till personer med psykiska funktionsvariationer, manifesterar på olika sätt marginaliserade grupper kulturarv. Det är en historia som innehåller förtryck, auktoritet, straff men också vård, respekt och räddning. Att erfarenheterna ser så olika ut innebär att individens erfarenhet och dennes relation till kollektivet är en viktig aspekt att vara uppmärksam på. Kulturarv kopplat till mental ohälsa måste ses som högst relevant i dagens samhälle och berör många på ett personligt plan. Folkhälsomyndigheten mätte under 2016 den självs kattade psykiska ohälsan bland andelen invånare i åldern 16-84 år till 16 % och ännu högre bland kvinnor och i den yngsta åldersgruppen och antalet har ökat det senaste decenniet.¹² Syftet med projektet är att öka kunskapen om hur representationer, av i första hand patienter görs samt bidra till att utveckla metoder för inkludering av komplexa kulturarv i de stadsutvecklingsprojekt som pågår i många svenska kommuner. Kulturmiljövärdens behöver ökad kunskap om de

kulturarvsprocesser som formar de här områdena samt utveckla verktyg som gör det möjligt att integrera även ett komplext kulturarv i sitt arbete. För att motverka den tystnad som ofta uppstår kring ett komplext kulturarv tror vi att det på sikt behövs ett utökat utbyte av erfarenheter och kunskap samt en diskussion som inkluderar alla de aktörer som har möjlighet att påverka och utforma dessa processer. Därutöver måste vi reflektera över vems ansvar det är att dokumentera och förmedla komplexa kulturarv inom ramen för snabba omvandlingsprocesser.

Projektet genomförs av musei- och kulturarvsvetaren Cecilia Rodéhn, forskare vid Centrum för Genusvetenskap, och konst- och museivetaren Hedvig Mårdh, forskare vid Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet. Projektet finansieras av Riksantikvarieämbetets FoU-medel och genomförs 2017-19.

HEDVIG MÅRDH, fil. dr, är utbildad konstvetare, museivetare och bebyggelseantikvarie. År 2017 disputerade hon i konstvetenskap vid Uppsala universitet med avhandlingen *A Century of Swedish Gustavian Style: Art History, Cultural Heritage and Neoclassical Revivals from the 1890s to the 1990s*. Utöver forskningsprojektet om Ulleråker är hon verksam som universitetslärare och forskare med fokus på designhistoria, museivetenskap och kritiska kulturarvsstudier.

hedvig.mardh@konstvet.uu.se

Noter

- 1 Uppsala kommun (2017-06-07).
- 2 Moran & Topp 2007, s. 4-5.
- 3 Dessa förändringar har studerats av bland annat Graham Moon, Robin Kearns och Alun Joseph och deras analyser presenteras i antologin *The Afterlives of the Psychiatric Asylum: Recycling of Concepts Sites and Memories*, 2015.
- 4 Problematiken behandlas bland annat i antologin *Inspärrad: röster från intagna på sinnessjukhus, fängelser och andra anstalter 1850-1992* (2016). Även i Leif Åbergs annars mycket innehållsrika bok *Plats för brutna själar Ulleråkers sjukhus under tvåhundra år* (2011) saknas ett framträdande patientperspektiv och Åberg efterfrågar ytterligare studier utifrån detta perspektiv.
- 5 Mellander 2011, s. 73.
- 6 Foucault 1986, s. 22f.
- 7 Davies i Moran & Topp 2007, s. 309.
- 8 Lihammer 2011, s. 83.
- 9 Upplandsmuseet & Karavan landskapsarkitekter, 2014.
- 10 Blomster 2013, s. 295-300.
- 11 Smith 2006; Harrison 2013.
- 12 Folkhälsoinstitutet (2017-08-29).

Käll- och litteraturlista

- Blomster, Ingvar, Ehlin, Ingemar & Sporrang, Per Ove (red.), 2013, *Uppsala bygger vidare*.
- Folkhälsoinstitutet, "Nedsatt psykiskt välbefinnande", <https://www.folkhalsomyndigheten.se/folkhalsorapportering-statistik/folkhalsans-utveckling/halsa/psykisk-ohalsa/nedsatt-psykiskt-valbefinnande/> (2017-08-29).
- Foucault, Michel, 1986, "Of Other Spaces", *Diacritics*, vol 16, no. 1 (s. 22-27).
- Harrison, Rodney, 2013, *Heritage: critical approaches*.
- Lihammer, Anna, 2011, *The forgotten ones - Small narratives and modern landscapes*.
- Mellander, Cathrine, 2011, "Mot ett vidgat kulturarv", *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 62 (s. 62-76).
- Moon, Graham, Kearns, Robin & Joseph, Alun, 2015, *The Afterlives of the Psychiatric Asylum: Recycling of Concepts Sites and Memories*.
- Moran, James E., Topp, Leslie Elizabeth & Andrews, Jonathan (red.), 2011, *Madness, architecture and the built environment: psychiatric spaces in historical context*.
- Nilsson, Roddy & Vallström Maria (red.), 2016, *Inspärrad: röster från intagna på sinnessjukhus, fängelser och andra anstalter 1850-1992*.
- Smith, Laurajane, 2006, *Uses of Heritage*.
- Upplandsmuseet & Karavan landskapsarkitekter, 2014, *Kulturbesöksstudier utredning Dag Hammarskjöldsstråket*.
- Uppsala kommun. *Ulleråker*, <http://bygg.uppsala.se/planerade-omraden/ulleraker/> (2017-06-07).

Keywords: urban planning, heritage, Ulleråker, deinstitutionalization, residential redevelopment

ATT STYRA STADEN

Om aktörer, drivkrafter, processer

INGRID SJÖSTRÖM

Den 3 februari 2018 anordnade Bebyggelsehistoriska föreningen vid Stockholms universitet ett seminarium med ovanstående rubrik på ABF:s stora föreläsningssal vid Sveavägen i Stockholm. I inbjudan angavs att syftet var ”att belysa och förklara Stockholms snabba förändringar. Många projekt pågår samtidigt, ombyggnader, påbyggnader och förtätningar. En del projekt får mycket uppmärksamhet, andra sker mer i skymundan men ändå med stora konsekvenser. Hur ser besluten bakom denna snabba omvandling ut? Vad har hänt de senaste åren och hur ser det ut framöver? Vi samlar sakkunskapen, lyssnar och debatterar”. Seminariet lockade nära 190 deltagare, både föreningsmedlemmar och många andra som intresserar sig för huvudstadens utveckling och gestaltning.

Under kaffepausen minglade deltagarna i foajén under livliga diskussioner. Vid ett bokbord fanns föreningens skrifter och broschyrer, vid ett annat gästades seminariet av Bebyggelsehistorisk tidskrift med information om prenumeration och försäljning av äldre och nyare BHT-nummer. BHT:s temanummer 72/2016 om Göran Lindahl fanns med i den presentpåse som alla de medverkande talarna fick.

Seminariet var det tredje och sista i en serie som Bebyggelsehistoriska föreningen anordnat, efter Att vilja staden, som hölls 2015 till professor Thomas Halls minne, och Att kunna staden 2016. Hela serien har planerats av en grupp med tidigare ordförande Cecilia Sagrén, nuvarande ordförande Sofia Meurk, samt styrelseledamöterna Ingela Blomberg och Mats Persson i samråd med Martin Rörby samt undertecknad.

Sofia Meurk hälsade välkommen och gav bakgrunden till seminarieserien. Hon lämnade sedan över till Martin Rörby, moderator för större delen av programmet. Han är välkänd arkitekturhistoriker som bl.a. varit sekreterare i Skönhetsrådet och haft uppskattade arkitekturprogram i TV, skrivit artiklar och böcker om arkitektur. Han introducerade de medverkande och lyckades få dem att mönstergillt hålla det ganska presade tidsschemat.

Från vision till bebyggd stadsmiljö

Först ut var Regina Kevius, tidigare stadsbyggnadsborgarråd i Stockholms stad, nu stadsbyggnads- och exploateringschef i Sundbyberg. Hon belyste med träffande bildexempel hur de vackra visionerna på idéstadiet ofta

nog efter en utdragen process landar i trivial och urvattnad verklighet. I visionen som presenteras ska alla vara med – unga, gamla, barn skildras glada och nöjda i en paradisisk miljö där det alltid är sommar och sol.

Med slagkraftiga textillustrationer visade hon hur den långa beslutsgången kan pågå 10–15 år, en tid då många inblandade handläggare och experter byts ut och projektet förvanskas. Styrande är också politikerna som alltför ofta planerar efter valåren i fyraårsperioder. Partierna har skilda visioner och snarare kohandlar än förhandlar om viktiga inslag i projekten. Kompromisser är nödvändiga ibland, men de måste vara genomtänkta och inte få oönskade konsekvenser. Det krävs tydlig åtskillnad mellan investeringskostnader och driftskostnader då ett projekt budgeteras. Kevius efterlyste långsiktighet och uthållighet hos alla inblandade.

Vem har makten över stadsbyggnandet?

Göran Cars, professor i samhällsbyggnad vid Kungl. Tekniska högskolan, har ansvaret för det väldiga projektet att flytta stora delar av Kirunas stadsbebyggelse från det osäkra gruvområdet. Han tog Kiruna-flytten som exempel på en planprocess som han

Balansakt – eller obalans vid Sergels torg.
foto: Elina Antell, 9 februari 2018.

anser fungerar. Den inleddes med fem månaders samtal mellan alla inblandade parter, gruvbolaget, kommunen, länsstyrelsen, byggfirmor, fastighetsägare, boende, arkitekter, tekniker, företagare, trafikansvariga, investerare. I en pressad tidsplan ansågs dessa samtalsrundor till en början vara ett vansinnigt slöseri med tid, men de har visat sig leda fram till en gemensam syn som underlättar hela processen. Man lyckades få aktörer att samverka och hitta gemensamma positiva lösningar, som t.ex. att ett kulturhus och ett hotell, som båda hade osäker ekonomi kan samsas om en lönande konferensverksamhet. Ingen enskild aktör har haft den övergripande makten, men politikerna (S, C, M) strävar tillsammans mot det uppställda målet och styr med gott ledarskap.

Det har efter många turer beslutats att Artur von Schmalensees berömda byggnadsmminnesförklarade stadshus inte ska flyttas utan rivras, men dess

klocktorn räddas och står redan invid det nya stadshuset. Kirunas lika berömda kyrka av Gustav Wickman kommer att monteras ner och resas på nytt på ny plats 2024.

Balansakt vid Sergels torg

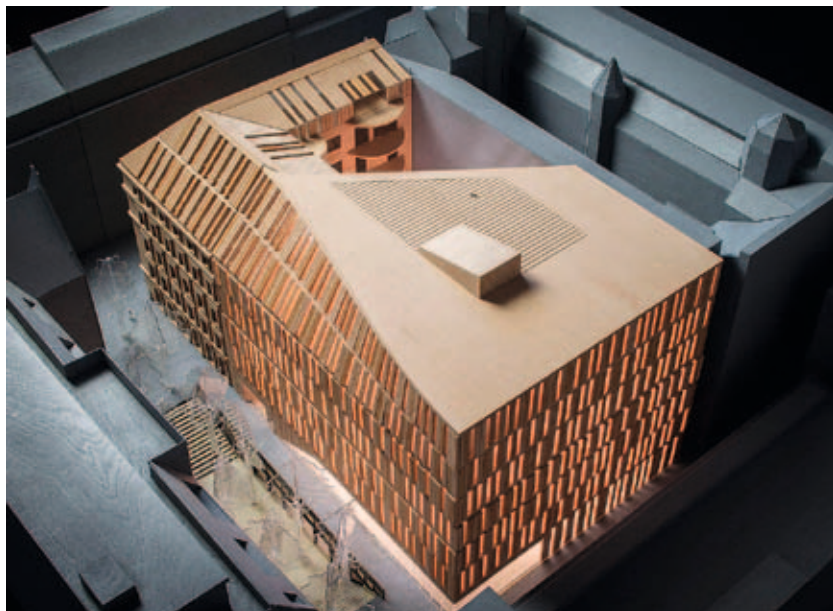
Martin Rörby intog talarstolen med en exposé över turerna kring Sergels torgs östra sida, som nu är under omvandling. Han visade med en bildkavalkad hur vision och verklighet växlat sedan torget först fick sin form, hur man tidvis velat täppa till öppningen mot Hamngatan, och hur det stora kontorskomplexet som vilar på en låg planterad terrass fått varierande fasadutformning. Behovet av rymligare takhöjd och anordningar för moderna landskapskontor har drivit på den senaste ombyggnaden, som inte håller den kvalitet som präglade den ursprungliga byggnaden. Balansakten slutar i obalans, ett av många exempel hur stadens värden växlas ner.

Bilden av staden

Grafiska formgivaren Maryam Fanni har intresserat sig för hur stadsmiljöer och bostäder marknadsförs i bild och texter. Hon visade exempel från sin hembygd Hökarängen i södra Storstockholm, som genomgått en omfattande upprustning. Bostadsbolaget har gjort reklam för de nya bostäderna med slagord som ”från sunkig till trendig”, ”uppskattad av coola vegetarianer som bott flera år i Berlin” och liknande. Maryam Fanni fångade kontrasterna i en affisch där en ganska nedgången autentisk miljö bildade fond för en rad positivt laddade ord, som ”happiness”, ”smiling”, ”young people”. Hon fann också bostadsbolagets ambition att styra förtorens skyltar med gemensam grafik som en av flera tecken på ”kolonisationstendenser”.

Den arkitektoniska staden

Tomas Lewan, arkitekt med lång erfarenhet och bl.a. slottsarkitekt vid Uppsala slott, skildrade genom en bildkavalkad gatumiljöernas gestaltning alltifrån Haussmanns Paris till dagens Stockholmstorg. På 1800-talet kunde man flanera i staden längs boulevarderna, där droskor och vagnar trafikerade körbanorna i lugn

ÖVER: Astoriahuset på Nybrogatan. Tidigt förslag till nybyggnad, modellfoto 3xN. I den senare bygglovsansökan redovisas en kraftigt förändrad utformning med mörkt tegel.

UNDER: Astoriahuset, kv Riddaren 18, ritat av Julius Frosell, uppfört år 1873. Trots protester har två tredjedelar av den klassiska 1800-talsfasaden rivits.

FOTO: Fredrik von Feilitzen

diga 1900-talets trivsamma mötesplats med konstgallerier och caféer till en larmande trafikkarusell med en ständig strid ström av fordon, för att nu åter formas som en oas i City med nyplanterade träd och kraftigt bantad trafik.

Tomas Levan slutade med att undra över att åtta volymer kan ägnas värdefull forskning om Uppsala domkyrka, i serien Sveriges Kyrkor, medan det nästan helt saknas forskning och publikationer om enklare miljöer och torg i städerna.

Hur blev det så här? Tre fallstudier i Stockholms stadsplanering

Susanne Ingo, arkitekt och vice ordförande i Samfundet S:t Erik, rapporterade om en studie som hon driver tillsammans med Kristina Berglund, tidigare stadsarkitekt i Vallentuna. De granskar tre olika projekt för att försöka förstå hur och var de avgörande politiska besluten tas som leder till att projektresultaten blir som de faktiskt blir. De har följt hela processen från vision och beslut till slutresultat och sökt ringa in hur och när felet uppstått och var det brustit i genomförandet.

takt. Med bilarnas ankomst och växande antal förändrades gatumiljön, promenandet blev mindre njutbart. Staden och dess vyer upplevdes från bilfönstret, staden byggdes om för att tillgodose bilismen. Modernismens

glada anammande av bilarna övergick så småningom i en mer negativ syn. Honnørsordet promenadstaden fick nytt liv - nu drömmer man om gågator och att begränsa trafiken. Brunkebergstorg, som utvecklats från det ti-

De tre projekten är för det första Astoriahuset på Nybrogatan, där rivningen av en del av det vackra 1800-talshuset trots massiv kritik i media nu påbörjats och en kombinerad till- och påbyggnad ritat av ett danskt arkitektkontor förbereds. Det andra projektet är den mycket omfattande rivningen av det 40 år unga Galleria-komplexet på Hamngatan, som ska ersättas med en ny större galleria och 32 bostäder. Det tredje projektet är ett av de berghus med bostäder som uppförs bakom höghusen på Liljeholmskajen, där husets ena fasad hamnat 1,2 m från en brant bergvägg lika hög som huset.

Gemensamt för de tre projekten är enligt analysen att de inledningsvis presenterats i mycket allmänna och vaga visioner, och att man inte från början identifierat troliga konflikt-punkter och därmed inte heller sökt reda ut och eliminera dem. Genom markanvisningsmodellen som tilläm-

pas i Stockholm får exploatören stort inflytande över processen och staden har inte ingripit, trots den kritik som under resans gång kom från både experter och allmänhet. Susanne Ingo instämde med tidigare talare i att det som krävs är större transparens och tydligare redovisning från start av en helhetsidé med riktlinjer för att styra processen mot ett gott resultat. Fördjupningar av översiktsplanen i form av stadsdelsvisa områdesplaner och Stockholms Byggnadsordning skulle kunna bli ett effektivt redskap för en förbättrad projektering. Rapporten kommer under våren och kommer säkerligen att väcka stort intresse.

Beställning och uppföljning. Om varför det blir bra eller mindre bra, eller rent av dåligt

Finn Petré är ordförande i Design för All Sverige, som driver tillgänglig-

I Galleriankvarteret har ett fyrtio år gammalt hus rivits och istället uppförs en ny högre byggnad vid Hamngatan/Regeringsgatan samt ett litet bostadshus på Regeringsgatan i ett mycket trångt läge.

FOTO: Susanne Ingo, 30 januari 2018.

hetsfrågor i planering och byggande. Finn gav många exempel på att man trots gällande goda föreskrifter ofta har missat att tänka på dem som med barnvagn, rullator eller rullstol ska ta sig fram i stadsmiljön. Tidigare misstag kan rättas till i efterhand. Så har man gjort vid den omfattande om- och tillbyggnaden av Liljevalchs konsthall. Det gäller att ta hänsyn till sådana märkesbyggnader så att inte ramper och trappliftar förfular. Ett i särklass känsligt monument är Stockholms stadshus. Ett råd med 26 experter har kommit fram till en lösning med en ramp som ska läggas in i den breda huvudtrappan från gården.

Även internationellt har tillgänglighetsprincipen tillämpats, exempelvis i ringmuren i Avila i Spanien och på Forum Romanum i Rom. Pompeji står på tur, en verklig utmaning!

Pannelsamtal

Finn Petré övergick till att leda samtalet med sex deltagare från olika verksamhetsfält: Lisa Daram från stiftelsen Arkus, Torleif Falk, stadsarkitekt i Stockholm, Arne Olson som leder företaget Folkhem Trä, Regina Kevius, stadsbyggnads- och exploateringschef i Sundbyberg, samt det två politikerna Kristoffer Tamsons (M) och Lorentz Tovatt (MP).

Vid Liljeholmskajen har JM AB uppfört sex våningar höga bostadshus tätt intill en brant norrvänd bergvägg.

foto: Kristina Berglund.

Panelen fick inledningsvis en rundfråga att besvara: hur ser relationen mellan vision och verklighet ut idag? Lisa Daram ansåg att dokumentation och kunskapsuppbyggnad inom byggandet länge varit mycket omfattande, men att det numera minskat betydligt, vilket gör att goda erfarenheter inte tas tillvara. Byggeforskningsrådet, som stod för en stor del av byggkunnandets infrastruktur, har lagts ned. Det är därför desto viktigare med möten och debatter, som dagens seminarium, något som intygades av alla vid panelbordet. Regina Kevius instämde och lyfte fram Susanne Ingos pågående studie som efterföljansvärd. Stockholms stad sökte få fram ett Arkitekturprogram med riktlinjer, men det stälptes på grund av politikernas oenighet om innehållet.

Kristoffer Tamsons framhöll att tre faktorer krävs för att nå goda resultat i planeringen: ett långsiktigt och uthålligt arbete, gemensamma värderingar som grund för visionen samt tätare kontakt mellan medborgarna, byggarna och politikerna. Lorentz Tovatt pekade på att det dock finns många dåliga projekt som stoppats i tid, som den sexfiliga motorvägen längs Norr Mälärstrand. Men andra stora motorleder och förbifarter planeras trots utbrett motstånd. Vikti-

ga styrande principer bör vara att gestalta med hänsyn till den mänskliga skalan och att skapa bilfria områden.

I en andra runda diskuterades hur beslutsprocessen kan förbättras. Lisa Daram tryckte på att hela processen ska kunna kontrolleras och utvärderas och därför måste dokumenteras så konkret som möjligt. Torleif Falk höll med och betonade att arkitekterna bör samråda med många olika kompetenser, för att vidga synfältet från det enbart estetiska och visuella. Regina Kevius framhöll att man måste våga erkänna misstag och justera fel på vägen. Hon efterlyste större variation mellan kvarter för att bryta enformigheten i staden.

Arne Olsson menade att parterna ofta driver egna intressen och bör siffta mot samråd snarare än gräl. Han pläderade för större användning av trä som material. Kristoffer Tamsons betonade att politikerna noga bör följa hela processen och ingripa då avsteg

görs från kontrakt och visioner. Processen måste få ta tid och därmed också kosta, det lönar sig i längden. Lorentz Tovatt höll med om att politikerna har ett stort ansvar. Det räcker inte att ett projekt är samhällsekonomiskt lönsamt om det saknar andra viktiga kvaliteter. Finn Petrén framhöll att tillgänglighetsfrågorna är viktiga, vilket panelen instämde i.

Efter en stund med frågor från publiken avslutades seminariet av Sofia Meurk, som med rätta kunde känna sig nöjd och stolt över arrangemanget och tackade alla medverkande med presentpåsar.

Ingrid Sjöström

Bebyggelsehistoriska föreningen
ingrid.c.sjostrom@gmail.com

Referat från Kulturmiljöfrämjandets första workshop

AGNETA ÅKERLUND

Kulturmiljöfrämjandet (KMF) är en ideell förening som värnar om utsatta kulturmiljöer. KMF bildades den 19 november 2014. Bakgrunden till bildandet är bland annat utredningen *Statens kulturfastigheter – urval för framtiden*, SOU 2013:55, och förslaget att avyttra en stor del av statligt ägda kulturmiljöer, samt även hot genom svårigheten att förvalta och finansiera andra offentliga och privata kulturmiljöer. Initiativet togs av byggmästare Reinhold Gustafsson och landshövding Görel Bohlin.

Syftet med KMF är att med goda exempelns makt, erfarenhet, kunskap och strategiska modeller visa att det går att skapa långsiktigt hållbar förvaltning av kulturmiljöer genom samverkan, fördelning av resurser och opinionsbildning. Föreningen har inrättat en kulturmiljöfond, som när den får en viss substans kan ombildas till en stiftelse, för att aktivt kunna agera i enskilda insatser.

Föreningens arbete leds av en styrelse, vars ordförande fr.o.m. 2017 är Inger Liliequist, tidigare riksantikvarie. Övriga ledamöter är Thomas Adlercreutz, tidigare jurist på Riksantikvarieämbetet, Hans Ekström, riksdagsman, Bengt K.Å. Johansson,

tidigare minister och landshövding, Jan Kruhsberg, arkitekt, Jan Rydh, tidigare landshövding, Anders Wikström, kulturmiljöstrateg, och Agneta Åkerlund, tidigare länsantikvarie.

Vad vill vi och vad kan vi erbjuda?

Kulturmiljöfrämjandet vill vara en aktiv part för att driva fram en hållbar och långsiktig förvaltning av våra gemensamma kulturmiljöer. Problemet är inte brist på vilja, engagemang och insikt. De verkliga hoten är avsaknad av fungerande förvaltnings- och organisationsformer, huvudmannaskap och finansiering. Staten har annonserat stor utförsäljning av sina kulturbyggnader, men inte ställt sig frågan om hur en fungerande förvaltning kan ordnas och stödjas i sin utveckling för dem, som skulle kunna ta över ansvaret.

Det har varit lätt att fastna i ett tänkande, som enbart handlar om fördelning av krympande statliga anslag. Vi behöver hitta nya framtida svenska modeller för bevarande, drift, förvaltning och brukande av landets kulturmiljöer, som inte enbart bygger på statliga bidrag. Vi menar att dessa modeller måste ta tillvara alla de möjligheter som vårt samhälle kan er-

bjuda, oavsett huvudmannaskap och ägande.

En viktig fråga för oss är hur vi kan stötta och ordna väl fungerande förvaltning och utveckling av kulturmiljöer för de organisationer eller privatpersoner, som har eller tar över ansvaret vid till exempel en överlåtelse.

Ett avgörande förhållningssätt är att betrakta våra kulturmiljöers fortbestånd som ett allmännyttigt gemensamt samhällsintresse, som också behöver gemensamma resurser. Vi vill därför stödja bildandet av lokala objektsanknutna stiftelser för kulturprojekt. I egenskap av allmännyttiga organisationer kan de få skattebefrielse för gåvor, donationer och drift, som hjälporganisationer har idag.

En inriktning för Kulturmiljöfrämjandet är att skapa ett nationellt nätverk för att sprida kunskap och know how till andra förvaltare om juridik, ekonomi samt värdet av långsiktig och klok förvaltning. Vi vill vara en brygga mellan de framgångsrika organisationerna inom området, till exempel Byggnadsvårdsföreningen, Hembygdsförbundet och Jordägarförbundet.

Våra bevarade, levande och lätt-tillgängliga kulturmiljöer är inte bara

ett grundläggande nationellt arv utan också en del av vår framtida kulturella välfärd, en levande berättelse för oss och våra kommande generationer om vårt land och dess framväxt. För att säkra detta för framtiden måste vi finna nya former i ett gemensamt samhällsarbete över gränserna där alla våra tillgängliga resurser kan komma till nytta. Här vill Kulturmiljöfrämjandet göra en avgörande insats.

Workshop om samverkan i kulturmiljöfrågor

Med utgångspunkt bland annat från den aktuella Kulturarvspropositionen och Konsthögskolans publikation om framtidsfrågor samlades omkring 25 personer från Byggnadsvårdsföreningen, Hembygdsförbundet, Jordägarförbundet och Kulturmiljöfrämjandet till en workshop den 4 dec 2017 och diskuterade samverkan mellan organisationerna när det gäller kulturmiljöfrågor. Mötet arrangerades av Kulturmiljöfrämjandet i von der Lindeska huset på Västerlånggatan 68, som ägs av Murmestare Embetet i Stockholm.

Kulturarvspropositionen lämnar över mycket ansvar till myndigheter och kommuner och påpekar också att det är viktigt att organisationer

samarbetar. Denna workshop kan ses som ett försök att hitta en modell med tydliga roller för samverkan. Företrädare för Kulturmiljöfrämjandet, Byggnadsvårdsföreningen och Hembygdsförbundet lyfte fram aktuella frågeställningar hos respektive organisation.

Från Kulturmiljöfrämjandet framförde Inger Liliequist, tidigare riksantikvarie och ordförande i KMF:s styrelse, och Sören Häggroth, tidigare chef för Fortifikationsverket och tills vidare adjungerad till styrelsen, med utgångspunkt från kulturarvspropositionen att det finns anledning att diskutera vilka brister som finns i systemet och om vi har samsyn om var problemen ligger. De anmärkte att den text regeringen tagit fram har en väldigt vid definition av begreppet kulturmiljö, att den är idéfattig när det gäller byggnadsminnen samt att olika intressen ställs mot varandra genom uttalandet att översiktsplanerna ska stärkas samtidigt som man ställer krav på mängder av nya bostäder. Kulturmiljöfrämjandets aktuella förslag är en gemensam workshop-serie kring frågorna *Au vem, vad och hur räddas kulturarvet?*

Från Byggnadsvårdsföreningen förklarade Stephan Fickler, verksam-

hetsledare i Svenska Byggnadsvårdsföreningen, att man främst arbetar med materiella minnen, men ser berättelser som viktiga. I sitt inlägg lyfte han särskilt frågan hur man kan säkra att kulturmiljövården tillgodoses vid överlåtelse av byggnadsminnen och hur man får detaljerade skyddsbestämmelser att följa med. Kristina Berglund, tidigare planchef, stadsarkitekt och ledamot i Stadsmiljörådet, framhöll att lagstiftningen är tydlig, men att den inte följs i verkligheten. I tillväxtområden förvanskas stadens egenvärden lite i taget. Hon påpekade att det saknas en långsiktig helhetssyn och att översiktsplaner och områdesplaner behöver utvecklas. Byggnadsvårdsföreningen föreslog att vi olika föreningar kan samverka med att kommentera remisser.

Från Hembygdsförbundet presenterade Jan Nordwall, generalsekretärare i Sveriges Hembygdsförbund, den lokalt präglade organisationen, där riksförbundet samlar och företräder 2 000 lokala föreningar organiserade i 26 regionala förbund. Förbundet har nu utarbetat ett nationellt kulturmiljöprogram med sex målsättningar. Eftersom hembygdsgårdarna sällan får pengar från det statliga kulturmiljöanslaget har för-

bundet beslutat att börja samla in pengar till en Svensk Hembygdsfond.

Jordägarförbundet deltog i vår workshop och Anders Grahn, generalsekreterare i Jordägarförbundet, och Monika Ålund, från kulturkommittén, såg positivt på fortsatt samverkan i gemensamma frågor.

Karin Gold Cox, enhetschef kulturmiljö vid Statens Fastighetsverk, presenterade Konsthögskolans kursrapport Restaureringskonst, som diskuterar viktiga framtidsfrågor såsom Vad finns kvar av vårt kulturarv? Varför då? För vem? Vart är vi på väg? Vad får kulturarvet att leva vidare? Hur väljer vi vad som ska bevaras? Vad händer med belastat kulturarv? Hon sammanfattade med att säga att det är viktigt att kombinera fysiska lämningar med det immateriella för att förstå och få gehör för kulturmiljövärden och ansåg att vi i våra föreningar behöver vässa argumenten.

Anders Wikström, kulturmiljöstrateg och medlem av KMF:s styrelse, reflekterade över vad som händer med det traditionella föreningslivet. Enligt hans uppfattning håller det personliga engagemanget på att ta nya former och lösningen för att öka delaktigheten ligger i nätverk och samarbeten.

Fortsatt samverkan i kulturmiljöfrågor

Deltagarnas kommentarer vid denna workshop inriktades på att vi olika

föreningar bör samverka och förstärka varandra i gemensamma frågor.

Vi bör hjälpas åt att tala om för allmänheten vilka kulturmiljövärden som finns. Att tala om "kulturmiljön" ansågs för stort och sammansatt och för att bli riktigt tydligt förordade flera deltagare att vi ska lägga fokus på en fråga i taget. Samtidigt poängterades vikten av ett helhetsperspektiv på kulturarvets betydelse och att det är viktigt att föra fram att det har social betydelse.

Vi bör arbeta med att säkra kulturmiljövärdena vid överlåtelse av byggnadsminnen. För att få till ett förslag angående tydliga skyddsbestämmelser krävs att en grupp arbetar med detta en längre tid.

Vi bör också arbeta med hur planeringsprocessen ska se ut. Kulturmiljövärden betraktas som besvärliga att hantera och det framfördes förslag om att beskriva kulturmiljövärden tidigt i olika processer, så att de är väl kända innan planeringen gått för långt.

Kulturmiljöfrämjandets fortsatta verksamhet

Deltagarnas kommentarer på Kulturmiljöfrämjandets fortsatta verksamhet sammanföll väl med frågorna för gemensam samverkan. Det överensstämmer till en del med Kulturmiljöfrämjandets ändamålsparagrafer, så som att skapa resurser för en god

förvaltning av kulturmiljöer med fast och lös egendom, att påverka beslutsfattare att ta ansvar, att främja allmänhetens tillgång till kulturmiljöer, att vara en brygga mellan det lokala engagemanget och kulturpolitiken på riksplanet samt att bidra till breddat allmänintresse.

Föreningen avser närmast att fortsätta arrangera workshops med vem-vad-hur-frågor och ser det som en process att bestämma fortsatt inriktning. Tanken är att ha ett brett anslag samtidigt som föreningen kan arbeta med specifika frågor, exempelvis hur planeringsprocessen ska se ut och hur förvaltning ska gå till. Det är önskvärt att träffa alla myndigheter som enligt kulturarvspropositionen ska ta hand om allt detta.

Föreningen håller på att bygga upp en webbsida <http://www.kulturmiljöfrämjandet.se/> (obs. att prickarna ska vara med) där du kan läsa mer om Kulturmiljöfrämjandet och eventuellt ansöka om medlemskap.

Agneta Åkerlund

f.d. länsantikvarie

akerlund.agneta@gmail.com

BLI MEDLEM I BYGGNADSVÅRDSFÖRENINGEN

Ju fler vi är, desto mer kan vi åstadkomma. Genom ditt medlemskap är du med och räddar kulturarvet! För 355 kronor får du dessutom en prenumeration på vår tidskrift Byggnadskultur, medlemsrabatter, inbjudningar och fri rådgivning via våra länsombud.

BYGGNADS
VÅRDS
FÖRENINGEN

www.byggnadsvard.se
kansli@byggnadsvard.se
Telefon - 08 30 37 85

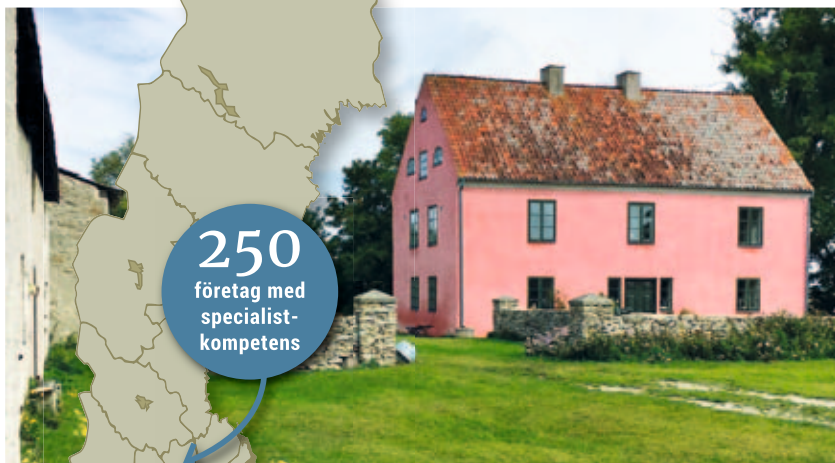
SPECIALISTER PÅ KULTURHISTORISKA BYGGNADER

BYGGNADSVÅRDSFÖRETAGEN

- Hitta byggnadsvårdsföretag i din region!

250
företag med
specialist-
kompetens

Byggnadsvårdsföretagen är en branschförening för arkitekter, antikvariska och tekniska konsulter, byggföretag, specialiserade hantverksföretag, materialproducenter m.fl. som alla har gemensamt att de är specialiserade mot byggnadsvård.

Välkommen att kontakta oss!

www.byggnadsvardsforetagen.se

Anders Kaliff & Julia Mattes, 2017, *Tempel och kulthus i det forna Skandinavien. Myter och arkeologiska fakta*. Carlsson Bokförlag. 219 s., inb. ISBN 978 91 7331 812 9

För hundra år sedan var de förkristna templens utformning och placering en viktig arkeologisk fråga. Adam av Bremens skildring av hednatemplet i Uppsala kunde på 1920-talet äntligen bindas till arkeologiska fynd i form av stolphål man funnit under Gamla Uppsala kyrka. Hednatemplet utformning och läge hade väckt akademisk strid redan på 1600-talet och hade sedan 1800-talets mitt kopplats till det uppvaknade intresset för norska stavkyrkor. Men intresset kom att vända. Ämnet belastades av Hitlertysklands intresse för det fornnordiska kulturarvet. Stolphålen i Gamla Uppsala började tolkas som rester av den första kyrkan istället för ett hedniskt tempel och efter 1966 kom ämnet att definitivt avföras genom den norske religionshistorikern Olaf Olsens källkritiska skrift *Hørg, hov og kirke*. Olsen fann att varken historiskt eller arkeologiskt materialet kunde bevisa att förhistoriska tempel eller kultbyggnader alls förekommit. Eventuell förkristen kultutövning menade han måste ha skett ute i det fria och därför inte lämnat några spår. Uppfattningen att kulten förrättades utomhus var gammal och utgick från romaren Tacitus beskrivning av hur germanerna inte ville stänga in sina gudabilder i hus. Kritiken var motiverad. Forskningen hade dittills förhållit sig alltför okritisk och det hade blivit ett alltför lätt grepp att förklara svårtolkade fynd som lämningar av religiöst kultbruk. Under resten

av 1900-talet var det närmast ett axiom inom arkeologin att lämningar av byggnader inte kunde vara från en kultbyggnad och i synnerhet inte från ett tempel.

Anders Kaliff är professor i arkeologi vid Uppsala universitet och tidigare fältarkeolog i både Sverige, Asien och Mellanöstern. Julia Mattes är doktor i arkeologi vid Ruhr-Universität Bochum. Hon har verkat som arkeolog i Sverige och Tyskland och har under de senaste åren publicerat forskning om forntida kultbyggnader och om norska stavkyrkor. I en välskriven bok med populärvetenskaplig karaktär, *Tempel och kulthus i det forna Skandinavien. Myter och arkeologiska fakta*, går de i argumentation mot uppfattningen att den religiösa kulten inte har lämnat några byggnadsspår och pekar på brister i den kritik som funnits sedan Olsens skrift. Till exempel menar de att man tillmätt Tacitus skildring större värde än Adam av Bremens, trots att Tacitus inte avsåg skandinaviska förhållanden utan en folkgrupp utanför Romarikets gränser ett årtusende tidigare. Vidare har man i Olsens efterföljd varit betydligt mer kritisk till att tolka rester av kult än rester av övrig mänsklig verksamhet, samtidigt som kult rimligen bör ha funnits. Kritiken mot att tolka arkeologiska spår av byggnader som uttryck för kult var, menar författarna, snarare en tidsbunden uppfattning, präglad av det sena 1900-talets religionskritik och tilltagande sekularisering, dvs. inte ett tidlöst och enbart på vetenskaplig grund lagt förhållningssätt. Att byggnader använts för kult avfärdades i praktiken utan starkare argument än man tidigare tolkat dem som tempel. Ett gemensamt grundfel som författarna ser hos den tidigare forskningen är dock att man utgått från att kulten varit homogen och konti-

nuerlig, som ett slags hednisk "statskyrka". För en mer komplicerad situation talar jämförelser med andra kända kulturer och historiska förhållanden, samt att flera folkgrupper är kända i Skandinavien med olika karakteristiska särmerken. Dessutom är tidsavståndet från de äldsta arkeologiska spåren av byggnader fram till Adam av Bremen betydligt större än från Adam till oss. Deras viktigaste belägg är dock fynd från senare tid.

En fördel med populärvetenskap är att den tvingar författaren att ge en helhetsbild av sitt ämne och förklara det på ett inte alltför komplicerat eller inomdisciplinärt sätt. Att det finns uppenbara risker med detta är givet, men när författarna är etablerade forskare inom sitt ämne inger det ändå trygghet och tillförlitlighet. Därmed är det rimligt att texten utgår ifrån relevant och aktuell forskning och att diskussionen - om än lättillgänglig och greppbar för en läsare utanför facket - är vederhäftig och redogör för vad som går att belägga av

forskningen och vad som är författarens antaganden, väl grundade naturligtvis. Ett exempel på denna försiktighet är att historiska och etnografiska analogier definieras som inspiration för tolkningen av det arkeologiska resultatet. Texten lyfter också fram vikten av att tolka fynden och inte bara registrera dem. På ett pedagogiskt sätt förklarar den också företeelser och arkeologiska principer som ansluter till ämnet.

Författarnas uppfattning är att det finns åtskilliga arkeologiska spår från förhistorisk kult och från kulthus, kultbyggnader och tempel. Ett flertal av dessa spår härrör från utgrävningar under de sista årtionena och då särskilt från omfattande uppdragsarkeologi inför väg- och järnvägsbyggen. De studerar också kulthus i andra delar av världen och finner snabbt att variationen är mycket stor. Det förekommer gudahus av olika storlekar, anfadershus, gravmonument, offerhus och många andra former. Frågan om kulten förrättades inomhus eller utomhus förefaller också ologisk att se som ett antingen eller. Naturformationer och speciella platser har kunnat betraktas som heliga och kan även ha försetts med ett kulthus eller med ett gravröse eller annan anläggning som förstärkt platsens betydelse.

Boken redogör för olika tiders syn på förkristna kulthus och bilden av det hedniska templet. Utgångspunkt tas från romantiken under 1800-talet och från Carl Larssons Midvinterblot, målad för Nationalmuseum på 1910-talet men uppsatt där först 1997, där hednatemplet avbildas med former hämtade från norska stavkyrkor. En serie kapitel behandlar kända lämningar av byggnader och föremål som rimligen inte kan tolkas som annat än kulthus och till vilka i flera fall

analogier finns i andra delar av världen i nutid eller historisk tid. Uppställningen är huvudsakligen kronologisk från stenålder via bronsålder till järnålder. Ett gemensamt drag för flera av dem var ett rituellt bruk av elden. I flera fall syntes även byggnaden medvetet ha förstörts med eld som en särskild ritual. T.ex. gäller det ett kulthus i Tustrup i Danmark från Trattbägarkulturen (4000–2800 f.Kr.), byggt av kraftiga trästolpar över en kallmur med några välluggna megaliter. Större hus från bronsåldern, gärna vid stora gravhögar som i Håga, Kivik, Grudehøj och Stretered, uppvisar spår av fester och rituellt matlagning. Djur som offrades gav gudarna sedan tillbaka som en gengäva och köttet åts upp av dem som offrade det i en gemensamhetsåtgärd med gudarna.

Flest lämningar finns av naturliga skäl från järnåldern, varav flera i form av hallbyggnader som både varit representationsbyggnader för aristokratin och haft religiös funktion. Samtidigt finns det byggnader som förefaller byggda enbart som kulthus eller tempel. Det tydligaste dokumenterades vid den stora utgrävningen i Uppåkra. Särskilt intressant med denna anläggning är att lämningarna tydligt uppvisar samma konstruktion som de norska stavkyrkorna, vilket tyder på att stavkyrkorna upptagit former från den förkristna tempelarkitekturen. Även om stavkyrkorna bär drag från samtida romansk arkitektur, som tärningskapitäl och runda arkadbågar, uppvisar de former, dekor och bildprogram som snarare tyder på inhemska traditioner. Författarna ser det som ett exempel på att det inte överallt kan ha varit ett tvärt brott mellan den förkristna och kristna kulten. Kanske fanns en kultkonservatism

men trosliberalism som godtog nya läror bara formerna gick att känna igen. Andra tecken är kvarlevande sockennamn, som Lunda, Torsåker eller Odensvi, samt att kyrkor byggdes på eller vid de äldre kulhusen, som i Borg i Östergötland och på Frösön, eller på äldre gravhögar. Författarna ser detta snarare som ett uttryck för att anknyta det gamla till det nya än som ett sätt att besegra det. Lärorerna kan ha funnits parallellt och en övergång till den kristna kulten – som sedan århundraden varit den etablerade religionen i de stora länderna på kontinenten – kan till stor del ha handlat om att vårda relationer inom handel och politik.

Författarna knyter på slutet ihop resonemanget i Gamla Uppsala, där boken tog sin början. De finner att även om de stolphål som påträffats under kyrkan skulle ha med dennas byggande att göra tyder de övriga fynden av storslagna anläggningar som gjorts på senare år att det vore orimligt om det inte också funnits en stor förkristen tempelbyggnad som ännu återstår att upptäcka.

Tempel och kulthus i det forna Skandinavien. Myter och arkeologiska fakta är en intressant och tankeväckande bok. Den argumenterar övertygande för att flera fynd som har gjorts bör tolkas som kulthus eller tempel, vilket länge varit kontroversiellt inom arkeologin, och att dessa kan ha varit mycket olika utformade. Texten leder läsaren med säker hand. Arkeologiska förhållningssätt presenteras genom pedagogiska utvinningar. Stundom förekommer upprepningar, men även dessa kan tolkas som pedagogiska grepp för den som inte lyckas läsa boken i ett svep.

Bokens formgivning är enkel men prydd med en uppfriskande gul rygg.

Den är illustrerad, möjligen kunde illustrationerna ha varit än fler. En olycklig detalj är redovisningen av bildkällorna, som med fördel hade kunnat läggas i en förteckning på de blanka sidorna i slutet. Flertalet avser Wikimedia Commons, en växande bildbank. De långa länktexterna upptar dock ofta halva bildtexten och drar till sig onödig uppmärksamhet med osköna koder som "H%C3%A5gah%C3%B6gen" (Hågahögen). Det torde dock vara ett utslag av att hänvisningsprinciperna till Internet ännu är under utveckling. Befriade från dessa koder är dock Julia Mattes fina och välgörande teckningar i denna angelägna bok.

Jakob Lindblad

Universitetslektor
Konstvetenskapliga institutionen,
Uppsala universitet, Campus Gotland
jakob.lindblad@konstvet.uu.se

Höglund, Mats, *Kampen om fredsmilen: kartan som makt- och kontrollinstrument i 1655 års reduktion, Institutionen för stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet, Lic.-avh. Uppsala, 2017. 167 s. ISBN 978 91 576 9456 0.*

Traditionen att använda den historiska kartan som huvudsakligt källmaterial i agrarhistorisk forskning samt att låta kartan bilda utgångspunkt för frågeställningar bars sedan 1950-talet av Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet. Under de senaste femton

åren är det den agrarhistoriska forskningen vid SLU i Ultuna som tagit över initiativet och ett antal avhandlingar har lagts fram där det äldre lantmåterimaterialet antingen bildat utgångspunkt för frågeställningar eller använts som en huvudsaklig källa inom den källpluralistiska forskningstraditionen.

Det omfattande geometriska och geografiska kartmaterial från ca 1630 som finns på Riksarkivet (som tog över huvudansvaret för de äldre kartorna från Lantmåteriet kring decennieskiftet) utgör, för dem som rätt kan läsa kartorna, en viktig historisk-geografisk källa till Sveriges historia. En av de som kan läsa och tillgodogöra sig detta källmaterial är Mats Höglund som fram till våren 2017 var industridoktorand vid Institutionen för stad och land, SLU Ultuna.

Vid licentiatseminarier vid SLU har man sedan många år den traditionen att betygskommitteen om tre personer också fungerar som opponenter. I den betygskommitté som utgjorde opponentpanelen vid framläggandet av Mats Höglunds licentiatavhandling fanns docent Bo Lundström, 1:te arkivarie vid Krigsarkivet, Fil. dr Cristina Prytz, Manchester Metropolitan University samt undertecknad, Fil. dr i kulturgeografi. Den som till äventyrs hysar föreställningen att framläggandet av en licentiatavhandling är en enkel match jämfört med en doktorsdisputation kan med fördel sätta sig in i situationen att bli grillad av tre opponenter med tre olika läsningar av, och syn på, frågeställningar, metodval och resultat.

I Mats Höglunds licentiatavhandling *Kampen om frihetsmilen - Kartan som makt- och kontrollinstrument i 1655 års reduktion* utgör tjugofyra av de sammanlagt tjuugoåttio frihet- eller fredsmils-

kartorna över åtta svenska städer och tre kungsgårdar huvudsakligt källmaterial tillsammans med reduktionskollegiets protokoll och korrespondens. Kartorna upprättades i ett bestämt syfte och tillkom under en avgränsad tid mellan 1655 och 1670 (fyra kartor upprättades efter detta, men dessa ligger utanför avhandlingens fokus). Syftet: att slå en ring kring en stad eller kungsgård med en radie på en gammal svensk mil från centrum och ut (två mil för Åbo och Viborgs del) kan tyckas vara en enkel uppgift och bjöd inte heller på några större mättekniska hinder. Likväl kom kartorna att utgöra en brännpunkt mellan olika maktsfärer i 1600-talets Sverige: kungamakten och adeln. I centrum stod de som upprättade kartorna: lantmäterna.

1600-talets förmyndarregeringar avlöstes av drottningar och kungar som satt på tronen. När adel styrde genom förmyndarregeringar dominerade deras politiska program, när kungamakten styrde var det staten/kronans intressen som kom i första rummet. Icke desto mindre fanns en statsapparat där de olika myndigheterna och kollegierna hade ett eller flera uppdrag som skulle skötas efter överenskomna regler. Regler och principer som givetvis var underkastade tolkning beroende på vem som vid varje tillfälle hade en plats i kollegiet, och egenintressets roll framför det allmänt goda får givetvis inte underskattas.

Mats Höglund presenterar bakgrunden: Under 1600-talets förra hälft överfördes stora jordinnehav från kronan till adeln. En allmän uppfattning var att jord för alltid försvann från statens kontroll, men donationer som tidigare ofta varit allodiala - utan äganderättsliga begränsningar för mottagaren - kom 1604 genom

Norrköpings beslut att kringskåras av villkor, och kom mer att likna de feodala förläningar som t.ex. bara kunde innehas på livstid. Icke desto mindre kom mer och mer av jordrätten under 1600-talets förra hälft att hamna hos adeln till kronans förfång och den genomgripande reduktionen av frälsejord skedde på 1680-talet genom Karl XI:s beslut. Men en reduktionsinsats skedde redan 1655 genom Karl X Gustafs reduktion, och det är denna reduktionsprocess som är i fokus för Mats Höglunds avhandling, eller snarare; hur kartan blev ett makt- och kontrollinstrument i denna process.

Den grundläggande tesen i avhandlingen är att kartan utvecklades till ett viktigt kontrollverktyg i händerna på statsmakten i Sverige under 1600-talet. Kartan kunde jämföras med ett panoptikon där man från en viss position hade full översikt över landskapet, resurser, kommunikation och gränser. Utan att själv

befinna sig i landskapet hade man genom kartan den visuella representationen och därmed möjligheten att ta makt och ha kontroll över landskapet. Det övergripande synsätt som Mats Höglund lägger på 1600-talets Sverige är maktstatsperspektivet. Under 1600-talet stärkte staten sin makt i flera europeiska länder genom en centralisering av själva markutövande. Detta möjliggjorde (och möjliggjordes av) effektivare administration, tillkomsten av "statliga verk", och bättre militär organisation. Även kontrollen över medborgarna skärptes. Om Gustav Vasa främst var intresserad av antalet hushåll i riket ur skatteteknisk synvinkel, men egentligen var indifferent när det gällde vem som bebodde de olika gårdarna så länge bönderna inte gjorde uppror, gick staten och kyrkan under 1600-talet in i själva hushållen för att genom husförhör och folkbokföring kunna kontrollera medborgarna på individnivå. Något som inte varit möjligt

om man inte också längst upp i makthierarkin varit mån om att institutionerna skulle fungera byråkratiskt, i ordets positiva bemärkelse. Kanske kan de tidiga geometriska kartorna ses som en del i detta projekt medan de geografiska kartorna från mitten och slutet av 1600-talet lyfte blicken till att omfatta socknar, hänader och frihetsmilsdistrikt. Trots det tidiga 1600-talets modernisering av statsapparaten var samhället feodalt och statens inkomst till stor del naturabaserade. Hur resurserna skulle omfördelas var dock en stor politisk fråga. Som Mats Höglund påpekar fanns en falang i riksdag och riksråd som ansåg att statens inkomster i första hand borde bestridas av näringslivet i form av tullar, avgifter och extraskatter där man istället för spannmål och smör fick in reda pengar. Det äldre feodala jordbaserade tänkandet mot det nya marknadsorienterade i en tid när landets gruvnäring blomstrade och ökad handel med omvärlden kunde anas.

1655 års reduktion omfattade flera olika punkter, bland annat skulle fjärdeparten av alla donationsgods bortgivna efter Gustaf II Adolfs död dras in. Därtill skulle avsöndrade kronogods belägna på så kallade Förbjudna orter, områden där kronan hade omistliga intressen, dras tillbaka i sin helhet. Till förbjudna orter räknades kungsladugårdar, bergslagen, särskilda åar och strömmar, gods som låg till försörjning åt städer eller akademier, post-, gästgiveri- och militiehemman med mera. En speciell kategori utgjorde de så kallade Fredsmilsdistrikten. Inom Fredsmilsdistrikten ägde kronan rätt att återta gods som hade donerats efter 1632 samt att lösa in de köpe- eller bytesgods som avsöndrats under samma period. Den fjärdepart som skulle återgå till kronan gick inte att byta mot gods utanför fredsmilen.

I fredsmilskarta över Jönköping från 1664 utgår milen från slottet. Lantmätare Peder Jonsson Duker anger i texten att han har använt den vägföljande linjen och inte fågelvägen när han ritat sin fredsmilscirkel.

De åtta städer som blev föremål för fredsmilsvagränsning låg i en öst-nordöstlig-västsydvästlig båge från Viborg i öster, via Åbo, Uppsala, Örebro, Nyköping, Linköping, Jönköping och Kalmar. I tillägg kom kungsgårdarna Alvastra/Omberg vid Vätern samt Marieholm och Götala belägna öster om Vänern. Höglund prövar flera hypoteser för varför just dessa städer och kungsgårdar valdes ut, men varken förekomsten av kungsladugårdar, slott eller att vissa städer också var residensstäder håller som förklaring. I ett Sverige som snarast sträckte sig i östvästlig riktning bildar fredsmilsdistriktet en logisk marschväg genom landet. Och här ligger kanske svaret på varför just de valda städerna kom att bli föremål för re-

duktionskollegiets intresse. Den av Höglund framlagda hypotesen att det handlar om städer som genom reduktion till kronans fördel skulle kunna magasinera spannmål och andra förnödenheter till trupper vid durchmarscher är den mest tilltalande. Viborg nära den ryska gränsen bör ha varit en viktig punkt för långvarig militär närvaro och i Kalmar bör militären ha haft stort behov av förnödenheter när man väntade på vind för att avseglats till andra destinationer i Östersjöområdet. Frihetsmilstäderna däremellan skulle då fungera som depåer för trupper som förflyttade sig genom den centrala delen av riket.

För att fastställa gränsen för fredsmilen eller frihetsmilen som den ibland

kallas, kallade man till sig den yrkeskår som dels kunde upprätta en karta över fredsmilsdistriktet, dels mäta ut fredsmilens storlek: lantmätarna. I korthet: kring de utvalda städerna och kungsgårdarna skulle en ring om en mil från centrum skapas, i ett par fall endast en kungsgård. Det fanns två sätt att förhålla sig till denna instruktion; antingen slog man en mil linea recta, alltså fågelvägen från centrum och ut, eller så lät man milen följa vägarna som strålade ut i alla väderstreck från staden eller kungsgården. Eftersom vägar buktar sig genom landskapet och sällan är raka, blir den cirkel som följer den vägföljande metoden mindre än den som mäts fågelvägen eller linea recta.

Adeln som hade gods inom fredsmilen förordade den vägföljande metoden eftersom det skulle minska andelen gods som föll inom fredsmilen, medan kronan förordade linea recta-metoden. Beroende på om adeln satt vid rodret eller kungen kom olika instruktioner att skickas ut till lantmätarna: använd den vägföljande metoden eller använd linea recta. Med jämna mellanrum skickades förfrågningar till kungen om han egentligen inte menade att cirkeln skulle dras enligt den vägföljande linjen? Kungens svar var alltid lika glasklart: cirkeln ska mätas enligt linea recta-metoden. Bland de högadliga i reduktionskommittéen verkar man ha haft fullt sjå med att vrida och vända på kungens brev så att det egentligen stod att man skulle följa den vägföljande linjen, men orden: "Fridmijhlens afmätning kan inthe reguleras effter dij wägarne kunna löpa till, uthan böör ifrån sitt centro gå recta linea som een annan cirkell" kunde inte missförstås. År 1674, ca tjugo år efter att de första instruktionerna utgått, fastslår reduktionskommittéen slutligen att linea recta skulle användas.

Här kommer vi in på avhandlingens egentliga huvudpersoner, nämligen lantmätarna som inte hade rekryterats från adeln, utan var "ärlige mäns söner", trogna kronan som arbetsgivare. För dessa var det uppenbart att linea recta var den enda vettiga mätmetoden. Samtidigt var de tvungna att följa de nya instruktioner som skickades ut från reduktionskollegiet. Det kom således att upprättas kartor som följde linea-rectametoden och kartor som följde den vägföljande metoden, samt kartor som på ett visuellt pedagogiskt sätt visar skillnaden som uppstod mellan de två metoderna. Det är därför antalet kartor är mycket större än antalet fredsmilsdistrikt:

när nya instruktioner kom från reduktionskollegiet fick en ny karta upprättas. Medan konsten att reva och mäta land var gammal var tekniken att överföra landskap till papper i geometriskt korrekta förhållanden relativt ny. De som behärskade denna teknik var 1628-års män och deras auskultanter. Vid tiden för fredsmilskartornas upprättande hade de flesta av lantmätarna många års yrkeserfarenhet bakom sig: Johan de Rogié, som stenhårt höll på linea recta-principen hade varit lantmätare i Östergötland i 35 år. Mats Höglund säger i sin sammanfattning: "Att sedan den enskilde lantmätaren inte alltid gjorde som beställaren sa är ett oväntat och intressant resultat av min undersökning". Ja, resultatet är intressant, men kanske inte så oväntat: På flera ställen i avhandlingen skymtar ett aktörsperspektiv. Lantmätarnas röster kommer oss till mötes som en kår av yrkesstolta, erfarna och medvetna tjänstemän under kronan. Genom korrespondensen får vi även stifta bekantskap med de landshövdingar och medlemmar av Reduktionskollegiet som suckar över att allt tar så illa lång tid och att lantmätarna vägrar att göra som man säger, alltså att gentemot kungens glasklara instruktioner om linea recta, mäta fredsmilen enligt den vägföljande metoden. Trots att det ligger lite utanför avhandlingens frågeställning hade det i detta sammanhang varit intressant att veta vilka de berörda donationsinnehavarna var, eller varför jorden hamnat i deras händer. En sådan undersökning hade kunnat ge stöd åt - eller kanske komplicera - den tydliga motsättning Höglund ser mellan dessa olika grupper anställda av kronan (frälse och ofrälse).

Mats Höglund presenterar sitt källmaterial genom en noggrann analys av varje

fredsmilskarta upprättad mellan 1655 och 1669. De nya instruktionerna som utgick från Reduktionskollegiet 1663 om att lantmätarna hädanefter skulle mäta enligt den vägföljande metoden gjorde att minst två kartor upprättades över varje stad eller kungsgård, förutom Viborg som endast har en karta. Men även efter de nya instruktionerna finns lantmätare som medvetet obstruerar eller förhalar och fortsätter att redovisa fredsmilscirkeln linea recta. Tyvärr uppdagas i detta intressanta kapitel ett av arbetets mest allvarliga problem, vilket jag återkommer till nedan. På grund av den dåliga återgivningen av kartorna går det inte att pendla mellan bild och text för att stämma av detaljer i kartan som beskrivs i texten, eller på annat sätt gå in i kartan för egna reflektioner.

Kring 1670 hade karteringen i det väsentliga genomförts och kartor fanns som kunde ligga som underlag för reduktioner av adelns gods inom fredsmilsdistrikten. Kom de till användning? Frågan om i vilken utsträckning reduktionen sedan kom att genomföras är egentligen inte intressant i sammanhanget menar författaren, utan Mats Höglunds har valt att avgränsa sin undersökning till frågan om hur kartan användes och visa hur kartan blir ett verktyg i händerna på maktstaten. Fredsmilskartorna erbjöd en visuell överblick som på ett effektivt sätt direkt kunde visa vilka gårdar och byar som hamnade inom respektive utanför cirkeln. Som Mats Höglund uttrycker det: "Den (frågan om fredsmilen) var känslig därför att den drabbade adeln så skoningslöst. Här var det inte längre frågan om några abalienationsbrevs existens eller inte. Här visade kronan var gränsen gick mellan kronans territorium och adelns."

När det gäller avhandlingens uppläggning är det alltid så att man kan hitta alternativa körscheman, till exempel kunde fredsmilskartorna ha presenterats tidigare i avhandlingen; första stycket i kapitlet om lantmätarnas instruktioner hör egentligen hemma i kapitlet om lantmäteriets organisation och Appendix 1, tabellen med registret över fredsmilskartorna kunde ha placerats i anslutning till presentationen av kartorna, gärna med länkar till varje kartakt vilket skulle underlätta för den som läser avhandlingen på nätet. Men i det stora och hela följer avhandlingen en logisk disposition.

Syften och frågeställning i en licentiatavhandling bör inte vara alltför många eller omfattande. Hos Höglund är det två frågor som ska besvaras:

- Varför upprättades fredsmilskartor och vad var anledningen till att de upprättades på olika sätt?
- På vilket sätt avspeglar frågan om fredsmilens statsförvaltningens användning av kartor under 1600-talet?

Höglund besvarar frågorna på ett utmärkt sätt, men just i *varför*-frågan ingår också varför de aktuella städerna och kungsgårdarna valdes. Detta resonemang borde ha utvecklats mycket mer. Urvalet av orter är viktigt i sig eftersom det säger något om maktstaten vid 1600-talets mitt. Som framgår ovan har urvalet troligtvis att göra med militärens försörjning vid durchmarscher, men Höglund själv låter de olika hypoteserna stå obekräftade. En stor del av avhandlingen berör processen från de första direktiven om att fredsmilskartor ska upprättas till de sista egentliga fredsmilskartorna lämnas in efter femton år. Under tiden får vi ta del av korrespondens, protokollutdrag och citat och följa

den obstruerande lantmätaren Johan de Rogier, som trots piska, morot och förmaning gör lite som han vill. Det är just här, i kapitel 5 samt delvis kapitel 4, som aktörerna presenteras, kommer till tals och konfliktzonerna mejslas ut.

Höglund har en bra och översiktlig genomgång av tidigare forskning kring maktstatsperspektivet och kartorna som makt- och kontrollinstrument. Dessa genomgångar tenderar ofta att bli en lista över avprickade böcker, men Höglund knyter ihop resonemangen och försvarar sitt teorival, att spegla kartans roll i ett maktstatsperspektiv, på ett övertygande sätt.

Språkligt sätt är avhandlingen lättläst i den bemärkelse att författaren undviker alla former för akademiskt fikonspråk. Allt eftersom källor och begrepp införs i texten förklaras dessa, men en definition saknas: för en läsare som inte är helt insatt i kartan som källmaterial kan det vara bra att veta hur en geometrisk karta skiljer sig från en geografisk.

Mats Höglunds avhandling är viktig. Med ett begränsat material som omfattar tjugofyra kartor upprättade mellan 1655 och 1670 visar Höglund hur den geografiska kartan var ett redskap av största vikt för maktstaten under 1600-talet. Som författaren framhåller kan man undra varför inte dessa kartor getts en mer framträdande roll i den omfattande forskningen kring 1600-talets politiska utveckling i Sverige. Svaret ligger troligen i att kartorna för många forskare anses som en ovidkommande källa som inte kan bidra med ny information, vilket är fel. Ibland kan de visuellt tilltalande kartorna komma till användning som illustrationsmaterial, men det är alltför få forskare inom historieämnet som har kunskapen att ta sig in

i materialet och verkligen "läsa" kartorna, en konst som Mats Höglund och andra historiskt geografiskt skolade forskare bemästrar.

En licentiatavhandling ska vara koncentrerad: En huvudfrågeställning och ett material som kan ge svar på frågorna, en diskussion där tidigare forskning tas upp och där en metod för att nå resultatet utmejslas. Lyckas Mats Höglund med detta? På det hela taget måste svaret på den frågan bli ja. Icke desto mindre kan man ana två perspektiv som inte helt möts: spänningarna inom maktstaten i reduktionsfrågan å ena sidan och fredsmilskartornas tillkomsthistoria å den andra. Men kanske möts de ändå i just aktörsperspektivet som jag gärna sett Mats Höglund utveckla lite mer. Lantmätarnas självmedvetna hållning och något som kan tolkas som en lojalitet med kungamakten ställs mot de högadliga medlemmarna i reduktionskollegiet som har allt att förlora på en reduktion. Höglund skriver: "Den inre makten fanns hos dem som utförde karteringarna." Jag anser att det aktörsperspektiv som framkommer i avhandlingen är tillräckligt för att belysa frågorna inom formatet för en licentiatavhandling, men känner mig fortfarande nyfiken på de icke-adliga tjänstemännens som aktörer i 1600-talets maktstat.

Det finns tyvärr en faktor som något kastar smolk i bägaren för det i övrigt positiva helhetsintrycket. Kartor, särskilt småskaliga, är svåra att återge i tryck. Detaljeringsgraden sjunker ju mer kartan förminskas för att anpassas till den tryckta bokens format. Detta är ett stort problem som påverkar läsbarheten. Varje karta presenteras i text och bild, men det är omöjligt att läsa text och karta parallellt, särskilt när kartan endast får en halv

sidas utrymme. Inte ens om man använder förstoringsglas går detaljerna i kartan fram. Det kan invändas att boken kan läsas digitalt i PDF-format där kartorna kan förstoras upp eller att man kan gå in på Lantmäteriets Historiska kartor och studera kartorna där. Aktnummer presenteras i appendix 1 och i bildtexten till de återgivna kartorna i kapitel 6, men detta borde ha kompletterats med länkar till Lantmäteriet i PDF-versionen så att läsaren på ett enkelt sätt skulle kunna pendla mellan karta och text.

Eftersom digitala sökvägar eller till exempel en så pass ålderdomlig sak som en bifogad CD-skiva med de aktuella kartorna saknas, tolkar jag det så som att boken är ämnad att stå för sig själv. Läsbarheten avseende kartorna kunde ha avhjälpats genom att välja ett större bokformat, genom att kartornas textdel skurits bort eller lagts på annat uppslag eller genom att detaljer i kartorna förstoras upp. Valet av bokformat i förhållande till det källmaterial som ska presenteras framstår tyvärr som obegripligt. Särskilt som författaren är så väl förtrogen med den information som finns i kartans detaljer och hur kartans delar och helhet samspelar samt att ett av avhandlingens viktigaste syften är att "sätta kartan på kartan".

Mats Höglund skriver en avhandling i agrarhistoria och man bör kanske fråga sig var agrarhistorien kommer in i detta sammanhang. Agrarhistoria kan givetvis tolkas brett utifrån det faktum att 1600-talets Sverige var ett feodalt samhälle där ekonomin baserades på jordäggande och jordränta, men krävs det inte något mer för att rubricera arbetet som en avhandling i agrarhistoria? Frågan om den ekonomiska effekten för adeln vid den vägföljande respektive den rätlinjiga

metoden skulle lätt kunnat exemplifieras genom att ändra skala och i detalj följa en eller ett par byar vars ägor kom att påverkas genom att den ena eller andra mätmetoden följdes. Ett exempel är Svansta sydväst om Nyköping. I ett par fall nämner författaren att gårdar som trots att de hamnade inom fredsmilen inte blev indragna, såsom Skälby nordväst om Kalmar eller Östra Ladugården vid Nyköping, och undrar varför. Det finns en källa som skulle kunna ge svar på just denna fråga, nämligen J.A. Almquists *Frälsegödsen i Sverige under storhetstiden*, ett bokverk som närmast får räknas som en bibel bland forskare på 1600-talets Sverige och som kunde ha rätat ut flera frågetecken vad gäller reduktionsfrågan. Med undantag för Västergötland och Finland täcks Mats Höglunds undersökningsområde av Almquist. Almquist saknas i litteraturlistan och det gör också, om man nu ska vara petig med formalia, ytterligare titlar på böcker som det dock refereras till i löpande text.

Mats Höglund har skrivit en viktig avhandling, lyft fram ett tidigare obeforskat kartmaterial och visat hur de tjugofyra fredsmilskartorna utgjorde ett av maktstatens verktyg under 1600-talets mitt. Det har varit en fröjd att läsa och att vara opponert. Jag hoppas att Institutionen för stad och land vid SLU fortsätter att producera avhandlingar i agrarhistoria med utgångspunkt i det rika källmaterialet de historiska kartorna, såväl de geometriska som de geografiska, utgör.

Betygsnämnden genom

Ådel Vestbö Franzén

Fil.dr i kulturgeografi
Antikvarie vid Jönköpings länsmuseum
adel.franzen@jkglm.se

Esther Fihl (red.), *The Governor's Residence in Tanquebar: The House and the daily Life of Its People, 1770-1845*. Museum Tusulanum Press, 2017, 311 s. ISBN 9788763543880

Vackra vetenskapliga publikationer väcker ofta min skepsis. Är det något som författaren, redaktören eller förläggaren försöker dölja? Särskilt inom det kolonialhistoriska fältet, där praktverken men också konfliktytorna är många är detta en berättigad misstanke. Större bokverk med nationella museer som förlagsställe tenderar att paketera en ofta grym historia i ett tilltalande format. Även inom dansk kolonialhistorieskrivning är denna oro relevant. Frågor om slaveri, rasism och exploatering har inte ställts i den grad som hittills är önskvärt. Skönmålningarna har genom historien blivit många.

Därför är det med lättnad och glädje som jag läser praktverket *The Governor's Residence*. Det är helt enkelt en fantastisk bok! Redaktören och en av författarna, Esther Fihl, professor i antropologi vid Köpenhamns universitet, har lyckats med den närmast omöjliga uppgiften att sammanställa en bred och perspektivrik mikrokolonialhistoria i ett praktverk. Fihl är ledande kolonialhistoriker och den främste kännaren av Danmarks första utom-europeiska koloni, Tranquebar, så det är onekligen rätt person att leda ett dylikt arbete.

Trycket är utomordentlig och inlagan är både vacker och tillgänglig, ett intryck som förstärks av de över 160 illustrationerna varav huvuddelen är i färg. Boken består av åtta kapitel av tio författare, alla framträdande inom sitt verksamhetsom-

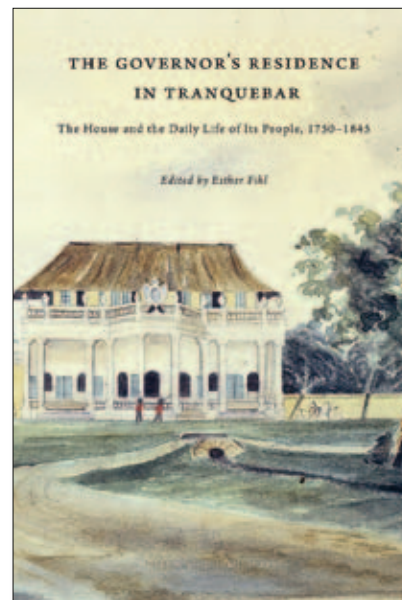
råde, samt 25 vinjetter eller kortfattade fördjupningar. Syftet med boken är att berätta om Tranquebar, Indien, Danmark och världen utifrån studier av den danske guvernörens residens, under perioden 1770–1845. År 2004 sjösatte Danmarks Nationalmuseum *Tranquebarinitiativet*, ett mångvetenskapligt forsknings- och utvecklingsprojekt om kolonins historia och nutid. Här ingick restaurering av residenset som en av många delprojekt. Perspektivet är brett, både i projektet och boken om guvernörens residens.

Tranquebarkolonin på Coromandelkusten i dagens Tamil Nadu i södra Indien grundades 1620 och kom att vara i danska händer till 1845. Då såldes staden, fortet Dansborg och den intilliggande landsbygden som utgjorde själva Tranquebarkolonin, till Storbritannien. Samtidiga såldes också de danska besittningarna i Gangesdeltat, Danmarksnagore och Seramaport till Storbritannien och ett decennium senare övergavs kolonin på ögruppen Nicoborerna i Bengaliska viken. Danmarks sydasiatiska välde var därmed över. I samma skede såldes danska Guldkusten och därmed blev slaveriet till sist avskaffat i Danmark även om det kom att leva kvar ytterligare någon tid i de före detta kolonierna. Det kom emellertid att dröja ända till 1917 och försäljningen av Danska Västindien (dagens United States Virgin Islands), innan Danmark gjort sig av med samtliga kolonier i tropiska vatten.

Danmark etablerade sig i Indien kort efter England och Nederländerna, men före Frankrike. Danmark blev också en av de första europeiska makterna att ge sig av. Under kolonins 225-åriga existens hann världen och Indien förändras radikalt. Från det självständiga och mäktiga riket Tanjavur som på nåder välkomnade

danska koloniserare för att vara en motvikt till Portugal, förändrades allt till en situation där Storbritannien och dess industri dominerade handeln och den mesta politiken i södra Indien. Den tidigmoderna världens konflikter, nordamerikanska revolutionen och napoleonkrigen men även den industriella revolutionen och slavhandelns avskaffande kom på olika sätt att påverka vardagen i den danska kolonin. Av detta var tidigare inte mycket känt eller tillgängligt (jfr dock Esther Fihls tidigare produktion), men genom *The Governor's Residence* finns nu historierna presenterade för en större läsekrets. Det är också en av bokens styrkor. Genom att skriva på engelska når författarna en både lokal indisk såväl som en global läsekrets. Som en symbolisk gest hade det dock varit trevligt med en inledning och sammanfattning på både danska och tamil, i paralleltext.

Läsaren får stifta bekantskap med kungligheter, slavar, soldater, lycksökare, pietister, braminer, hinduer, katoliker, tamiler, danskar, briter och portugiser, och många fler i en berättelse om den moderna globala världens födelse. Boken är upplagd som en mikrohistorisk studie med utgångspunkt i en byggnad: guvernörens residens. Det är således inte hela kolonins historia som presenteras även om läsaren förses med en tydlig kulturhistorisk bakgrund och den lokala kulturhistoriska/politiska och religiösa kontexten i Sydindien förklaras utförligt. För den som är intresserad av den äldsta danska historien, från 1620, och det politiska landskapet i Sydindien under 1500–1600-talen hade en större historia kunnat berättas. De tidiga guvernörernas residens i Dansborg och ute i staden hade kunnat tas med för att ge en mer heltäck-

ande berättelse, men det ligger trots allt utanför bokens kronologiska fokus.

Huset är skärningspunkten men människorna står i centrum. Just valet av en byggnad i ett kvarter i en liten kolonial stad under 1700-talets slut och 1800-talets första hälft, möjliggör studier av religiösa-, ekonomiska-, genusmässiga-, etniska-, och politiska konflikter, men även förhandlingar. Läsaren får följa hur enskilda individer som bött, levat, dött eller bara passerat guvernörens residens, navigerade i den tidigmoderna globala världen. En av dessa var Catherine Worlée, född i Tranquebar 1762, av franska föräldrar stationerade i den franska kolonin Pondicherry, och som 16-åring gifte sig med en brittisk tjänsteman. Hon förlöpte senare hemmet och hamnade som kurtisan i Paris, för att senare gifte sig med den franske utrikesministern Talleyrand-Périgord. Under Napoleonkrigen flydde Worlée, nu prinsessan de Bénévant, till England, men återvände vid fredsslutet och levde resten av sitt liv, efter att ha tagit makten över sitt eget öde, i Frankrike.

En annan historisk person är Pauline Boalth (1772–1801), dotter till en indisk slav och guvernören Peter Hermann Abbestée. Trots slavsamhällets konventioner, kolonialismens praktiker och rasistisk jargong, förefaller guvernören ha hyst starka känslor för sin (oäkta-) dotter och ordnat en stadig plats för henne i kolonins mångkulturella medelklass. Ytterligare historiska personer, är de många, ofta med namn kända, *dubas-her*, alltså tolkar och/eller mäklare, vilka med kombination av språkkunskaper och kulturell kompetens kunde underlätta och möjliggöra allt från vardagshandel till lösningar på politiska konflikter. Den återkommande uppmärksamhet som bokens författare visar just denna grupp av ”middlemen” av båda kön, är ett exempel på hur postkoloniala studier kan bedrivas med mikrohistoriska perspektiv, med stor framgång och utan en tyngande teoretisk begreppsapparat.

Den omfattande boken har emellertid en ytterligare ”huvudperson”, och även här lyckas författarna väl att presentera denne för den vidare läsekretsen. Jag syftar här på kolonins materiella arv. I dagens Tharanganpadi (Tranquebar) i delstaten Tamil Nadu, finns ett stort och rikt kulturarv och en dansk-norsk historia, men detta kulturarv är också konfliktfyllt. Hur ska lämningarna efter européernas koloniala närvaro bevaras och behandlas? Vems kulturarv rör det sig om? Frågorna är många och svaren ger sig inte naturligt, men ämnet behandlas respektfullt och initierat i *The Governors’s Residence*.

Ytterligare ett fysiskt kulturarv som spelar en huvudroll är de materiella minnena besläktade med kolonin som numer påträffas i Danmark och Norge. Genom att presentera ett rikt bildmaterial föreställande bronser från Choladynastin, arkitekturritningar från 1700-talet, porträtt, inredningsdetaljer och de många fantas-

tiska kartorna, görs kolonins historia tillgänglig för läsare med vittskild bakgrund. Arkitekten, arkeologen, antropologen, bygghelsehistorikern, geografen och historikern får alla sitt lystmäte i detta överdåd av källmaterialpresentationer och ingångar för vidare och fördjupad forskning. En avsevärd styrka med boken är nämligen att den har en given plats som introduktion till nordisk global kulturhistoria och framtida forskning.

Jonas Monié Nordin

Docent i historisk arkeologi
forskare vid Statens Historiska Museum
Stockholm
jonas.nordin@shm.se